

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Wydział Teologii

Instytut Nauk Teologicznych

mgr lic. Grzegorz Książak

**EDUKACJA RELIGIJNA W GIMNAZJUM
NA PODSTAWIE ZAŁOŻEŃ PROGRAMOWYCH
KATECHEZY KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W POLSCE Z 2010 ROKU
W WYBRANYCH SERIACH PODRĘCZNIKÓW**

Rozprawa doktorska

napisana na seminarium z katechetyki

pod kierunkiem

ks. dra hab. Stanisława Łabendowicza, prof. KUL

Lublin 2020

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	4
Wstęp	6
Rozdział I. Charakterystyka młodzieży gimnazjalnej w kontekście edukacji religijnej	17
1. Uwarunkowania psychologiczno-rozwojowe młodzieży gimnazjalnej	19
1.1. Rozwój fizyczny	20
1.2. Rozwój psychiczny i umysłowy	22
1.3. Rozwój emocjonalny	25
2. Uwarunkowania pedagogiczno-aksjologiczne młodzieży gimnazjalnej ...	27
2.1. Rozwój społeczny	28
2.2. Rozwój moralny	33
2.3. Rozwój światopoglądowy i religijny	36
3. Specyficzne trudności i zagrożenia dorastającej młodzieży gimnazjalnej ..	42
4. Kontekst społeczno-kulturowy i religijny katechezy młodzieży gimnazjalnej w Polsce	50
4.1. Postmodernistyczne przemiany społeczno-kulturowe młodzieży .	53
4.2. Kondycja religijno-moralna polskiej młodzieży gimnazjalnej ...	58
Rozdział II. Podstawy programowe edukacji religijnej w klasach I-III gimnazjum	63
1. Wskazania Kościoła katolickiego dotyczące katechezy młodzieży gimnazjalnej	64
1.1. Potrzeba kształcenia religijnego młodzieży gimnazjalnej	67
1.2. Aksjologiczne aspekty wychowania religijnego młodzieży gimnazjalnej	69
1.3. Organizacyjne formy kształcenia i wychowania religijnego młodzieży gimnazjalnej	79
1.4. Nauczanie religii w szkole jako specyficzna forma katechezy ...	82
2. Podstawy biblijno-teologiczne założeń programowych katechezy Kościoła katolickiego w Polsce z 2010 roku w klasach I-III gimnazjum	86
2.1. Podstawa programowa katechezy w gimnazjum z 2010 roku	91
2.2. Program nauczania religii dla gimnazjum z 2010 roku	95

Rozdział III. Wymogi edukacyjne i dydaktyczno-metodyczne podręcznika do nauki religii dla klas I-III gimnazjum	108
1. Wskazania Kościoła katolickiego dotyczące podręcznika do nauki religii .	109
1.1. Wymogi edukacyjne względem podręcznika	112
1.2. Struktura i rodzaje podręczników	120
1.3. Metodyka pracy z podręcznikiem	127
2. Wymogi edukacyjne założeń podręcznikowych w klasach I-III gimnazjum	132
Rozdział IV. Realizacja edukacji religijnej w wybranych wersjach podręcznikowych dla klas I-III gimnazjum	150
1. Analiza podręczników do nauki religii dla I-III klasy gimnazjum wydawnictwa krakowskiego	152
1.1. Wychowanie do wiary	153
1.2. Wychowanie do modlitwy	160
1.3. Wychowanie do liturgii	162
1.4. Wychowanie do miłości	166
2. Analiza podręczników do nauki religii dla I-III klasy gimnazjum wydawnictwa poznańskiego	171
2.1. Wychowanie do wiary	172
2.2. Wychowanie do modlitwy	178
2.3. Wychowanie do liturgii	182
2.4. Wychowanie do miłości	187
3. Analiza podręczników do nauki religii dla I-III klasy gimnazjum wydawnictwa radomskiego	191
3.1. Wychowanie do wiary	192
3.2. Wychowanie do modlitwy	199
3.3. Wychowanie do liturgii	209
3.4. Wychowanie do miłości	214
4. Ocena edukacji religijnej w gimnazjum	218
Zakończenie	234
Bibliografia	242

WYKAZ SKRÓTÓW

- AK – „Ateneum Kapłańskie”
- ChL – Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*
- CT – Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Catechesi tradendae*
- CTh – „Collectanea Theologica”
- DA – Sobór Watykański II, Dekret o apostolstwie świeckich
- DB – Sobór Watykański II, Dekret o pasterskich zadaniach biskupów w Kościele *Christus Dominus*
- DCG – Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Directorium Catechisticum Generale (Ogólna Instrukcja Katechetyczna)*, Rzym 1971
- DCS – Benedykt XVI, Encyklika *Deus Caritas Est*
- DE – Dekret o ekumenizmie *Unitatis Redintegratio*
- DKKKP – Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*
- DM – Dekret o działalności misyjnej Kościoła *Ad gentes divinitus*
- DOK – Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*
- DV – Jan Paweł II, Encyklika *Dominum et Vivificantem*
- DWCH – Sobór Watykański II, Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis*
- EN – Paweł VI, Adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandi*
- HW – „Horyzonty Wiary”
- Kat – „Katecheta”
- kat. – katecheza
- KDK – Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*
- KDWCh – Międzynarodowa Rada do spraw Katechezy, *Katecheza dorosłych we wspólnocie chrześcijańskiej*
- KK – Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*
- KKK – Katechizm Kościoła Katolickiego, Poznań 1994
- KL – Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*
- KO – Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o objawieniu Bożym *Dei verbum*
- KPK – Kodeks Prawa Kanonicznego, Poznań 1984
- PCh – „Paedagogia Christiana”

PDK – *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001
PNR2001 – Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski,
Program nauczania religii, Kraków 2001
PNRRZK2010 – Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski,
Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach, Kraków 2010
PDV – Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska *Pastores dabo vobis*
RdC – *Il Rinnovamento della catechesi*, Roma 1970
RH – Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*
RTK – „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”
TMA – Jan Paweł II, List apostolski *Tertio Millennio adveniente*
ZFK – „Zeszyty Formacji Katechetów”

WSTĘP

Przez edukację w szerokim tego słowa znaczeniu rozumie się kompleks oddziaływań kształcących i wychowawczych, w węższym natomiast zakresie definiuje się ją jako działania oświatowe łączone głównie z systemami szkolnymi bądź jako procesy kształcenia kompetencji (wiedzy i umiejętności) oraz postaw uznanych społecznie za pożądane. Kształcenie pożądanych społecznie kompetencji i postaw, określane edukacją, funkcjonuje najczęściej w połączeniu z określeniami dodawanymi ze względu na różne kryteria, między innymi ze względu na etap, na którym jest realizowane (np. edukacja przedszkolna, wczesnoszkolna), charakter (np. edukacja formalna i nieformalna), przedmiot (np. edukacja ekologiczna, językowa, techniczna, regionalna, europejska) czy wreszcie dziedzinę życia, do której edukacja ma przygotowywać (określana jako „edukacja do...”). Treść edukacji w ostatnim z wyodrębnionych znaczeń (kształcenie pożądanych społecznie kompetencji, cech, postaw) uwarunkowana jest z natury rzeczy wielorakimi czynnikami i podlega stosunkowo częstym zmianom. Można postawić ostrożną tezę, iż pojęcie edukacji zaczęło być stosowane w miejsce używanego wcześniej pojęcia wychowanie, szczególnie gdy wychowanie odnoszone było do określonej sfery rzeczywistości (np. umysłowe, estetyczne, patriotyczne, obywatelskie). Obejmuje ono zarówno tradycyjnie wąsko rozumiane wychowanie, jak również nauczanie. W podjętych tu rozważaniach edukacja będzie rozumiana w duchu tradycji greckiej paidei – a więc szeroko, jako całościowe wychowanie człowieka, obejmujące zdobywanie wiedzy, sprawności i postaw, pożądanych w doskonaleniu człowieczeństwa, w służbie jednostce i społeczeństwu, wyraźnie określające wartości, na jakie powinno być zorientowane wychowanie – edukacja człowieka¹. Sposobem, który stwarza młodzieży gimnazjalnej warunki do poszukiwania wartości i urzeczywistniania ich w działaniu, jest realizacja zasady integracji wartości w programach wychowawczych danego przedmiotu, w tym również religii.

¹ Por. K. Olbrycht, *Wychowanie do wartości – w centrum aksjologicznych dylematów współczesnej edukacji*, PCh 1 (29) (2012), s. 90-104; M. Dziewiecki, *Wychowanie religijne*, ZFK (2016) nr 1 (61), s. 71-74.

Zadaniem wychowania jest pomóc człowiekowi, aby odnalazł swój własny, tylko dla niego określony cel, własną drogę do pełni szczęścia, a zarazem dopomaganie mu w rozpoznaniu własnego miejsca i zadań w świecie². Nauczanie religii w systemie szkolnym jest realizacją misji Kościoła, świadczoną rodzicom i szkole na płaszczyźnie aksjologicznej, poprzez przygotowywanie wychowanków do życia w integracji kultury i wiary, interioryzacji wartości i postaw chrześcijańskich oraz zaszczepiania tolerancji światopoglądowej. Nauczanie religii akcentuje pomocniczą funkcję szkoły i Kościoła wobec rodziny i pragnie przywrócić systemowi edukacji właściwą płaszczyznę wychowawczą i aksjologiczną. Nie można ograniczać wychowania wyłącznie do „cielesności” człowieka, zważywszy na jego strukturę cielesno-duchową. Dlatego też w edukacji trzeba domagać się, by pod określeniem wszechstronnego, pełnego rozwoju i kształtowania osobowości, rozumieć także formację duchową i religijną człowieka, a oddziaływanie wychowawcze skierować „na wszystkie władze duszy, na rozum, uczucia i wolę, na całą osobowość”. Nie bez znaczenia dla kształtowania się nowych tendencji w pedagogice religijnej okazały się dokumenty Soboru Watykańskiego II, a zwłaszcza „Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim”. Dokument ten dostarczył pedagogom katolickim wielu impulsów do refleksji nad zadaniami stojącymi przed wychowaniem³. Zagadnienie dotyczące kształcenia aksjologicznego młodzieży gimnazjalnej jest bardzo rozległym. To, co warte podkreślenia, zawiera się w zadaniu skierowanym do nauczycieli, by rzetelnie tłumaczyli istotę wszelkich wartości, z jakimi młodzież spotyka się na co dzień. Przekaz ten powinien być precyzyjny i jednoznaczny, powinien stanowić opozycję w świecie przepełnionym relatywizmem. Nauczyciele winni realizować wychowanie aksjologiczne wspierające pełny rozwój człowieczeństwa ucznia. Koniecznym warunkiem skutecznego wychowania moralnego w szkole są nie tyle słowa, ile czyny nauczycieli zgodne z obowiązującymi wartościami i normami moralnymi. Normy społeczne osłabiane są dodatkowo współczesnym liberalnym podejściem rodziców w kwestii wychowania swoich dzieci oraz relatywizmem obyczajowym promowanym przez kulturę masową w mediach. Indyferentyzm wobec wartości staje w opozycji

² Por. II Polski Synod Plenarny, *Teksty robocze*, Poznań-Warszawa 1991, s. 209; A. Sz wajcok, *Aksjologiczne aspekty wychowania*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” (2002) t. 35, z. 2, s. 344-345; M. Cogiel, *Edukacja religijna w procesie wychowania integralnego*, ZFK 34 (2009) nr 2, s. 63-66.

³ Por. Z. Marek, *Wychowanie religijne i rozwój człowieczeństwa*, w: *W służbie człowiekowi. Studium duszpastersko-katechetyczne*, pr. zb., red. Z. Marek, współpraca: B. i P. Adamek, J. Karpiński, J. Ożog, S. Piotrowski, J. Piskorek, s. 80.

do procesu introcepcji wartości młodzieży poprzez zamazywanie jej wzorców do naśladowania w życiu. Stąd zasadnym jest zintensyfikowanie działań o charakterze aksjologicznym i czynne jego wsparcie ze strony nauczycieli i wychowawców. W aksjologicznej działalności wychowawczej wyróżniają się dwa typy wychowania – do posłuszeństwa wartościom oraz – do internalizacji wartości. Pierwszy typ uczy młodzież konformizmu i myślenia obronnego, co skutkuje obawą przed karą lub poniesieniem szkody. Drugi wzór wychowawczy akcentuje potrzebę upodmiotowienia młodzieży, okazania poszanowania dla indywidualności i godności osobistej. Ponadto uaktywnia wrażliwość moralną młodzieży, by swoim zachowaniem nie szkodziła innym i przyjęła właściwą postawę w sytuacjach społecznych.

Edukację religijną w poszczególnych krajach realizuje się w różny sposób. Przyjęcie odpowiedniego jej modelu jest uwarunkowane wieloma czynnikami, na przykład stanowiskiem kościołów i innych związków wyznaniowych. W kształtowaniu właściwego modelu należy również uwzględniać stanowisko większości rodziców i opiekunów prawnych. Edukacja religijna może być realizowana między innymi w ramach systemu oświaty w publicznych przedszkolach i szkołach. Wtedy za jej organizację odpowiadają publiczne władze oświatowe. W obowiązującym obecnie stanie prawnym w Polsce przyjęte zostało rozwiązanie, iż nauka religii prowadzona jest w ramach systemu oświaty. Wynika to z treści przepisów obowiązującej Konstytucji, przepisów ustawy o systemie oświaty oraz zaakceptowanych przez Rzeczpospolitą Polską ustaleń wynikających z prawa międzynarodowego⁴. Fundament prawny nauczania religii znajduje się w prawodawstwie scholastycznym każdego kraju, jak również w porozumieniach między państwem a Kościołem rzymskokatolickim (konkordaty). W przypadku Polski o lekcji religii mówi art. 12 Konkordatu oraz *Konstytucja RP* w art. 53 ust. 4 stanowi, iż „religia Kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób”. Komisja wspólna przedstawicieli Rządu Rzeczypospolitej Polski i Konferencji Episkopatu Polski, 27 czerwca 1990 r., wskazała, że: „katechizacja dzieci i młodzieży niesie ze sobą podstawowe wartości etyczne i moralne w procesie wychowania”. Dlatego uznano za niezbędne, by państwowe placówki oświatowe zapewniły możliwość pobierania nauki religii przez wszystkich

⁴ Por. A. Mezglewski, *Polski model edukacji religijnej w szkołach publicznych. Aspekty prawne*, Wyd. KUL, Lublin 2009, s. 86.

uczniów, których rodzice wyrażą takie życzenie. W ten sposób wyraźnie zostało potwierdzone prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniem religijnymi (*Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z dnia 17 maja 1989 r.*, art. 2 p. 4). Na mocy *Instrukcji z dnia 3 sierpnia 1990 r.*, wydanej przez Ministra Edukacji Narodowej prof. H. Samsonowicza, od 1 września tegoż roku katecheza powróciła do szkoły. Niniejsza decyzja została potwierdzona ustawą z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (tekst jednolity: Dz. U. z 2004 r., Nr 256, poz. 2572). art. 12 oraz szczegółowym Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dn. 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych (Dz. U. z 1992 r. Nr 36, poz. 155). Polska szkoła powróciła tym samym do tradycji europejskich, w ramach których mieści się nauczanie religii w systemie szkolnym. Komisja wspólna, uzasadniając swoje stanowisko, stwierdziła, że nauka religii jest nośnikiem podstawowych wartości w procesie wychowawczym, tak więc otwarcie się na religię oraz na chrześcijańskie wartości etyczne będzie istotnym wzbogaceniem tego procesu i przyczyni się do ukształtowania właściwych postaw młodego pokolenia Polaków. Nowelizacja ustawy o systemie oświaty, dokonana pod kątem wprowadzenia reformy systemu oświaty, oraz ratyfikacja konkordatu spowodowały konieczność zmiany przepisów regulujących organizowanie nauki religii w szkołach publicznych i przedszkolach. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 czerwca 1999 r.*, zmieniające *Rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych*, zostało opublikowane w Dz. U. Nr 67 poz. 753. Zagadnienia szczegółowe, związane z organizowaniem nauki religii w przedszkolach i szkołach publicznych, znalazły się również w innych aktach prawnych wydawanych w związku z wprowadzeniem reformy systemu edukacji. Opracowanie i zatwierdzanie programów i podręczników do nauczania religii jest zadaniem władz kościelnych, Minister Edukacji Narodowej jedynie przyjmuje je do wiadomości.⁵

Troska Kościoła o właściwe wychowanie religijne znajduje swoje potwierdzenie w szeregu innych dokumentów Kościoła, między innymi w encyklikach i adhortacjach Jana Pawła II. Sobór Watykański II podkreślił, że prawdziwe „wychowanie zdąża do kształtowania osoby ludzkiej w kierunku celu jej ostatecznego, a równocześnie do dobra społeczności” (DWCH 1). Formacja religijna obejmuje całe życie człowieka.

⁵ Zob. S. Łabendowicz (opr.), *Aspekty prawne nauczania religii rzymskokatolickiej w polskim systemie oświatowym*, Radom 2001.

Wprowadzenie w życie wiary dokonuje się w rodzinie, której trud wspiera katechizacja przedszkolna, a następnie szkolna dla dzieci i młodzieży. Nauczanie religii w szkole ma pomagać uczniom wierzącym w lepszym zrozumieniu orędzia chrześcijańskiego w odniesieniu do problemów egzystencjalnych, charakterystycznych dla każdej istoty ludzkiej, a zwłaszcza głównych problemów moralnych. Uczniom, którzy poszukują lub doświadczają wątpliwości religijnych, poprzez katechezę szkolną należy stworzyć możliwość odkrycia, czym właściwie jest wiara w Jezusa Chrystusa. Wreszcie dla uczniów niewierzących nauczanie to nabiera cech misyjnego głoszenia Ewangelii, czyli prowadzenia do wiary (por. DOK 75).

Edukacja religijna w gimnazjum ma na celu rozwijanie wiary i prowadzenie katechizowanych do spotkania z Jezusem i zjednoczenia z Nim. Nauka religii o tyle ma wymiar katechetyczny, o ile nauczyciel i uczniowie szczerze są zainteresowani sprawami wiary. Dlatego musi to być nie tylko wspólnota nauczania – uczenia się, ale wspólnota wiary. Lekcja religii jest częścią wychowania religijnego. Do jej zasadniczych zadań należy przekazywanie obiektywnej prawdy o rzeczywistości wiary tak, by katechizowani, opierając się na niej, mogli dokonywać wyboru i angażować się w wartości płynące z Objawienia Bożego i kultury ogólnoludzkiej. Katecheci powinni czuwać, by nie sprowadzać katechizacji tylko do uczenia, ale zarazem powinni mieć świadomość, że nauka religii jest konieczna i ma ustawicznie odbywać się w kontekście społecznym i kulturowym. Mimo złożoności społeczności europejskiej, zróżnicowanej kulturowo, religijnie i światopoglądowo, tradycja chrześcijańska stanowi istotne źródło cywilizacji europejskiej. W jej ramach poszukuje się modelu lekcji religii, który uwzględniałby ów pluralizm religijny, a zarazem umożliwiał rodzenie się wzajemnego zrozumienia, dialogu i współdziałania, przy zachowaniu własnej tożsamości. Stąd też podkreśla się wymiar eklezjalny lekcji religii jako lekcji wyznaniowych, ale prowadzonych w duchu ekumenicznym.

Wiara i aktywność religijna jest dla ogromnej rzeszy ludzi nadal pomocna, zwłaszcza w rozwiązywaniu różnych problemów życiowych. To religia daje im odpowiedź na nurtujące ich pytania egzystencjalne, za jej pomocą znajdują pocieszenie w skomplikowanych sytuacjach życiowych, racjonalnie trudnych do rozwiązania. Religia „ma swoje uzasadnienie, służy rozjaśnianiu ludzkiej egzystencji i chroni człowieka przed skarłowaceniem”⁶. Dotyczy to zwłaszcza ludzi młodych, którzy

⁶ C. Rogowski, *Edukacja religijna. Założenia – uwarunkowania – perspektywy rozwoju*, Lublin 2002, s. 53.

odważnie stawiają pytania natury religijnej, domagające się odpowiedzi i decyzji wyboru między dobrem a złem, pytania egzystencjalne dotyczące sensu życia, pytania finalne. Wiemy, że już od zarania dziejów człowiek znajduje na nie odpowiedź w religii.⁷

Edukacja religijna⁸ oznacza socjalizację religijną, czyli wychowanie religijne do uczestnictwa we wspólnocie religijnej. Ma na celu nie tylko przekaz wiedzy (nauczanie), kształtowanie postaw (wychowanie), ale również wprowadzenie w życie duchowe (wiarę) oraz inicjację we wspólnotę religijną. Postępujący dziś proces sekularyzacji środowiska młodzieżowego zdaje się wskazywać na wiele braków w procesie interioryzacji wartości religijnych w okresie dojrzewania. Stawia to ważne pytania o rolę wiary religijnej w środowisku rodzinnym, ale też o jakość katechezy szkolnej i parafialnej. To przede wszystkim dzięki tym środowiskom może zaistnieć istotny w rozwoju religijności wieku dojrzewania proces socjalizacji. Sposób wchodzenia w życie religijne konkretnej społeczności jest uzależniony również od indywidualnych cech danej osoby, tj. jej temperamentu i chęci współdziałania oraz od procesu dojrzewania, z którym często związany jest kryzys życia religijnego i wątpliwości religijnych w okresie dorastania⁹.

Zadaniem współczesnej edukacji jest „dążenie do ukształtowania człowieka samodzielnego, refleksyjnie i krytycznie oceniającego zachodzące procesy, wskazującego motywy wyboru i decyzji, odpowiedzialnie i samodzielnie podejmującego decyzje, pomagającego kształtować właściwy system wartości”¹⁰. Jest to możliwe dzięki przezwyciężaniu trudności, pogłębianiu wiedzy i budzeniu poczucia własnej wartości. Nie wystarcza więc jedynie przekazywanie informacji. Trzeba być świadomym, że „katecheza czy lekcja religii jest czasem spotkania, podczas którego ma dojść najbardziej do <aktywizacji duchowej>, religijnej, angażującej ducha i duszę, pogłębiającej doświadczenie życia chrześcijańskiego”¹¹. Cel edukacji religijnej

⁷ Zob. S. Łabendowicz, *Edukacja religijna w systemie szkolnym w służbie integralnego wychowania*, ZFK 76 (2019) nr 4, s. 79-91; J. Bagrowicz, *Edukacja religijna współczesnej młodzieży. Źródła i cele*, Toruń 2000; W. Anasz, *Wartości młodego pokolenia w dobie transformacji ustrojowej Polski*, Częstochowa 1995.

⁸ Zob. <http://iskk.pl/sondazenedzieli/208-badania-edukacji-religijnej.html>, z dn. 10.07.2017.

⁹ Por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 96; R. Bednarczyk, *O wychowaniu i katechezie w obecnej szkole*, Kat 50 (2006) nr 12, s. 4-11.

¹⁰ J. Szpet, *Formacja katechetów w Polsce*, Kat 10 (2010), <https://www.katecheta.pl/Archiwum/2010/Katecheta-10-2010/VERBA-DOCENT/Formacja-katechetow-w-Polsce>, z dn. 10.07.2017.

¹¹ K. Misiaszek, *Jaka formacja katechetów?*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAK/km_formacjakat.html, z dn. 10.07.2017.

można ujmować w kategoriach kompetencji i sprawności (cnoty). Współczesny system edukacji w Polsce „wykorzystuje kategorię kompetencji, w obrębie której wyróżnia: wiedzę, umiejętności oraz kompetencje społeczne. W badaniach edukacji religijnej odróżnia się cele postulowane, realizowane i osiągnięte”¹².

Na podstawie obserwacji współczesnych procesów zachodzących w społeczeństwie, które wpływają na katechezę młodzieży, można wskazać „mentalność pluralistyczną i postmodernistyczną, charakteryzującą się zakwestionowaniem wszelkich obiektywnych prawd, wszelkich pewników, co okazuje się szczególnie widoczne w sferze wiary i moralności”¹³. Wśród istotnych uwarunkowań edukacji religijnej wymienia się szybki rozwój w kierunku społeczeństwa informacyjnego oraz indywidualizację przejawiającą się „w rozpadzie tradycyjnych wzorców dotyczących w sposób szczególny instytucji małżeństwa i rodziny”¹⁴. Charakteryzując dzisiejsze pokolenie młodzieży, można dostrzec zjawisko zagubienia w otaczającej rzeczywistości. Oznakami tego zjawiska są niespotykane dotychczas formy opozycji młodzieży szczególnie wobec starszego pokolenia, ale również radykalna dezaprobatą wszelkich modeli życia. Istotnego zagrożenia dla młodzieży upatruje się między innymi w mass mediach, głównie w propagowanym przez nie niechrześcijańskim stylu życia¹⁵. Do współczesnych wyzwań katechetycznych zalicza się między innymi takie zjawiska, jak: demokracja, mentalność techniczna, kultura medialna. Procesy te wpływają istotnie na stosunek młodzieży do otaczającego świata i religii, a przez to warunkują edukację religijną¹⁶. Kształcenie religijne to najważniejszy wymiar wychowania, gdyż dzięki więzi z Bogiem człowiek może odkrywać, kim jest i po co żyje¹⁷.

Współcześni młodzi Polacy są poddawani ogromnej ilości przeróżnych bodźców, pod wpływem których ulegają przemianom w sferze psychiczno-emocjonalnej, społecznej i religijnej. W związku z tym, że zmienia się młodzież, to zmienić musi się również edukacja religijna. Zatem w trosce o skuteczność katechezy

¹² Tamże.

¹³ P. Mąkosa, *Wyzwania dla katechezy młodzieży w Polsce w świetle najnowszej literatury katechetycznej*, <http://www.archidiecezjakatowicka.pl/temat/organ-urzdowy-kurii/wiadomosci-archidiecezjalne/1509-wa200702b>, z dn. 10.07.2017.

¹⁴ C. Rogowski, *Edukacja religijna. Założenia – uwarunkowania – perspektywy rozwoju*, Lublin 2002, s. 75.

¹⁵ Por. A. Offmański, *Katecheza młodzieżowa na poziomie szkół ponadgimnazjalnych*, w: *Katechetyka szczegółowa*, red. J. Stala, Tarnów 2003, s. 175-176.

¹⁶ Por. A. Potocki, *Katecheza wobec współczesnych wyzwań*, w: *Katecheza dziś*, red. J. Zimny, Sandomierz 2002, s. 44-45.

¹⁷ Por. M. Dziewiecki, *Wychowanie religijne*, ZFK 61 (2016) nr 1, s. 71-74.

trzeba w niej uwzględnić, charakterystyczne dla tej grupy wiekowej, współczesne problemy¹⁸. Edukacja religijno-moralna dokonuje się zawsze w konkretnej sytuacji egzystencjalnej człowieka i powinna brać pod uwagę uwarunkowania społeczno-kulturowe zachodzące w tych dziedzinach¹⁹. Niniejsza praca powstała między innymi z przekonania o potrzebie dobrze prowadzonej edukacji religijnej młodzieży²⁰. Rozprawa dotyczy refleksji nad edukacją religijną współczesnej młodzieży gimnazjalnej, tzn. nad jej religijnym wychowaniem i nauczaniem, wynikającą z założeń programowych katechezy Kościoła katolickiego w Polsce z 2010 roku, a zawartą w wybranych wersjach podręcznikowych. O potrzebie nowych podręczników, odpowiednio przygotowanych i przynoszących duchowe korzyści, pisze Jan Paweł II w adhortacji apostoelskiej *Catechesi tradendae*: „Wśród tych wszystkich dróg i pomocy – cała przecież działalność Kościoła ma w jakiś sposób charakter katechetyczny – dzieła katechetyczne nie tylko nie straciły swego pierwszoplanowego znaczenia, ale przeciwnie nabierają jakiejś nowej mocy. Jednym z ważniejszych sposobów odnowy katechetycznej jest dziś nowe opracowanie podręczników katechetycznych i zwiększenie ich liczby w całym prawie Kościele” (CT 49).

Niniejsza rozprawa podejmuje problem edukacji religijnej w klasach I-III gimnazjum na podstawie założeń programowych katechezy Kościoła katolickiego w Polsce z 2010 roku w wybranych wersjach podręcznikowych. Praca jest krytycznym spojrzeniem na analizowane podręczniki do nauki religii dla gimnazjum, dostępne w polskiej oficynie wydawniczej, dzięki czemu można ocenić ich wartość w procesie nauczania religii w szkole. W niniejszym opracowaniu dokonano analizy wybranych wersji podręcznikowych pod względem zawartych w nich założeń programowych katechezy Kościoła katolickiego w Polsce z 2010 roku. Praca nie tylko podejmuje bezpośrednią analizę i ocenę podręczników do nauki religii dla gimnazjum, ale ukazuje też ogólną charakterystykę jej adresatów i podstawy programowo-dydaktyczne dotyczące podręczników. Na bazie analizy literatury psychologicznej, pedagogicznej, socjologicznej i katechetycznej zarysowane zostaną uwarunkowania psychologiczno-rozwojowe i pedagogiczno-aksjologiczne młodzieży gimnazjalnej oraz

¹⁸ Por. P. Mąkosa, jw. Zob. S. Kulpaczyński (red.), *Katecheza młodzieży*, Lublin 2003; J. Niewęglowski (red.), *W trosce o młodzież. Edukacja – praca – obywatelstwo*, Warszawa 2004; J. Przybyłowski. *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001.

¹⁹ Zob. M. Cogieł, *Edukacja religijna w procesie wychowania integralnego*, ZFK 34 (2009) nr 2, s. 63-66; R. Bednarczyk, *Świadectwo w procesie katechizacji i ewangelizacji*, w: *Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Poznań 2007, s. 327-340.

²⁰ Por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 7.

jej specyficzne trudności i zagrożenia, jak również zaprezentowany zostanie kontekst społeczno-kulturowy i religijny katechezy młodzieży gimnazjalnej w Polsce, a więc współczesny obraz religijności i moralności polskiej młodzieży. Następnie zostaną ukazane podstawy biblijno-teologiczne założeń programowych katechezy Kościoła katolickiego w Polsce z 2010 roku i wymogi edukacyjne założeń podręcznikowych w klasach I-III gimnazjum. Zwieńczeniem będzie analiza wybranych podręczników do nauki religii oraz próba oceny i ukazania najistotniejszych elementów edukacji religijnej młodzieży gimnazjalnej.

W pracy posłużono się metodą analizy i syntezy oraz metodą porównawczą z wyciągnięciem wniosków. Główne źródła materiałowe pracy stanowią dokumenty Kościoła – *Dyrektorium ogólne o katechizacji*²¹, *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*²², *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*²³, *Program nauczania religii*²⁴, literatura katechetyczno-dydaktyczna, pedagogiczna i psychologiczna (J. Bagrowicz, *Edukacja religijna współczesnej młodzieży. Źródła i cele*, Toruń 2000; S. Łabendowicz, *Edukacja religijna w systemie szkolnym w służbie integralnego wychowania*, ZFK 76 (2019) nr 4, s. 79-91; C. Rogowski, *Edukacja religijna. Założenia – uwarunkowania – perspektywy rozwoju*, Lublin 2002; P. Mąkosa, *Katecheza młodzieży gimnazjalnej w Polsce. Stan aktualny i perspektywy rozwoju*, Lublin 2009; K. Misiaszek, *Wychowanie religijne w szkole w świetle założeń programowych polskiej szkoły*, Kat 3 (2006), s. 7-12; M. Wolicki, *Charakterystyka psychologiczna okresu gimnazjalnego*, w: *Katecheza dziś*, red. J. Zimny, Sandomierz 2002; M. Przetacznikowa, *Podstawy rozwoju psychicznego dzieci i młodzieży*, Warszawa 1978; R. Łapińska, M. Żebrowska, *Wiek dorastania*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, Warszawa 1969)²⁵,

²¹ Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Poznań 1998.

²² Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2002.

²³ Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2002; Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2010.

²⁴ Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii*, Kraków 2001; Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010.

²⁵ Zob. także: R. Bednarczyk, *O wychowaniu i katechezie w obecnej szkole*, Kat 50 (2006) nr 12, s. 4-11; R. Chałupniak, J. Kistorz (red.), *Wychowanie religijne u progu trzeciego tysiąclecia chrześcijaństwa*, Opole 2001; M. Cogieł, *Edukacja religijna w procesie wychowania integralnego*, ZFK 34 (2009) nr 2, s. 63-66; A. Kiciński, *Wyzwania katechezy młodzieży Nowego Tysiąclecia*, w: *Katecheza dziś*, red. J. Zimny, Sandomierz 2002, s. 27-31; M. Majewski (red.), *Katechizacja w szkole*, Lublin 1992; M. Dziewiecki, *Kościół i młodzież w ponowoczesności*, ZFK 49 (2013) nr 1, s. 57-64; J. Kistorz, *Katecheza dzieci w młodszym i średnim wieku szkolnym*, w: *Katechetyka szczegółowa*, red. J. Stala,

a także podręczniki do nauki religii dla uczniów gimnazjum: wydawnictwa krakowskiego pod redakcją ks. Zbigniewa Marka²⁶, wydawnictwa poznańskiego po redakcją Danuty Jackowiak i ks. Jana Szpeta²⁷ i wydawnictwa radomskiego pod redakcją ks. Stanisława Łabendowicza²⁸. Opracowanie zostało podzielone na cztery rozdziały.

Pierwszy rozdział przedstawia charakterystykę młodzieży gimnazjalnej w kontekście edukacji religijnej. Uważa się też, że podstawową rolę w przebiegu wieku dorastania odgrywają przynajmniej cztery czynniki: uwarunkowania biologiczne, a więc właściwości genetyczne, przebieg rozwoju okresu prenatalnego, perinatalnego i postnatalnego; jakość środowiska naturalnego, a zwłaszcza szkolno-wychowawczego (rówieśniczego); status społeczno-ekonomiczny rodziny; uzależnienia psychospołeczne, a przede wszystkim relacje wewnątrzrodzinne.

Drugi rozdział prezentuje podstawy programowe edukacji religijnej w klasach I-III gimnazjum. Dokumentami wyznaczającymi kształt edukacji religijnej w kolejnych etapach nauczania są podstawy programowe i program nauczania religii, zatwierdzone przez Episkopat Polski. Określają one główne cele nauczania oraz precyzują umiejętności i kompetencje, których nabycie ma być efektem kształcenia.

Tarnów 2003, s. 125-126; K. Misiaszek, *Wychowanie religijne w szkole w świetle założeń programowych polskiej szkoły*, Kat 3 (2006), s. 7-12; J. Szpet, *Podstawa programowa katechezy*, w: *Przesłanie dokumentów katechetycznych Kościoła w Polsce*, red. S. Dziekoński, Wydawnictwo VERBINUM, Warszawa 2003; P. Tomasik (red.), *W trosce o dobre podręczniki*, Kraków 2003; A. Zellma, *Zastosowanie współczesnego podręcznika dla ucznia w katechezie dzieci i młodzieży, na wybranych przykładach podręczników do nauki religii*, Kat 47 (2003) nr 1, s. 3-13.

²⁶ Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014; Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla I klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014; Z. Marek (red.), *Jezus działa i zbawia. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014; Z. Marek (red.), *Jezus działa i zbawia. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla II klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014; Z. Marek (red.), *Jezus prowadzi i zbawia. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014; Z. Marek (red.), *Jezus prowadzi i zbawia. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla III klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014.

²⁷ D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, Poznań 2014; D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Spotkanie ze Słowem. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla I klasy gimnazjum*, Poznań 2014; D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, Poznań 2014; D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla II klasy gimnazjum*, Poznań 2014; D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Żyć w miłości Boga. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, Poznań 2014; D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Żyć w miłości Boga. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla III klasy gimnazjum*, Poznań 2014.

²⁸ S. Łabendowicz (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla klasy I gimnazjum*, Radom 2012; S. Łabendowicz (red.), *Spotkanie ze Słowem. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla klasy I gimnazjum*, Radom 2012; S. Łabendowicz (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla klasy II gimnazjum*, Radom 2013; S. Łabendowicz (red.), *Aby nie ustać w drodze. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla klasy II gimnazjum*, Radom 2013; S. Łabendowicz (red.), *Żyć w miłości Boga. Podręcznik do religii dla klasy III gimnazjum*, Radom 2014; S. Łabendowicz (red.), *Żyć w miłości Boga. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla klasy III gimnazjum*, Radom 2014.

Trzeci rozdział wskazuje podstawy programowo-dydaktyczne podręcznika do nauki religii dla klas I-III gimnazjum. Założenia edukacji religijnej dzieci i młodzieży zapisane w dokumentach programowych znajdują ukonkretnienie w programach ogólnopolskich i diecezjalnych, do których opracowywane są podręczniki do nauki religii.

Czwarty rozdział ukazuje realizację edukacji religijnej w wybranych wersjach podręcznikowych dla klas I-III gimnazjum w aspekcie wychowania do wiary, modlitwy, liturgii i miłości oraz zawiera ocenę edukacji religijnej w gimnazjum. Dokumenty Kościoła określają zadania katechezy: rozwijanie poznania wiary, wychowanie liturgiczne, formacja moralna oraz wychowanie do życia wspólnotowego, nauczanie modlitwy, wprowadzenie do misji (por. DOK 86-87).

Katecheza w szkole uczestniczy w rozwoju religijnym młodego pokolenia. Włączając się w oddziaływania nauczycielskie i wychowawcze szkoły, ma pomagać uczniom w rozwoju ich człowieczeństwa oraz doprowadzić przez odczytanie Bożych planów do osobistego przyłgnięcia i głębokiej zażyłości z Bogiem.

ROZDZIAŁ I

CHARAKTERYSTYKA MŁODZIEŻY GIMNAZJALNEJ

W KONTEKŚCIE EDUKACJI RELIGIJNEJ

W psychologii rozwojowej terminem „młodzież” określa się wiek przejściowy między okresem dzieciństwa a dorosłością. Dokonywanie jakiegokolwiek charakterystyki jest bardzo trudne, ponieważ na skutek akceleracji obniżyła się dolna granica tego okresu rozwojowego i dlatego jest niejednorodna. W pracy przyjęto terminologię najczęściej stosowaną w Polsce, zwaną popularnie wiekiem dorastania lub dorastaniem, obejmującym okres od 12 do 18 lat. Tą nazwą, oprócz dojrzewania biologicznego, objęto i zaakcentowano dojrzewanie psychiczne i ściśle zintegrowany z nim rozwój moralny, duchowy, społeczny, a zwłaszcza religijny. Wiek dorastania, obejmujący młodzież gimnazjalną, zwany też intensywną akceleracją rozwojową, jest szczególnym okresem w życiu człowieka. Dokonują się w nim liczne zmiany, które doskonałą wszystkie zachodzące procesy i funkcje psychiczne. Cechuje go subiektywizm, indywidualizm, konfliktowość, liryzm, egotyzm, co często wyzwała kryzys oryginalności, okres burzy i naporu. Najczęściej wymienia się następujące specyficzne cechy tego wieku: autonomię, autoanalizę, tożsamość, wartości i związany z nimi syndrom samotności (ucieczki od społeczeństwa). Uważa się też, że podstawową rolę w przebiegu wieku dorastania odgrywają przynajmniej cztery czynniki: 1) uwarunkowania biologiczne, a więc właściwości genetyczne, przebieg rozwoju okresu prenatalnego, perinatalnego i postnatalnego; 2) jakość środowiska naturalnego, a zwłaszcza szkolno-wychowawczego (rówieśniczego); 3) status społeczno-ekonomiczny rodziny; 4) uzależnienia psychospołeczne, a przede wszystkim relacje wewnątrzrodzinne. Wymienione czynniki są wzajemnie ściśle zintegrowane, a w dokonującej się integracji wpływają wielokierunkowo na siebie, powodując intensywne zmiany psychofizyczne i psychomotoryczne, choć ulegające różnym wahaniom, i to od stabilizacji do akceleracji. Wzrasta też pragnienie rozwoju intelektualnego, które jest stymulowane wielką potrzebą zdobywania wiedzy z różnych dziedzin. W wieku dorastania wzrasta świadomość samego siebie, co często prowadzi do kontemplacji. Młodzież gimnazjalna zaczyna coraz bardziej interesować się otaczającym światem i rozwija w sobie twórcze myślenie. Poznając własne

predyspozycje, uczy się selekcjonować i analizować zdobyte informacje. Wdraża też we właściwy sobie sposób pragnienie wolności oraz stawia pytania egzystencjalne typu: po co żyję? Odkrywa także, że do pełnego człowieczeństwa konieczna jest wiara w Boga i głęboka miłość do Chrystusa oraz to, że rozwój duchowy jest ważną wartością w życiu osobowym. Stąd w młodym człowieku wzrasta pragnienie wiedzy religijnej (zwłaszcza dotyczącej formacji biblijnej i teologicznej). Młodzież gimnazjalna chętnie uczestniczy w inicjatywach, które realizują nie tylko określony program, ale także dają możliwość wymiany własnych doświadczeń i przemyśleń²⁹. E. Kusz, charakteryzując pokolenie dzisiejszej młodzieży polskiej, również w wieku gimnazjalnym, wskazuje na dwa podstawowe zjawiska, które je cechują: brak zakorzenienia i głód miłości. Przyczyn tego stanu rzeczy upatruje w sytuacji rodzinnej, a szczególnie w nieobecności rodziców w procesie wychowania. Wszystko to owocuje brakiem poczucia przynależności do kogokolwiek i ogólnym zagubieniem. Dzisiejsza kultura również nie daje młodzieży żadnego oparcia w tym względzie³⁰. Natomiast A. Kiciński zwraca uwagę, że polska młodzież poszukuje nowych doświadczeń religijnych i duchowych, „posiada silną potrzebę radykalizmu, ma trudności w planowaniu przyszłości, oczekuje pełnej relacji i wyraża się nowymi językami oraz odczuwa słabość i samotność wobec dzisiejszego rozwoju i konsumpcji”³¹.

Pierwszy rozdział charakteryzuje młodzież gimnazjalną w kontekście edukacji religijnej. Przedstawia uwarunkowania psychologiczno-rozwojowe młodzieży gimnazjalnej, związane z rozwojem fizycznym, psychicznym i umysłowym oraz emocjonalnym. Następnie określa uwarunkowania pedagogiczno-aksjologiczne młodzieży gimnazjalnej, a więc łączące się z rozwojem społecznym, moralnym, światopoglądowym i religijnym. Ponadto ukazuje specyficzne trudności i zagrożenia dorastającej młodzieży oraz prezentuje kontekst społeczno-kulturowy i religijny katechezy młodzieży gimnazjalnej w Polsce, a więc zarówno postmodernistyczne przemiany społeczno-kulturowe młodzieży, jak i kondycję religijno-moralną polskiej młodzieży gimnazjalnej.

²⁹ Zob. J. Prejzner, *Wiedza religijna objęta katechezą a umiejętności pokonywania trudności szkolnych u młodzieży niepełnosprawnej ruchowo w wieku dorastania. Studium empiryczno-analityczne. Praca doktorska napisana na seminarium z teologii pastoralnej pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Waldemara Irka, Papiński Wydział Teologiczny we Wrocławiu*, Wrocław 2008, s. 15-16.

³⁰ Por. E. Kusz, *Młodzi stróżami poranka? Sylwetka współczesnego młodego człowieka*, w: Komisja Duszpasterstwa Ogólnego Konferencji Episkopatu Polski, *Naśladować Chrystusa. Program duszpasterski na rok 2003/2004*, s. 105-108.

³¹ A. Kiciński, *Wyzwania katechezy młodzieży Nowego Tysiąclecia*, w: *Katecheza dziś*, red. J. Zimny, Sandomierz 2002, s. 27-31.

1. Uwarunkowania psychologiczno-rozwojowe młodzieży gimnazjalnej

Edukacja w gimnazjum obejmuje młodzież w wieku od 13 do 16 roku życia. Okres ten, zwany „wczesną adolescencją”³², przypada na wiek dorastania (od 11/12 do 17/18 roku życia). W polskiej literaturze psychologicznej nazywa się go „średnim wiekiem szkolnym”. Właśnie wtedy uczniowie, rozpoczynający naukę w gimnazjum wchodzą w okres fizycznego i psychicznego dojrzewania. Zdaniem R. Murawskiego, jest „to okres przełomowy w rozwoju człowieka, ponieważ zrywa w sposób zdecydowany z okresem dzieciństwa, powodując jakby drugie narodziny człowieka, w tym sensie, że stanowi jakiś przełom czy zakręt na linii rozwoju jednostki”³³. Ojciec Święty Jan Paweł II w adhortacji apostolskiej *Catechesi tradendae* zauważa, że czas dojrzewania „to okres, w którym każdy odkrywa samego siebie i swój własny świat wewnętrzny, w którym snuje wielkie plany” (nr 38). Wiek dorastania jest okresem bardzo zróżnicowanym. Przemiany zachodzące w tym czasie dokonują się na wielu płaszczyznach: dojrzewanie fizjologiczne, intelektualne, emocjonalne, duchowe, społeczne czy kulturowe. Są ponadto zdeterminowane licznymi czynnikami społecznymi, kulturowymi oraz systemem wychowawczym³⁴. Zmiany zachodzą bardzo szybko, a to wywołuje u młodzieży liczne trudności w przystosowaniu się do nowych sytuacji i nowych zadań. Wielu psychologów uważa ten okres, w porównaniu z innymi, za trudny, a nawet krytyczny. Z dorastaniem wiążą się liczne problemy, będące zarazem cechami charakterystycznymi wieku młodzieńczego, a więc: kwestionowanie autorytetów, bunt, pragnienie budowania świata według własnych założeń, wyzwalenie się spod władzy rodziców czy też kształtowanie własnej osobowości i zainteresowanie sprawami płci³⁵. Okres dorastania obejmuje ten etap życia człowieka, kiedy podlega on zmianom, dzięki którym osiąga pełnię swego rozwoju³⁶. Dla tego wieku charakterystyczne jest ogólne przyspieszenie tempa rozwoju w porównaniu z poprzednim okresem³⁷. Dzieje się to w dość krótkim czasie, a przez to procesy te są

³² Zob. R. Szewczuk (red.), *Słownik psychologiczny*, Warszawa 1985, s. 343.

³³ R. Murawski, *Problematyka wieku dorastania*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 10-11.

³⁴ Por. J. Kistorz, *Katecheza dzieci w młodszym i średnim wieku szkolnym*, w: *Katechetyka szczegółowa*, red. J. Stala, Tarnów 2003, s. 125-126.

³⁵ Por. J. Szpet, D. Jackowiak, *Podstawa programowa i program kształcenia religijnego dzieci i młodzieży*, Poznań 2001, s. 99-100.

³⁶ Por. J. Kułaczkowski, *Główne problemy wychowania młodzieży w wieku dojrzewania*, w: *Studia Diecezji Radomskiej*, t. 6, Radom 2004, s. 289.

³⁷ Por. J. Kistorz, jw., s. 126.

łatwo zauważalne. Okres dorastania charakteryzuje się wielością i intensywnością zmian zachodzących w różnych obszarach funkcjonowania człowieka w sferze fizycznej i psychicznej, zmierzających ku przemianie dziecka w osobę dorosłą. Przeobrażają się między innymi: poznanie, myślenie, moralność, światopogląd i działanie. W tym okresie młodzież usiłuje zdobywaną wiedzę o rzeczywistości powiązać w sensowną całość, stara się znaleźć swój własny stosunek do świata wartości, a także próbuje dokonać selekcji tych wartości ze swojego punktu widzenia. Dojrzewanie w tej sferze nie dokonuje się samoistnie, tylko i wyłącznie pod wpływem czynników intrapsychicznych jednostki, ale także pod wpływem jej permanentnych kontaktów z otoczeniem³⁸.

1.1. Rozwój fizyczny

Rozwój fizyczny ucznia rozpoczynającego naukę w pierwszej klasie gimnazjalnej obejmuje zmiany anatomiczne, a więc zwiększanie się wysokości i ciężaru ciała, zmiany w proporcjach organów i ogólnym kształcie ciała oraz dojrzewanie fizjologiczne, znajdujące wyraz przede wszystkim w dojrzewaniu płciowym. Procesy te są ze sobą powiązane i nawzajem na siebie wpływają³⁹. Zjawisko wzmożonego tempa przyrostu długości ciała i jego ciężaru w przeciągu stosunkowo krótkiego czasu (2-3 lata) określane jest przez skok pokwitaniowy, który jest „zjawiskiem stałym, występuje u wszystkich dzieci, istniejące zaś różnice indywidualne i środowiskowe dotyczą jedynie intensywności, czasu występowania i trwania tego okresu”⁴⁰. Dla wieku dorastania (jego początków) znamienne jest ogólne przyspieszenie tempa rozwoju w porównaniu z okresem poprzednim. Liczne bodźce fizyczne stymulują rozwój kory mózgowej oraz przysadki mózgowej, której działalność aktywizuje inne gruczoły dokrewne, decydujące o szybszym dojrzewaniu organizmu. Przyrost wysokości ciała dziecka w tym czasie jest bardzo intensywny. U dziewcząt rozpoczyna się około 11/12 roku życia i trwa do 14/15 roku życia, zaś u chłopców występuje nieco później – od 13/14 do 15/16 roku życia. Jak łatwo zauważyć zwiększony przyrost wysokości ciała występuje u dziewcząt dwa lata wcześniej niż u chłopców. Dlatego też w wieku 13-14 lat dziewczęta są na ogół wyższe

³⁸ A. Sacewicz, K. Sprycha, *Wartości religijne w okresie adolescencji*, ZFK 28 (2007) nr 4, s. 65-72.

³⁹ Por. R. Łapińska, M. Żebrowska, *Wiek dorastania*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, Warszawa 1976, s. 682.

⁴⁰ Tamże, s. 685-686.

od chłopców. W kolejnych latach chłopcy bardziej przewyższają dziewczęta swym wzrostem⁴¹. Zmiana wysokości dokonuje się nieco wcześniej niż przyrost ciężaru ciała. Jeśli chodzi o ciężar ciała, to u dziewcząt wzrasta on najbardziej w 14. i 15. roku życia, a u chłopców między 15. a 17. rokiem życia. Różnice indywidualne w ciężarze ciała są jeszcze większe niż w zakresie wzrostu⁴². Z szybkim przyrostem wysokości i ciężaru ciała związane są nieodłącznie zmiany kształtów ciała. Rozwijają się poszczególne części ciała, szczególnie wydłużają się kończyny. Wzrost ten powoduje często dysproporcje u młodzieży, co widoczne jest w ich niezręcznym zachowaniu, nieporadności i częstym zawstydzeniu. Właśnie wtedy pojawiają się drugo- i trzeciorzędne cechy płciowe, to znaczy u dziewcząt rozszerzają się kości miednicowe, formują się piersi, zaś u chłopców rozrastają się kości barkowe, na twarzy pojawia się zarost i następuje proces mutacji głosu. Zmianie ulegają kształty twarzy, a w okolicach narządów płciowych pojawia się owłosienie⁴³.

Wraz ze zmianami zewnętrznymi ciała dokonują się zmiany w budowie i działalności organów wewnętrznych. Dynamicznie zmienia się układ mięśniowo-kostny oraz sercowo-naczyniowy, co powoduje „częste bóle mięśniowe i brak koordynacji ruchowej, wzrost ciśnienia i nierówną pracę serca”⁴⁴, „pod wpływem nadwrażliwości układu krążeniowego zauważyć można nagłe bladnięcie lub czerwienie się młodzieży, a nawet tracenie przytomności”⁴⁵. Rozwojowi podlega też układ nerwowy, między innymi struktura mózgu, przy równoczesnym różnicowaniu się jego funkcji. Zmiany te objawiają się nadmierną wrażliwością i zaburzeniami równowagi procesów pobudzania i hamowania, dlatego też młodzi są bardziej nerwowi, drażliwi, nieopanowani, niespokojni, szybko się męczą jakąkolwiek pracą oraz są podatni na różne choroby⁴⁶. Podstawę tych przemian stanowi działalność gruczołów dokrewnych, które wydzielają do krwi substancje, zwane hormonami. Niepoprawne zaś funkcjonowanie gruczołów powoduje nieprawidłowy rozwój. Szczególne znaczenie we wzrastaniu ma dojrzewanie płciowe.

⁴¹ Por. tamże, s. 284-285.

⁴² Por. tamże, s. 285.

⁴³ Pr. tamże, s. 688.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ A. Offmański, *Katecheza młodzieżowa...*, s. 172.

⁴⁶ Por. R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 688-689.

W układzie rozrodczym następują poważne zmiany i dynamiczny rozwój narządów płciowych. Szczególnym sygnałem dojrzewania układu rozrodczego dziewcząt jest pojawienie się menstruacji, u chłopców zaś nocnych polucji. Dojrzewające ciało staje się trudnym problemem dla młodego człowieka⁴⁷.

W omawianym okresie życia człowieka zachodzi zjawisko, które nazywa się akceleracją bądź trendem sekularnym. Pod pojęciem akceleracji rozumiemy: „Zjawisko przyspieszonego rozwoju dzieci i młodzieży z pokolenia na pokolenie, polegające na coraz wcześniejszym występowaniu objawów typowych dla określonej fazy rozwoju osobowego”⁴⁸. Głównymi objawami akceleracji są: większa masa ciała noworodków, przyspieszenie procesów kostnienia, wcześniejsze pojawienie się pierwszej menstruacji, a przede wszystkim intensywniejszy i kończący się wcześniej rozrost ciała. Zjawisko akceleracji występuje we wszystkich krajach i środowiskach, ale w różnym natężeniu. Za główne jej przyczyny przyjmuje się: „wzrost poziomu kultury materialnej, polepszenie warunków socjalnych i bytowych, bogatsza dieta białkowa, spadek chorób zakaźnych we wczesnym dzieciństwie”⁴⁹. Akceleracja jest zjawiskiem ważnym z punktu widzenia wychowawczego. Należy liczyć się poważnie z wpływem wcześniejszego dojrzewania płciowego na powstawanie zainteresowań płciowych, budzenie się uczuć erotycznych, tworzenie się nowych potrzeb i dążeń. Te z kolei mogą wywoływać nowe trudności wychowawcze, które ze strony wychowawców wymagają zrozumienia oraz modyfikacji metod wychowawczych⁵⁰.

1.2. Rozwój psychiczny i umysłowy

Bardzo ważną rolę w rozwoju i działaniu człowieka odgrywa proces psychiczny, kształtowany głównie pod wpływem środowiska. Odpowiednie środowisko dostarcza dorastającemu bodźców pobudzających jego rozwój i stwarza sposobność do opanowania, a następnie utrwalania różnych funkcji. Wyróżniamy funkcje ruchowe, sprawności manualne, a zwłaszcza rozwój funkcji psychicznych, które są wynikiem stałego i systematycznego wpływu otoczenia na dziecko. Ważnym aspektem jest, by najbliższe otoczenie nie tylko stymulowało rozwój, ale aby bodźce były zróżnicowane i odpowiednie do możliwości dziecka. Do czynników wpływających

⁴⁷ Por. A. Offmański, jw.

⁴⁸ R. Szewczuk (red.), *Słownik...*, s. 12.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Zob. J. Stala, *Katechetyka szczegółowa*, Tarnów 2003, s. 126-127.

na rozwój psychiczny zaliczamy takie warunki biologiczne, jak: dziedziczenie, rozwój poszczególnych narządów i tkanek, a szczególnie układu nerwowego i hormonalnego oraz warunki środowiska społecznego, tj. rodzina, szkoła, rówieśnicy. Rozwój psychiczny u pewnej części młodzieży przebiega powolnym, jednostajnym nurtem i zmienia się widocznie dopiero po upływie dłuższego okresu, podczas gdy u innych zmiany te dokonują się nagle, a nowe sposoby zachowania stanowią niespodziankę dla otoczenia⁵¹.

Okres dorastania charakteryzuje się rozwojem funkcji poznawczych. To właśnie rozwój sprawności intelektualnych, takich jak: poznawanie, spostrzeganie, rozumienie, uczenie się, myślenie, czy sposób odbierania określonych wrażeń, warunkuje większość zmian psychicznych i emocjonalnych pojawiających się w okresie dojrzewania⁵². Według Z. Włodarskiego i A. Matczak: „Procesami poznawczymi nazywa się te wszystkie czynności psychiczne, które służą człowiekowi do uzyskania orientacji w otoczeniu. Dzięki nim jednostka może zdobywać informacje i budować swoją wiedzę o świecie zewnętrznym i samej sobie. Podstawowe rodzaje procesów poznawczych to odbieranie wrażeń, spostrzeganie, myślenie i procesy pamięci”⁵³. Doskonalenie tych procesów odbywa się w ich ścisłym powiązaniu, np. rozwój procesów spostrzegania wpływa na coraz bardziej precyzyjne myślenie. Tak, jak w rozwoju fizycznym, tak i w rozwoju umysłowym zauważa się zjawisko trendu sekularnego (zjawisko akceleracji). Młodzież wyprzedza swoimi zainteresowaniami i zakresem posiadanych wiadomości rówieśników poprzednich pokoleń⁵⁴.

Spostrzeganie jest jednym z podstawowych procesów poznawczych, który u młodzieży wykazuje coraz wyższy poziom, porównując go do poprzednich faz rozwojowych. Dzięki niemu człowiek przyswaja informacje, które bezpośrednio do niego napływają z otaczającego go świata czy też z własnego wnętrza. Spostrzeganie to ma właściwe sobie cechy. Zdaniem M. Żebrowskiej są one następujące: „dokładniejsze, bogatsze w szczegóły, wielostronne w treści i bardziej świadomie

⁵¹ Zob. M. Przetacznikowa, *Podstawy rozwoju psychicznego dzieci i młodzieży*, Warszawa 1978; I. Trybuła, *Rozwój psychiczny i społeczny młodzieży gimnazjalnej w okresie adolescencji*, <http://www.profesor.pl/publikacja,26909,Artykuly,8222Rozwoj-psychiczny-i-spoeczny-mlodziezy-gimnazjalnej-w-okresie-adolescencji8221>, z dn. 17.07.2017.

⁵² Por. J. Kułaczkowski, jw., s. 290.

⁵³ Z. Włodarski, A. Matczak, *Wprowadzenie do psychologii*, Warszawa 1992, s. 169.

⁵⁴ Por. R. Chałupniak, J. Kosterz, *Wybrane zagadnienia z katechetyki*, Opole 2002, s. 178.

ukierunkowane”⁵⁵. W procesach spostrzegania szczególne miejsce zaczyna zajmować obserwacja. Jest ona planowa, ukierunkowana i systematyczna. Zmianie ulega też sposób rozumienia obrazów symbolicznych. Do dwunastego roku życia dzieci w symbolach widzą jedynie treść dosłowną, jest to realistyczny stosunek do tych treści. Dopiero w wieku gimnazjalnym u młodego człowieka stopniowo pojawia się rozumienie przenośni i symboli, zmianom ulega też orientacja w czasie i przestrzeni (ma na to wpływ rozwój wyobrażeń oraz pojęć przestrzennych i czasowych), przez co uczniowie gimnazjum poprawnie posługują się pojęciami chronologicznymi (takimi jak „przed naszą erą”)⁵⁶.

Wraz z rozwojem spostrzegania powiększa się uwaga, dzięki której możliwe jest zrozumienie i zapamiętanie danych treści. Kształtuje się ona i rozwija pod wpływem nauczania i cech indywidualnych. Pamięć i jej procesy umożliwiają człowiekowi przechowywanie i przypominanie zdobytych wcześniej informacji. W czasie dorastania zmiany w zakresie pamięci dotyczą między innymi przejścia od pamięci mechanicznej do pamięci logicznej (sensownej). Pamięć mechaniczna polega na dosłownym zapamiętywaniu treści (popularne „wkuwanie”), zaś pamięć logiczna na zrozumieniu tych treści. Pamięć mechaniczna jednak nie zanika. Ona nadal rozwija się, gdyż istnieje czasem potrzeba dosłownego zapamiętania jakiegoś materiału. Ważniejszą jednak rolę w okresie dorastania odgrywa możliwość zrozumienia materiału (pamięć logiczna). Na prawidłowy rozwój pamięci wywiera wpływ nie tylko rozwój myślenia, zainteresowań, woli czy charakteru, ale także sposób pracy szkolnej (metody)⁵⁷.

W rozwoju umysłowym młodzieży najważniejsze miejsce zajmują procesy myślenia. W tym właśnie okresie „pogłębia się zdolność analizy i syntezy, rozwija myślenie abstrakcyjne i logiczno-dedukcyjne”⁵⁸. Myślenie młodzieży staje się: abstrakcyjne, czyli oderwane od konkretnych przedmiotów i wyobrażeń; formalne, dotyczące nie treści a formy zdań; hipotetyczno-dedukcyjne, czyli dedukowanie wniosków z hipotez, a nie z obserwacji realnych. Nawiązując do myślenia formalnego, R. Łapińska i M. Żebrowska stwierdzają: „W studium operacji formalnych młodzież przekracza w swym rozumowaniu ramy aktualnych obserwacji. Zamiast, jak poprzednio, myśleć tylko o tym, co jest albo o tym, co bezpośrednio przedtem było,

⁵⁵ R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 702.

⁵⁶ Por. J. Kostorz, jw., s. 128; M. Wolicki, *Charakterystyka psychologiczna okresu gimnazjalnego*, w: *Katecheza dziś*, red. J. Zimny, Sandomierz 2002, s. 19-22.

⁵⁷ Por. R. Murawski, jw., s. 31-32.

⁵⁸ R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 707.

zastanawia się nad tym, co mogłoby być. Mając do rozwiązania jakiś problem, nie tylko śledzi, jakie zachodzą zmiany, przekształcenia w układzie stosunków między przedmiotami czy zjawiskami w bezpośrednim doświadczeniu, ale przewiduje przekształcenia, które jeszcze nie powstały⁵⁹. Wzrasta również i doskonali się umiejętność porównywania, klasyfikacji i systematyzacji treści naukowych i abstrakcyjnych. Ma to wpływ na udoskonalanie działań praktycznych młodego człowieka. Rozwój myślenia formalnego, czyli logicznego, staje się u młodzieży źródłem refleksyjności i krytycyzmu. Młodzi poddają krytyce zarówno ludzi, fakty, jak i znane im zjawiska. Łatwo dostrzegają sprzeczności, jakie zachodzą między postępowaniem ludzi a głoszonymi przez nich zasadami, między teorią a praktyką. Źródłem materiału, który młodzi analizują, ukazując pewne sprzeczności, jest wzrastająca wiedza o otaczającym świecie. Krytycyzm zaś ma wpływ na skłonności do stawiania problemów oraz prowadzenia żywych dyskusji i sporów⁶⁰.

Ostatnim z ważnych procesów poznawczych jest wyobraźnia. Znajduje ona szczególny wyraz w marzeniach i twórczości młodzieży. Pozwala oderwać się od codzienności i przenieść się w świat własnych pomysłów, planów i marzeń, tworząc jednocześnie idealny obraz własnej osoby i otoczenia. Marzeniom, czasem bardzo fantastycznym, ulegają częściej dziewczęta niż chłopcy. Młodzi marzą o zmianie świata, sławie i miłości, niezwykłych przygodach i podróżach, polepszeniu własnej sytuacji osobistej, rodzinnej i społecznej. Z wyobraźnią nieodłącznie jest związana twórczość, na której rozwój ma wpływ wzmożona emocjonalność młodzieży w tym wieku, wyobraźnia, potrzeba wypowiedzania się, ale także rozwój uczuć estetycznych⁶¹. Działalność twórcza młodzieży, zdaniem A. Offmańskiego, „wpływa na kreatywność dorastającego człowieka”⁶².

1.3. Rozwój emocjonalny

Wielu psychologów uważa, że rozwój emocjonalny dominuje w ogólnym rozwoju życia psychicznego młodego człowieka, dlatego też wzmożona emocjonalność jest cechą charakterystyczną adolescencji. Przyczyny i źródła wzmożonej emocjonalności dorastających tkwią zarówno w sferze fizjologicznej, jak i w sferze

⁵⁹ Tamże, s. 708.

⁶⁰ Por. R. Chałupniak, J. Kostorz, jw., s. 180.

⁶¹ Por. R. Murawski, jw., s. 35.

⁶² A. Offmański, jw., s. 173.

rozleglejszych doświadczeń społecznych⁶³. Emocje „należą do kategorii psychologicznych, za pomocą których są ujmowane relacje pomiędzy człowiekiem a światem zewnętrznym, jak również wewnętrzne stosunki człowieka z samym sobą”.⁶⁴ Do najczęściej występujących stanów emocjonalnych o charakterze negatywnym należą: gniew, wstyd (jest on zarazem odruchowym sposobem ochrony godności ludzkiej przed poniżaniem jej), zazdrość i zawiść. Wśród emocji o charakterze pozytywnym wyraźnie zauważa się radość i sympatię.

Typowe i widoczne cechy rozwoju emocjonalnego okresu młodzieńczego to między innymi: intensywność i żywość przeżyć uczuciowych (przeżycia osiągają stopień wysokiego napięcia – smutek przeżywany bywa jako tragedia, a radość przybiera charakter euforii), szybkie zmiany nastroju (wyraźna oscylacja między krańcowymi nastrojami – od radości do smutku, od nadziei do rozpacz), chwiejność emocjonalna (ten sam człowiek raz jest otwarty na ludzi i poszukuje towarzystwa, a innym razem stroni od nich i pragnie samotności), bezprzedmiotowość uczuć (uczucia nie są związane z żadnym bodźcem, a dorastający sam nie wie, dlaczego jest mu na przykład smutno lub wesoło), kontrolowany sposób wyrażania swoich uczuć (tzw. maskowanie), zmiana reakcji na dotychczasowe bodźce⁶⁵.

Rozwój emocjonalny można osiągnąć tylko przez uczestnictwo w życiu społecznym. Warunkiem odpowiedniego rozwoju emocji są więc: żywe kontakty społeczne, wpływ środowiska i sposób wychowania.⁶⁶ R. Łapińska i M. Żebrowska, wymieniają również: „właściwe kierownictwo, przyjazne i pełne zrozumienia dla właściwości dorastającego”⁶⁷. W *Podstawie programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* czytamy: „Młodzież przeżywa kryzys tożsamości. Boi się pogardy, braku wiary w nią, oburza się na fałsz, hipokryzję, obojętność. Nosząc trud dorastania aktywność swą skierowuje na obronę, a jednocześnie oczekuje wsparcia w tworzeniu pozytywnego autoportretu”⁶⁸.

Bardzo znaczący dla młodego człowieka, rozpoczynającego naukę w gimnazjum, jest rozwój woli. Zdaniem J. Kułaczkowskiego „zasadniczo rozwój w tej dziedzinie polega na przejściu od zewnętrznego sterowania człowiekiem do jego

⁶³ Por. R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 714.

⁶⁴ A. Jaczewski, B. Woynarowska, *Dojrzewanie*, Warszawa 1982, s. 151-152.

⁶⁵ Por. R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 714.

⁶⁶ Por. R. Chałupniak, J. Kistorz, jw., s. 181.

⁶⁷ R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 721.

⁶⁸ Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2002, s. 49.

wewnętrznych motywów. Tak więc wartości i normy oferowane przez społeczeństwo, ulegają stopniowo internalizacji, wyzwalając pożądaną społecznie motywację⁶⁹. W kształtowaniu dojrzałości wolitywnej podstawowe miejsce zajmuje miłość, która odwołuje się do sfery woli⁷⁰. Innym czynnikiem kształtującym wolę jest zjawisko przekory. Według R. Łapińskiej i M. Żebrowskiej „przekora tego okresu przejawia się jako krnąbrność i nieposłuszeństwo wobec rodziców i wychowawców”⁷¹. Przekorne zachowanie jest wyrazem słabej woli człowieka, szczególnie gdy łączy się z buntem. Z rozwojem woli związany jest także wysiłek, jaki podejmuje młodzież w celu kształtowania swego charakteru i ćwiczenia woli do osiągnięcia ideału sobie obranego. Innym elementem aktywności w sferze woli jest potrzeba czynu, który często ma charakter wyczynu. Młodzi, nie zważając na istniejące niebezpieczeństwo, dopuszczają się różnych wybryków czy niezwykłych działań. To sprzyja rozładowaniu energii, a może nawet ważniejsze jest tu ukazanie swej odwagi i bohaterstwa⁷².

Dla całości rozwoju emocjonalnego ważną rolę odgrywają uczucia estetyczne, które szczególnie teraz przeżywają okres rozkwitu. Dostrzega się u młodzieży większą wrażliwość na piękno przyrody i wzrost zainteresowania literaturą piękną, sztuką, poezją, malarstwem, filmem, muzyką czy architekturą. Zainteresowania te budzą w ich wnętrzu potrzebę własnej twórczości artystycznej⁷³. Rozwój uczuć estetycznych możliwy jest w dużej mierze dzięki wyobraźni.

2. Uwarunkowania pedagogiczno-aksjologiczne młodzieży gimnazjalnej

Tożsamość człowieka, jego indywidualna hierarchia wartości, symbole, z jakimi łączy poczucie szczęścia, rozwijają się w ciągu całego życia, kluczowy jest jednak etap adolescencji. Na przestrzeni kilku lat, które obejmują proces dorastania, dokonują się przemiany w wymiarach fizycznym, psychicznym i społecznym mające umożliwić jednostce podjęcie nowych ról społecznych i kolejnych zadań rozwojowych. Osiągnięcie poczucia tożsamości będzie polegało na ukształtowaniu silnego, spójnego systemu wartości oraz na «zdrowym» przystosowaniu do świata wypełnionego znaczącymi związkami z ludźmi, pracą oraz zajęciami w czasie wolnym. Jednym

⁶⁹ J. Kułaczkowski, jw., s. 292.

⁷⁰ Por. tamże, s. 292.

⁷¹ R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 722.

⁷² Por. tamże, s. 726.

⁷³ Por. J. Kostorz, s. 131.

z najważniejszych zadań rozwojowych w tym okresie jest tworzenie indywidualnej hierarchii wartości, a co się z tym wiąże – formowanie własnej tożsamości. W okresie dojrzewania, zwanym adolescencją, wartości przybierają znacznie na uwadze, a proces kształtowania się ogólnych zasad życia, czyli hierarchii wartości w codziennym postępowaniu staje się szczególnie aktywny. Okres formowania się tzw. „moralnego kręgosłupa” młodej osoby zachodzi zatem podczas jej rozwoju osobowego, poznawczego, emocjonalnego i społecznego. Młodzież w wieku gimnazjalnym wrasta w społeczeństwo ludzi dorosłych. Wyraża się to poprzez ich intensywny rozwój społeczny, moralny i religijny. Jest to bardzo ważny okres w życiu młodego człowieka, ma wpływ na jego dalsze dorosłe życie. Zanim jednak osiągnie on dorosłość, to wprawdzie musi przejść okres tak zwanego „kryzysu młodzieńczego” (około 15-16 roku życia), który widoczny jest zwłaszcza na płaszczyźnie społecznej, moralnej i religijnej⁷⁴. Owe trzy płaszczyzny są ściśle ze sobą powiązane.

2.1. Rozwój społeczny

Pod pojęciem rozwoju społecznego rozumie się zmiany zachodzące w działalności dziecka, które skierowane są na innych⁷⁵. Zmiany te dotyczą wchodzenia dziecka w środowisko społeczne i przyjmowania od niego pewnych wzorców i norm zachowania, a określa się je procesem socjalizacji. Różnie rozumiano na przestrzeni wieków socjalizację. Jedni określali ją jako przygotowanie młodzieży do życia w społeczeństwie, inni jako przygotowanie do pełnienia ról społecznych, ale coraz częściej dominujący staje się pogląd, „że tak należy społecznie kształtować młodzież, by za przyszłą społeczność, której stanowić będzie część, poczuła się do odpowiedzialności, potrafiła ją przekształcać i doskonalić”⁷⁶. Ukazując rozwój społeczny młodzieży gimnazjalnej, należy zwrócić uwagę na rolę rodziny i grupy rówieśniczej (formalnej i nieformalnej), relacje w szkole, czy problem przyjaźni. Rozwój społeczny dziecka w okresie adolescencji skupia główną uwagę na interakcji z rówieśnikami i dorosłymi. W okresie tym główną rolę odgrywają rodzina i grupa rówieśnicza. Rodzina jest pierwszym miejscem kontaktów społecznych, zatem oddziałuje w sposób najbardziej znaczący na kształtowanie zachowań oraz osobowości

⁷⁴ Por. R. Chałupniak, J. Kistorz, jw., s. 182.

⁷⁵ Por. tamże, s. 182.

⁷⁶ A. Offmański, jw., s. 174.

dziecka. Rodzice wraz z wiekiem dorastania zaspokajają potrzeby młodego człowieka, lecz ich wpływ stopniowo maleje. W okresie późnej adolescencji kontakty z rodzicami przekształcają się w partnerskie. Istotną rolę w rozwoju społecznym dziecka odgrywa także rodzeństwo, jednak duży wpływ zależny jest od liczby rodzeństwa, różnicy wieku i płci⁷⁷.

Okres dorastania charakteryzuje się nasiloną potrzebą nawiązywania nowych kontaktów społecznych. Wchodzenie w nowe grupy społeczne daje możliwość zaspokajania nasilającej się potrzeby akceptacji i przynależności oraz potrzebę bycia zrozumianym przez podobnych sobie, dzielenia się swoimi doświadczeniami⁷⁸. Nastolatki poszerzają swój krąg osób znaczących. Mają możliwość realizowania zadania rozwojowego, jaki stanowi wybór autorytetów, spoza rodziny. Znaczenia nabiera grupa rówieśnicza wraz z własnym zestawem preferowanych norm, wartości i wzorów zachowania. Wpływ związków rówieśniczych na poszczególne jednostki może być jednak różny. Stopień, w jakim młodzież będzie chciała identyfikować się z grupą rówieśniczą, zależy między innymi od środowiska rodzinnego, sytuacji wychowawczej w szkole oraz charakteru relacji z dorosłymi. W przypadku niewłaściwie przebiegających relacji z dorosłymi może dochodzić do nasilonego konformizmu wobec grupy rówieśniczej, generowania postawy uległości i dostosowania się do grupy w zamian za poczucie przynależności i bezpieczeństwa⁷⁹.

Jedną z charakterystycznych cech rozwoju społecznego młodzieży jest stopniowe wyzwalamie się jej spod zależności rodziców, przy równoczesnym wchodzeniu w inne grupy społeczne. Młody człowiek wchodzi bowiem w inne grupy społeczne, szczególnie rówieśnicze; „one przejmują od rodziny funkcję uspołeczniania”⁸⁰. Rodzina, która w wieku dziecięcym „była podstawowym źródłem kształtowania się postaw, traci w tym względzie na znaczeniu na rzecz nacisku grup rówieśniczych”⁸¹. Wpływ rodziny w tym okresie dorastania znacznie maleje, pomimo iż nadal zaspokaja podstawowe potrzeby dziecka i jest dla niego źródłem wiedzy o życiu. Zmiany dotyczące stosunku młodzieży do rodziny widoczne są szczególnie na trzech płaszczyznach: kryzys autorytetu rodziców, konflikty z rodzicami oraz osłabienie więzi

⁷⁷ Por. I. Trybuła, jw.; zob. J. Bajda, *Główne idee moralne w nauczaniu Jana Pawła II*, w: *Rodzina na przełomie wieków*, red. K. Majdański, Łomianki, s. 46.

⁷⁸ J.S. Turner, D.B. Helms, *Rozwój człowieka*, Warszawa 1999.

⁷⁹ Por. M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, Warszawa 1996; A. Sacewicz, K. Sprycha, *Wartości religijne...*, s. 65-72.

⁸⁰ W. Koska, *Katechetyka*, Poznań 1993, s. 120.

⁸¹ A. Gała, *Trudności wychowawcze w wieku dorastania*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 96.

emocjonalnych w rodzinie. Kryzys autorytetu rodziców jest wynikiem wzrostu krytycyzmu, jaki rozwija się w okresie dorastania. Jest to okres nie tylko kryzysu autorytetu rodziców, ale też nauczycieli, wychowawców, a nawet Kościoła⁸². Obserwując swych rodziców i porównując ich z innymi ludźmi, czy wzorcami literackimi, młodzi ludzie często przeżywają stan głębokiego rozczarowania. Widzą w swych rodzicach zwykłych ludzi, którzy nie są idealni i popełniają błędy. To prowadzi do utraty zaufania w stosunku do rodziców, do poszukiwań osób, którym można się zwierzyć. Dodatkowo jeszcze wszelkie ingerencje rodziców w życie młodzieży przyjmowane są niechętnie⁸³. Bardzo często dochodzi do konfliktów z rodzicami. Wszystko to prowadzi do osłabienia więzów emocjonalnych między nimi. Według M. Sondej, wyraża się to na zewnątrz poprzez: „unikanie towarzystwa rodziców, odtrącanie ich miłości, zamykanie się w sobie, sztywność, obojętność na cierpienia i kłopoty rodziców, odmawianie im pomocy”⁸⁴. Nie oznacza to jednak, że młodzież odrzuca całkowicie miłość rodziców. Pragnie, by ta miłość była okazywana w inny, bardziej dyskretny, sposób.

Stosunki społeczne dorastającej młodzieży, oprócz rodziny, obejmują także klasę szkolną, nieformalne i formalne grupy. Klasa szkolna to środowisko społeczne, w którym młodzież spędza wiele czasu. To tu młodzież nawiązuje kontakty o charakterze społecznym, poznaje zasady postępowania i życia we wspólnocie. Ważną rolę odgrywają relacje nauczyciel-uczeń, które często są niezbyt pozytywne. Według młodzieży przyczyną tego stanu rzeczy są między innymi cechy osobowości poszczególnych nauczycieli, jak na przykład niesprawiedliwość, surowość i brak zrozumienia. Poza nauczycielami ważną rolę odgrywają rówieśnicy. Tworzą oni grupy rówieśnicze, od których młody człowiek przyjmuje ideały i zasady postępowania. W okresie dorastania dzieci spędzają coraz więcej czasu z rówieśnikami, a coraz mniej w towarzystwie rodziców. Ich uczucia społeczne znajdują wyraz między innymi w tworzeniu grup rówieśniczych. Grupa rówieśnicza jest to zbiorowość osób o podobnym wieku, która pod wpływem bezpośrednich i osobistych styczności stanowi więź o podłożu przyjacielskim. Wpływ związków rówieśniczych na poszczególne jednostki bywa różny. Zazwyczaj tworzy się poczucie wspólnoty, a wraz z nim podział na „my”, czyli młodzież i „oni”, czyli dorośli.

⁸² Por. M. Wolicki, *Charakterystyka psychologiczna...*, s. 19.

⁸³ Por. M. Sondej, *Rozwój społeczny młodzieży*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 38.

⁸⁴ Por. tamże, s. 39.

W okresie dorastania grupa rówieśnicza spełnia ważną rolę, ponieważ większość zachowań nastolatków jest kierowana przez lidera grupy, to znaczy, że młodzi ludzie postępują wedle ustalonych reguł⁸⁵. Możliwość należenia do grupy sprawia, iż młody człowiek odkrywa swoje miejsce w społeczeństwie oraz rolę, jakie ma do spełnienia⁸⁶. Adolescent, wchodząc w grupę rówieśniczą, ma możliwość zaspokajania szeregu potrzeb emocjonalno-poznawczych, takich jak: potrzeba akceptacji, przynależności, bezpieczeństwa, uznania społecznego⁸⁷. Ma także możliwość przejmowania wartości preferowanych przez grupę. To, co dotychczas było przyjmowane bezkrytycznie, a więc normy rodziców i najbliższego środowiska, zostaje wówczas zagrożone, podważane, analizowane i krytykowane. Grupy rówieśnicze nierzadko nakładają na adolescenta rozbieżne oczekiwania w porównaniu z wymaganiami rodziców, co często przyczynia się do wzrostu napięć między rodzicami a ich dziećmi⁸⁸.

Powstawanie nieformalnych grup młodzieżowych jest zjawiskiem powszechnym, łatwo dostrzegalnym w szkole, jak i poza nią. Do najczęściej wyróżnianych typów małych nieformalnych grup rówieśniczych należą: najbliżsi przyjaciele, paczki, grupy koleżeńskie i bandy⁸⁹. Przyjaźń dla nastolatka jest bardzo ważna. Młody człowiek poszukuje przyjaciela, z którym mógłby się podzielić swoimi radościami i smutkami, któremu mógłby powierzyć swoje sprawy, który szedłby z nim przez życie. To pragnienie pojawia się zarówno u chłopców, jak i u dziewcząt. Następnym środowiskiem społecznym ucznia jest paczka. Jest to grupa od 3 do 6 osób bardzo ze sobą zaprzyjaźnionych. Osoby z takiej grupy mają wspólne zainteresowania, poglądy. Paczka nie posiada ściśle określonych zasad postępowania, ale przyjmuje pewien wspólny system wartości, który wyraża się w poczuciu przyjaźni i obowiązku wzajemnej pomocy. Należący do paczki stawia ją na pierwszym miejscu. Paczka wywiera na jego życie pozytywny, jak i negatywny wpływ. Cechy dodatnie to między innymi: nawiązanie przyjaźni, poczucie bezpieczeństwa, poczucie własnej wartości, ustalenie pewnych zasad postępowania, wdrażanie w życie dorosłe; zaś cechy negatywne, to: kształtowanie postawy wrogości wobec osób nienależących do paczki,

⁸⁵ Por. I. Trybuła, jw.

⁸⁶ Por. R. Chałupniak, J. Kostorz, jw., s. 183.

⁸⁷ E. B. Hurlock, *Rozwój młodzieży*, Warszawa 1965.

⁸⁸ Por. A. Sacewicz, K. Sprycha, *Wartości religijne...*, s. 65-72.

⁸⁹ Por. R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 741.

przyczynianie się do zaistnienia sytuacji konfliktowych z rodzicami, kompleks niższości u osób spoza paczki⁹⁰. Obok paczek istnieją grupy koleżeńskie i bandy. Grupa koleżeńska jest liczniejsza niż paczka i tworzy się ze względu na pewne pokrewieństwa kulturowe, to znaczy podobne zainteresowania, poglądy. Tak jak podstawową cechą osób należących do paczki jest przyjaźń, tak w grupie koleżeńskiej nie wszyscy są w jednakowym stopniu zaprzyjaźnieni. Nie ma osoby dominującej nad innymi oraz planu działania. Cechą zaś charakterystyczną jest fakt wspólnie spędzanego czasu w sposób towarzyski⁹¹. Ostatnią nieformalną grupą jest banda, „posiadająca określoną strukturę, działającą zgodnie z podstawowymi zasadami współżycia społecznego”⁹². R. Łapińska i M. Żebrowska podają dwa znaczenia terminu „banda”. Po pierwsze jest to większa grupa dzieci w wieku szkolnym (tak zwana „banda dzieciaków” lub „chłopaków”). I po drugie banda to grupa młodzieżowa o charakterze negatywnym. Ważne miejsce w bandzie zajmuje przywódca, który posiada autorytet u innych, od nich też wymaga posłuszeństwa⁹³. Bandę tworzą zazwyczaj chłopcy, rzadziej jest to grupa mieszana, czy też tworzona przez dziewczęta. Ma ona często charakter przestępczy.

Reasumując, w rozwoju społecznym jednostki grupy nieformalne wywierają większy wpływ na młodzież niż grupy formalne, posiadające własny program, i są otwartymi dla wszystkich. Nad grupami formalnymi czuwa osoba dorosła, która jest przywódcą. Młodzież należącą do tych grup łączą wspólne zainteresowania i zajęcia. W okresie dorastania występuje takie zjawisko jak kultura młodzieżowa. Jest ona uznawana za sposób wzmacniania tożsamości młodzieży, zaznaczenia jej odrębności oraz wzmacniania więzi. W okresie tym dorastający identyfikują się z grupą rówieśniczą, a jest to spowodowane brakiem bliskości uczuciowej z rodziną. Występuje wówczas nasilony konformizm wobec grupy rówieśniczej, który polega na podporządkowaniu się wzorom i schematom postępowania oraz na dostosowywaniu się do grupy. Rówieśnicy mogą wywierać pozytywny, a także negatywny wpływ na dorastającą osobę. Do pozytywnych cech zalicza się solidarność grupową, wzmocnienie poczucia własnej wartości, bezpieczeństwo emocjonalne, rozwijanie zainteresowań oraz form współdziałania. Do negatywów zaliczamy: niechęć i nienawiść

⁹⁰ Por. M. Sondej, jw., s. 44.

⁹¹ Por. R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 745.

⁹² W. Szewczuk (red.), jw., s. 31.

⁹³ Por. R. Łapińska, M. Żebrowska, jw.

do innych, zuchwałość oraz agresję wobec domniemanych wrogów. Ważną rolę w okresie dorastania dziecka spełniają funkcję grupy rówieśniczej, którym głównie przypada kształtowanie tożsamości dziecka⁹⁴.

2.2. Rozwój moralny

U młodzieży klas gimnazjalnych ważne miejsce zajmuje dziedzina etyki i moralności. Nastolatek kształtuje swe poglądy na temat zasad i norm postępowania oraz buduje swój świat wartości. Zasady i normy postępowania, pod wpływem własnego doświadczenia i obserwacji życia, przyjmuje za swoje i według nich postępuje. Młody człowiek w swym rozwoju moralnym osiąga coraz wyższe poziomy, charakteryzujące się określoną kolejnością i określonym momentem pojawienia się, dlatego mówi się o pewnych prawidłowościach rozwoju moralnego, które można przedstawić w kolejno następujących po sobie stadiach rozwoju moralnego. Na wiek dorastania przypada stadium autonomii moralnej. W skład tego stadium wchodzi z kolei trzy fazy. Stadium pryncypializmu moralnego, które przypada na 13-15 r.ż., a charakteryzuje się tym, że zewnętrzne wzory zostają uwewnętrznione przez jednostkę i stają się własnymi postawami warunkującymi zachowanie. Młody człowiek postępuje wówczas zgodnie z przyjętymi zasadami nawet wtedy, gdy zewnętrzne okoliczności temu nie sprzyjają. W stadium racjonalizmu moralnego (15-17 r.ż.) nastolatek wnika w sens uprzednio zaakceptowanych norm, analizuje, dlaczego dana norma powinna być przestrzegana i jakim wartościom ona służy. Stadium to charakteryzuje się pełną moralną autonomią. Kolejną fazę stanowi idealizm moralny (17-21 r.ż.), który charakteryzuje się orientacją na cele społeczne oraz świadomy i refleksyjny stosunek do spraw moralnych. Układami odniesienia są wtedy już nie tylko normy moralne, ale określone ideały oraz wiedza dotycząca możliwości ich realizacji⁹⁵.

W okresie dorastania kształtują się w człowieku podstawowe normy moralne i zasady postępowania moralnego. Wielki wpływ na moralność młodzieży ma rozwój umysłowy, jak i kształtująca się wola. Umożliwiają one lepsze poznanie i zrozumienie norm moralnych, prowadząc do wytworzenia przez młodzież własnych poglądów na temat zasad i norm postępowania. Podstawowe zmiany, jakie zachodzą w rozwoju

⁹⁴ Por. I. Trybuła, jw.

⁹⁵ Zob. H. Świda-Ziemba, *Permisywizm moralny a postawy polskiej młodzieży*, w: *Kondycja moralna społeczeństwa polskiego*, red. J. Mariański, Kraków 2002, s. 435-438.

moralnym gimnazjalisty, dotyczą między innymi tworzenia się moralności autonomicznej i wewnętrznej. U nastolatka następuje przechodzenie od moralności heteronomicznej (przyjmowana od rodziców) do moralności autonomicznej (tak zwana moralność z „własnego przekonania”). Jednocześnie dokonuje się przejście od moralności zewnętrznej do moralności wewnętrznej (nie sam czyn, ale jego intencja decyduje o ocenie moralnej). Żywa jest również postawa legalizmu, mówiąca o tym, że czyn oceniany jest według uproszczonego schematu: dobry-zły⁹⁶. Młody człowiek jest niepewny swych ocen moralnych wobec istniejącego w świecie pluralizmu. Oscyluje pomiędzy normami przyjętymi od rodziców i wychowawców oraz grup, do których należy, próbując je ze sobą pogodzić, jednocześnie mając świadomość niemożliwości wykonania tej próby. Zdolność do krytycznej oceny pomaga mu dostrzec rozbieżności zachodzące między deklaracjami a postępowaniem (słowem a życiem)⁹⁷.

Niesłuchanie duży wpływ na rozwój moralny, szczególnie w okresie dojrzewania młodego człowieka, wywiera tzw. relatywizm etyczny. Głosi on, że prawda jest czymś subiektywnym, a dobro i zło są względne. Wynika z tego wiele zagrożeń dla dalszego poprawnego rozwoju człowieka, gdyż można wówczas powiedzieć, że prawda jest właściwie opinią człowieka, że jest tyle prawd, ilu jest ludzi. A jak wiadomo coś, co jest dobre dla jednego człowieka, nie musi być wcale dobre dla drugiego. Relatywizm etyczny (moralny) prowadzi do wyeliminowania wszelkich zasad moralnych obowiązujących zawsze i wszędzie⁹⁸. Zmianie ulega również obraz samego siebie. Jak dotąd tworzyły go opinie i sądy innych, tak teraz buduje się własny obraz samego siebie. Jest on możliwy ze względu na przynależność do różnych grup, które uświadamiają prawdę, że coś znaczy⁹⁹.

Celem rozwoju moralnego jest ukształtowanie i pogłębienie osobowości człowieka. Rozwój osobowości przechodzi więc przez pewne etapy, z których jeden przypada na okres dorastania w czasie nauki w gimnazjum. Pierwszy etap rozwoju osobowości ma miejsce w dzieciństwie i charakteryzuje się całkowitym uzależnieniem od innych. Drugi zaś dokonuje się w okresie dorastania przez stopniowe zdobywanie niezależności, co w końcu prowadzi do absolutnej niezależności i odpowiedzialności za siebie i innych. Uniezależniania nie należy rozumieć jako odrzucania w okresie

⁹⁶ Por. W. Koska, jw., s. 120.

⁹⁷ Por. R. Chałupniak, J. Kostorz, jw., s. 186.

⁹⁸ Por. T. Jaklewicz, *Skąd sumienie wie, co jest dobre, a co złe*, „Gość Niedzielny” 8 (2007), s. 17.

⁹⁹ Por. W. Koska, jw., s. 120.

dorastania wszystkich wartości, które przyjęte były we wcześniejszym okresie rozwojowym, ale jedynie jako zmianę motywów działania. Równoznaczne jest to z odrzucaniem postawy: „bo starsi, tak każą, bo trzeba im się przypodobać”, a dążeniem do postawy: „bo tak uważam, bo to jest słuszne”¹⁰⁰. J. Kostorz i R. Chałupniak zwracają również uwagę, że: „Osobiste niepowodzenia w dziedzinie moralnej sprawiają, że dziecko coraz częściej posługuje się w swym postępowaniu zasadą konformizmu (ugodowość, inni też tak robią) lub oportunistycznym (rezygnacja z zasad dla doraźnych korzyści)”¹⁰¹.

Reasumując, należy stwierdzić, że młody człowiek wybiera i przyjmuje za własne określone zasady postępowania jako obowiązujące, odrzucając nakazy i zakazy z zewnątrz. Tworzy pewien rodzaj własnego prawa, co wiąże się z kształtowaniem autonomii moralnej. Kieruje się własnym sumieniem, odrzucając wszelkie normy z zewnątrz. Tymczasem sumienie – „kryterium moralnego postępowania, może być sumieniem wypaczonym przez nieodpowiednie wychowanie. Dlatego wymaga ono korygowania zgodnie z obiektywnym prawem moralnym, tak Bożym, jak i naturalnym oraz prawem ludzkim”¹⁰². Stąd w rozwoju moralnym bardzo ważną rolę odgrywa wychowanie. Można powiedzieć, że rozwój funkcji psychicznych w okresie adolescencji przebiega według pewnych konkretnych faz, ale jest modyfikowany czynnikami rozwojowymi wpływającymi na indywidualne różnice poszczególnych osób. Nie stanowi to jednak zadowalającego materiału, by dokonał się pełny rozwój rozumowania moralnego. Rozwiązywanie prawdziwych dylematów moralnych wymaga doświadczeń z rzeczywistości. Istotą życia moralnego jest uświadomienie, czym jest wspólnota społeczna i nabycie umiejętności wchodzenia w interakcje społeczne. Poprzez dialog z drugą osobą jednostka uczy się wyrażać siebie, opisywać własne odczucia płynące z doświadczeń, oceniać własne postępowanie. Pomagają w tym rodzice i wychowawcy, których zadaniem jest wprowadzenie dziecka w świat wartości. Dodatkowym czynnikiem, który w znacznym stopniu wpływa „na całość osobowości jednostki, jest poziom rozwoju moralnego reprezentowany przez nią samą”¹⁰³.

¹⁰⁰ Por. tamże.

¹⁰¹ R. Chałupniak, J. Kostorz, jw., s. 186.

¹⁰² W. Gubała, *Wychowanie moralne młodzieży*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 202.

¹⁰³ A. Breś, *Aksjologiczne kształcenie i wychowanie młodzieży gimnazjalnej w Polsce*, w: *Dylematy współczesnej edukacji*, red. K. Dziurzyński, Józefów 2012, s. 56.

Rozwój umysłowy umożliwia lepsze poznanie i zrozumienie norm moralnych. Dzięki temu zmienia się dość znacznie ocena moralna osób i czynów. Zmianę tę cechuje: dalsze przechodzenie od moralności heteronomicznej do moralności autonomicznej oraz dalsze stopniowe zmniejszanie się odpowiedzialności „zewnątrznej” na rzecz wzrastającej moralności „wewnętrznej” (nie sam czyn, ale jego intencja decyduje o moralnej ocenie). Rozwój moralny w dużej mierze uzależniony jest od kształtującej się woli dziecka. Wraz ze wzrostem dojrzałości fizycznej i rozwojem psychicznym aktywność dorastających dzieci nabiera cech świadomej i celowej działalności kierującej się własną, niczym nieskrępowaną, wolą. Cechą charakterystyczną w wypracowaniu tej niezależnej woli jest przekora. Przez nią dziecko doświadcza i zaznacza swoją odrębność. Przestaje być kimś kierowanym przez innych, a staje się autonomiczny w swych sądach i postępowaniu. Rozwój moralny jest stymulowany zarówno czynnikami intrapsychoicznymi (intelekt, myślenie, procesy wolicjonalne, emotywność), jak i czynnikami społeczno-kulturowymi, nabywanymi doświadczeniami w konfrontacji ze środowiskiem społecznym (kultura moralno-środowiskowa, wzory postępowania moralnego, uznawanie wartości, metody wychowania, treści wychowania)¹⁰⁴.

2.3. Rozwój światopoglądowy i religijny

Rozwój światopoglądowy i religijny człowieka jest zjawiskiem niezmiernie złożonym. Sama religijność obejmuje całokształt przekonań, doświadczeń oraz zachowań człowieka związanych z przeżywaniem relacji do Boga, który jest niedostępny bezpośredniemu poznaniu. Rozwój religijności i kształtowanie światopoglądu dokonuje się w wyniku wychowania szeroko rozumianego jako nie tylko przekaz treści religijnych i moralnych, ale również przekazywanych w kulturze znaków i symboli, które odnoszą człowieka do transcendencji, a także całego procesu wychowania łącznie z doświadczeniami relacji międzyludzkich, głównie życia rodzinnego. Ze względu na złożoność zjawiska rozwoju religijności i światopoglądu trudno w tym zakresie przyjąć jednoznaczne kryteria. Jednakże w kontekście psychologicznym pomocne mogą się okazać te dotyczące podziału na okresy ogólnego

¹⁰⁴ Por. H. Muszyński, *Rozwój moralny*, Warszawa 1983, s. 58.

rozwoju psychicznego człowieka wskazywane w psychologii rozwojowej. Uwarunkowania psychologiczne predestynują człowieka do prawidłowego rozwoju światopoglądowego i religijno-moralnego¹⁰⁵.

Szybkie tempo rozwoju umysłowego specyficzne dla wieku dorastania przejawia się w doskonaleniu funkcji intelektualno-poznawczych, co ma istotny wpływ na rozwijanie uczuć, rozumienie pojęć moralnych, kształtowanie światopoglądu i obrazu siebie. Natomiast w formowaniu systemu wartości bardzo ważny jest rozwój myślenia¹⁰⁶. Wraz z rozwojem tożsamości u młodego człowieka kształtuje się także światopogląd. T. Mądrzycki definiuje go jako „względnie spójny zespół przekonań czy sądów lub supozycji dotyczących przyrody, społeczeństwa i jednostki ludzkiej, z którymi wiążą się odpowiednie wskazania odnośnie postępowania człowieka”¹⁰⁷. Młodzież w wieku gimnazjalnym nie ma jeszcze ukształtowanego światopoglądu i spójnego systemu wartości. Stanowią one jednak istotne składniki osobowości kształtującej się w okresie dorastania. Chociaż uformowanie się światopoglądu następuje przeważnie w wieku młodzieńczym, to właśnie w wieku dojrzewania młody człowiek próbuje usystematyzować wiedzę i określić swój stosunek do wartości, w tym również do wartości religijnych¹⁰⁸. Stosunek wobec wartości wyznaczony jest postawą światopoglądową, jaka charakteryzuje adolescenta, a więc: idealizmem moralnym, nihilizmem lub cynizmem. Natomiast relacje ze środowiskiem społecznym w dużym stopniu warunkują, która z postaw będzie dominować. Okres dorastania jest szczególnie trudny zarówno dla dorastającego, jak i całego systemu rodzinnego, którego jest on członkiem i w dużej mierze zależy od tego, jak rodzina funkcjonowała dotychczas, a także, jakie są przekonania poszczególnych członków rodziny¹⁰⁹.

Okres adolescencji zbiega się z okresem religijności autonomicznej i jest kontynuacją poprzednich jego faz: początków religijności, religijności realistycznej, religijności autorytarno-prawnej. W wieku od ok. 12 do 16-17 roku życia następuje kształtowanie się religijności autonomicznej. Religijność „rozwija się na konkretnym podłożu psychologicznym, uwarunkowanym zarówno przyspieszonymi zmianami w rozwoju fizycznym, nade wszystko zaś intensywnym rozwojem intelektualnym

¹⁰⁵ Por. D. Adamczyk, *Psychopedagogiczne konotacje rozwoju religijności człowieka*, ZFK 51 (2013) nr 3, s. 43-54.

¹⁰⁶ Zob. A. Sacewicz, K. Sprycha, *Wartości religijne...*, s. 65-72.

¹⁰⁷ T. Mądrzycki, *Osobowość jako system tworzący i realizujący plany*, Gdańsk 1996, s. 96.

¹⁰⁸ Zob. K. Obuchowski, *Psychologia dążeń ludzkich*, Warszawa 1983, s. 241-246; S. Dziekoński (red.), *Katecheza ewangelizacyjna w rodzinie, parafii, szkole*, Warszawa 2002, s. 67-79.

¹⁰⁹ I. Namysłowska, *Psychiatria dzieci i młodzieży (wybrane zagadnienia)*, w: *Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny*, red. A. Bilikiewicz, Warszawa 1997, s. 362-382.

i emocjonalnym”¹¹⁰. Przejście od religijności autorytarnej do religijności autonomicznej (osobowej) rozpoczyna się w 12. roku życia, czyli przed rozpoczęciem przez nastolatka nauki w gimnazjum. Religijność młodzieży gimnazjalnej posiada swoiste cechy, jej tylko właściwe. Zmienność uczuć i oscylacja między nastrojami krańcowymi (na przykład od radości do smutku) powodują niepewność i niestałość religijną. Młodzi raz są zainteresowani sprawami religijnymi, a innym razem stwierdza się u nich całkowitą obojętność wobec religii. Pojawiają się pierwsze wątpliwości religijne. Poszukując własnej tożsamości, młodzi ludzie kwestionują lub odrzucają dotychczasowe autorytety: rodziców, czy innych bliskich im osób, a równocześnie krytykują ich religijność, uważając ją za nieautentyczną. A dodatkowo niektóre konflikty między nimi a ich rodzicami przenoszą się na sferę religijną i skierowane są przeciwko osobom duchownym i instytucjom religijnym. Związane jest z tym odrzucanie przez młodzież poglądów religijnych, które wyznają ich rodzice, a które Kościół głosi oficjalnie.

Kolejna cecha religijności młodzieży związana jest z rozpadaniem się idealnego świata z okresu dzieciństwa i tworzeniem nowego. W tworzeniu nowego, własnego obrazu świata na pomoc młodemu człowiekowi przychodzą różne grupy (Kościół, rodzina, szkoła, różne organizacje, środki społecznego przekazu czy grupy rówieśników), przedstawiając mu swój projekt rozwiązania problemu. Inną znamioną cechą jest przetrwanie pewnych właściwości religijności dziecięcej: antropomorfizm, animizm i rytualizm magiczny. *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* określa te właściwości następująco: „Antropomorfizm wyraża się w wyobrażeniu sobie Boga na sposób ludzki. Animizm w ożywieniu przedmiotów martwych i przypisywaniu im określonych zamiarów, a rytualizm magiczny – w magicznym traktowaniu obrzędów liturgicznych i religijnych”¹¹¹. Właściwości te, charakterystyczne dla wieku dziecięcego, w okresie dorastania są traktowane jako niedojrzałe formy życia religijnego¹¹². W tym okresie następuje także spadek uczestnictwa w praktykach religijnych¹¹³. Problem ten szczególnie mocno pojawił się po II wojnie światowej. R. Murawski, analizując tę kwestię, dochodzi do wniosku, że spadek uczestnictwa młodzieży w praktykach religijnych nie jest równoznaczny

¹¹⁰ E. Gołąbek, *Przejawy religijności współczesnej młodzieży*, Kat 4 (2005), s. 3.

¹¹¹ Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa...*, s. 50.

¹¹² Por. R. Murawski, *Rozwój religijny*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 71-75; D. Kurzydło, *Udział rodziców w procesie wzrostu wiary dzieci*, „Episteme” nr 102 (2010), s. 165-178.

¹¹³ W. Koska, jw., s. 121.

z porzuceniem przez nich wiary. Przyczyn tego stanu rzeczy jest wiele, ale za jedną z głównych uchodzi proces sekularyzacji i laicyzacji we współczesnym społeczeństwie¹¹⁴. Z tej kwestii wynika kolejna cecha religijności młodzieży – osłabienie poczucia przynależności do wspólnoty Kościoła.

Dojrzewanie religijne młodzieży, związane między innymi z rozwojem psychospołecznym, według R. Murawskiego, dokonuje się w trzech procesach: interioryzacji, absolutyzacji i socjalizacji. Te procesy w rozwoju religijnym młodego człowieka łączą się ze sobą, gdyż interioryzacja i absolutyzacja nie rozwiną się, jeśli nie będą wspierane przez pozytywny wpływ środowiska społecznego, który zwie się procesem socjalizacji. Proces interioryzacji (uwewnętrznienia) polega na osobistej akceptacji wartości religijnych, przekazywanych nastolatкови w okresie jego dzieciństwa przez rodzinę i katechezę. Od procesu interioryzacji trzeba koniecznie odróżnić proces internalizacji, ponieważ interioryzacja jest pojęciem szerszym i odnosi się do wszystkich procesów uwewnętrznienia. Tymczasem internalizacja oznacza uwewnętrznienie jakiejś postawy, czyli stanowi jakby część interioryzacji¹¹⁵. A. Offmański definiuje proces interioryzacji następująco: „osobiste, wewnętrzne zaakceptowanie wartości, które stanowią elementy składowe dojrzałej osobowości”¹¹⁶. Młody człowiek w dzieciństwie przyjął od swych rodziców pewne wartości, normy i poglądy religijne, czasem czynił to nawet nieświadomie. W okresie dorastania, dzięki rozwojowi umysłowemu, to wszystko, co niegdyś stanowiło jego religijność zaczyna poddawać krytycznej ocenie. Po przeprowadzeniu analizy wszystkich zasad i wartości dokonuje ich akceptacji – przyjęcia za własne bądź je odrzuca. Punktem wyjścia tych przemian jest więc poziom religijności okresu dziecięcego. Od niego zależy dalszy rozwój religijny człowieka. Należy stwierdzić, że proces interioryzacji jest pewnym przejściem od religijności heteronomicznej do religijności autonomicznej¹¹⁷. Przebieg procesu interioryzacji zależy jest od wielu czynników. Wśród tych najważniejszych R. Pomianowski wymienia cztery: odpowiedni poziom myślenia abstrakcyjnego; przeżycie autonomii w kontaktach międzyosobowych; odpowiedni poziom sfery emocjonalno-dążeniowej; odpowiednia formacja religijna młodego człowieka

¹¹⁴ Por. R. Murawski, jw., s. 89.

¹¹⁵ Por. tamże, s. 75-76.

¹¹⁶ A. Offmański, s. 184.

¹¹⁷ Por. R. Chałupniak, J. Kostorz, jw., s. 187.

(katecheza)¹¹⁸. Jest to proces konieczny, bez którego niemożliwe jest ukształtowanie osobowości chrześcijańskiej. Wartości religijne przyjęte za swoje powinny stanowić odpowiedź na problemy nurtujące młodych ludzi.

Po interioryzacji następuje proces absolutyzacji polegający na selekcji wcześniej zinterioryzowanych wartości i ułożeniu ich według określonej hierarchii. Są to wartości, które dorastający człowiek uważa za najważniejsze dla niego. Zostają one umieszczone w centrum osobowości i nadają wszystkim sposobom zachowania odpowiedni kierunek i motywację. Od nich zależy również, czy nowe treści będą zintegrowane z pozostałymi. Wartościami tymi oczywiście mogą być wartości religijne, ale tak być nie musi. Jeśli stanowią one jednak centrum osobowości młodego człowieka, to wtedy jego zachowanie ukierunkowane jest na Boga. I tak właśnie powinno być w życiu chrześcijanina¹¹⁹. Bywa jednak tak, że proces absolutyzacji wartości religijnych nie dokona się z różnych powodów, wówczas religijność dorastającej młodzieży staje się religijnością „marginesową” (podporządkowanie wartości religijnych innym wartościom, które stanowią centrum osobowości człowieka). Następstwem tego zjawiska jest całkowite odrzucenie wartości religijnych¹²⁰. Ostatnim procesem dojrzewania religijnego dorastającej młodzieży jest socjalizacja. Dwa poprzednie procesy – interioryzacja i absolutyzacja – dokonują się w środowisku społecznym, które może wpływać pozytywnie lub negatywnie na ich przebieg. Według R. Murawskiego, procesem socjalizacji określamy przyjmowanie przez osobę wartości, norm i wzorów zachowania ze środowiska, w którym dana osoba się znajduje. Jedne normy i wzorce są przyjmowane, a inne odrzucane¹²¹.

W dzieciństwie głównym środowiskiem społecznym, który ma wpływ na rozwój, jest rodzina. W okresie dorastania zmienia się to wraz ze stopniowym wyzwaniem się spod zależności rodziny. W dotychczasowych jej funkcjach rodzinę zastępują grupy społeczne, a zwłaszcza grupy rówieśnicze. Mają one niezmiernie wielki wpływ na dalszy rozwój religijny młodzieży, gdyż w zależności od tego, jakie wartości prezentuje dana grupa, takie wartości zostaną przez młodych przyjęte. Dobrze jest, jeśli w takiej grupie człowiek odnajdzie wartości chrześcijańskie. Wówczas przynależność do określonej grupy może przyczynić się do rozwoju religijnego tego człowieka,

¹¹⁸ Por. R. Pomianowski, *Psychologiczne problemy kształtowania się religijności i jej dewiacje*, „Seminare” (1975) t. 1, s. 161-162.

¹¹⁹ Por. R. Murawski, jw., s. 78.

¹²⁰ Por. R. Chałupniak, J. Kostorz, jw., s. 187.

¹²¹ Por. R. Murawski, jw., s. 79.

gdy zaś jest odwrotnie, dotychczasowa religijność narażona jest na niebezpieczeństwo całkowitego wygaśnięcia¹²². R. Murawski, obok grupy rówieśniczej, która może wywierać negatywny wpływ na kształtowanie się postaw i przekonań religijnych, wymienia następujące czynniki: „sekularyzacja współczesnej kultury, depersonalizacja człowieka, migracja młodzieży ze wsi do miast, środki społecznego przekazu”¹²³.

Reasumując, można stwierdzić, iż stosunek do wartości religijnych ma znaczenie dla kształtowania światopoglądu. Rozwój religijności młodego człowieka jest ściśle uzależniony od właściwego procesu dojrzewania. Młodzi ludzie przyjmują postawę wobec wartości religijnych z zewnątrz, najczęściej od rodziców. Jeśli rodzice traktują religijność jako wartość samą w sobie, jest bardzo prawdopodobne, że ich dziecko w wieku 15-16 lat będzie prezentowało taką samą postawę. W fazie rozwoju moralnego, adolescent wnika w sens uprzednio zaakceptowanych norm, rozumie wartości, co wynika z faktu ogólnego rozbudzenia światopoglądu. Ponadto młodzież weryfikuje swoją postawę wobec wartości religijnych, porównując z postawą innych ludzi, także spoza rodziny. W fazie najwyższego rozwoju moralnego następuje skryształizowanie owej postawy¹²⁴.

Młodzież w okresie dorastania odznacza się specyficznymi cechami, takimi jak: krytycyzm myślenia, nastawienie perspektywiczne, skłonność do krytycznej oceny zastanych wartości i proponowanych reguł moralnych przez pokolenie dorosłych, kontestacja autorytetów (świeckich i religijnych), uparte poszukiwanie własnej tożsamości, krytyczna ocena osób dorosłych i ich świata, w tym własnych rodziców i nauczycieli, wyodrębnianie własnych zainteresowań i dążeń życiowych w relacji do osób młodszych i starszych, dążenie do niezależności i samodzielności, wskazywanie wad życia społecznego w strukturach świeckich i religijnych, a także pobudliwość i krytykowanie otaczającej rzeczywistości. Ta chwiejność nastrojów, a jednocześnie kierowanie się ideałami i poszukiwanie wzorów odniesienia, cechują niemal każdą młodą osobę w wieku „przyspieszonego” dorastania, obejmującego wszystkie sfery jej życia osobniczego. Okres dorastania przygotowuje młodą jednostkę do właściwego wejścia w dorosłe życie społeczne oraz do odgrywania w nim stosownych ról społecznych w każdej grupie odniesienia, w której przyjdzie jej funkcjonować. Podstawową cechą tego okresu jest specyficzny kryzys tożsamości

¹²² J. Kistorz, s. 139.

¹²³ R. Murawski, jw., s. 81.

¹²⁴ Por. A. Sacewicz, K. Sprycha, *Wartości religijne...*, s. 65-72. Zob. J. Baniak (red.), *Religijna i moralna kondycja młodzieży polskiej – mity i rzeczywistość*, Poznań 2005, s. 49.

i rozproszenie ról. Efektem tego procesu może być albo integracja osobowości młodej jednostki, czy jej tożsamości, albo kryzys tożsamości – dezintegracja osobowości. W ocenie badaczy kryzys ten bywa pokonywany przez młodą jednostkę z pomocą mechanizmu tzw. „buntu dorastania”, czyli negacji, oporu, sprzeciwu wobec zastanych metod postępowania i systemów wartości i znaczeń, prowadzących w efekcie do wyeksponowania własnej odrębności, inności i tożsamości¹²⁵.

3. Specyficzne trudności i zagrożenia dorastającej młodzieży gimnazjalnej

Okres gimnazjalny obfituje w różnego rodzaju trudności i zagrożenia, z których wszyscy wychowawcy muszą sobie dobrze zdawać sprawę, aby z jednej strony właściwie czuwać nad młodym człowiekiem, a z drugiej, by nie popełniać rażących błędów. Proces dojrzewania młodego człowieka, jak również czynniki zewnętrzne towarzyszące temu rozwojowi, mogą przyczynić się do powstania pewnych problemów natury wychowawczej czy społecznej. Czas nauki w gimnazjum cechują więc zagrożenia i trudności. Jest ich wiele. Każdy z uczniów gimnazjum styka się z nimi na co dzień w sposób bezpośredni lub pośredni. U jednych pojawiają się one gwałtownie i szybko znikają, u innych zaś mają charakter przewlekły i dają o sobie znać przez cały okres dojrzewania¹²⁶. Do zagrożeń, jak i szczególnych trudności tego okresu, możemy zaliczyć: agresję w zachowaniu, konflikty z dorosłymi, uleganie wpływom rówieśników, przedwczesne kontakty seksualne, trudności światopoglądowe, nałogi, próby samobójcze czy nawiązanie bliskiego kontaktu z sektami i marginesem społecznym¹²⁷.

Pierwszym z problemów wychowawczych wśród dorastających jest nasilenie się agresywnych zachowań. Przez agresję rozumie się najczęściej zachowanie zmierzające do wyrządzenia krzywdy osobie, do której jest ona skierowana. Przyczyną agresji jest w zasadzie frustracja, choć zdarza się, ostatnio dość często, że agresja może być następstwem przyjęcia wzorców i modeli agresywnego zachowania przekazywanego

¹²⁵ Zob. K. Szambelan, M. Tyszkowa, *Samoocena uczniów w wieku dorastania i ich pozycja w grupie rówieśniczej*, „Psychologia Wychowawcza” 1974, nr 4, s. 4; M. Przetacznikowa, *Podstawy rozwoju psychicznego dzieci i młodzieży*, Warszawa 1978; E.H. Erikson, *Tożsamość i cykl życia*, tłum. M. Żywicki, Poznań 2004, s. 85-90.

¹²⁶ Por. R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 791. Zob. D. Kurzydło, *Badania empiryczne w katechetyce na przykładzie zastosowania ankiety audytoryjnej (temat badania: Funkcja wtajemniczenia w katechzie młodzieży wobec problemów rozwojowych i zagrożeń cywilizacyjnych)*, „Studia Katechetyczne” 9 (2013), s. 181-213.

¹²⁷ Por. M. Wolicki, jw., s. 19-21.

przez media¹²⁸. Taki stan rzeczy sprzyja zubożeniu na ludzką krzywdę. Konflikty z osobami dorosłymi to następna ze wspomnianych trudności. Należy dokonać tu pewnego rozgraniczenia – konflikty te odbywają się na dwóch poziomach – dom rodzinny i szkoła. Objawiają się one w sposób widoczny przez „wszystkie przejawy niezdyscyplinowania, niepodporządkowanie się zarządzeniom rodziców, przekraczanie regulaminu szkolnego, lekceważenie wszelkiego rodzaju poleceń, rozkazów i zakazów”¹²⁹. Przecistawianie się osobom dorosłym może przybierać różną postać, od braku uprzejmości aż do bezczelnych wystąpień. Charakterystyczną cechą takich manifestacji jest, zdaniem R. Łapińskiej i M. Żebrowskiej, „postępowanie wbrew oczywistym racjom i słuszności, na zasadzie przekory lub ślepego uporu”¹³⁰. Wśród przyczyn takich konfliktów wyróżnia się między innymi: wzrost krytycyzmu dorastającego człowieka, szybko rosnące potrzeby samodzielności, zaburzenia emocjonalne, egotyzm (nieliczenie się z opinią otoczenia ani wymogami życia społecznego), odrzucanie dotychczasowych autorytetów, a może nawet w pewnym stopniu syndrom samotności¹³¹ (jest to pewnego rodzaju ucieczka od społeczeństwa; młodzi, odkrywając swe wnętrze, chcą doprowadzić je do ładu, a na to potrzeba odłączenia się od społeczeństwa; inaczej mówiąc to dialog siebie samego z sobą). Konflikty z rodzicami czy nauczycielami w szkole mogą prowadzić do ucieczek z domu czy ze szkoły (popularne wagary), a co gorsze często są przyczyną wzrostu zachowań agresywnych we wszelkich środowiskach. Jak zauważa M. Wolicki, „Konflikty te pojawiają się na tle wzrastającego krytycyzmu młodocianych, a jednocześnie ich niedostosowania do wymagań życia społecznego, wskutek zbyt idealistycznego, ale nierealnego podejścia do życia. Często są też wywołane trudnościami z samym sobą, różnymi konfliktami wewnętrznymi, co przy nieumiejętności ich rozwiązywania prowadzi również do konfliktów zewnętrznych”¹³². Konflikty z rodzicami mogą prowadzić do ucieczek z domu, a konflikty z nauczycielami czy wychowawcami do zjawiska wagarów¹³³. Konsekwencją takich konfliktów może być również wzrost zachowań agresywnych, a nawet przestępczość młodocianych¹³⁴.

¹²⁸ Por. J. Kułaczkowski, jw., s. 296-297.

¹²⁹ R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 791.

¹³⁰ Tamże.

¹³¹ Por. M. Wolicki, jw., s. 17.

¹³² M. Wolicki, *Konflikty młodzieży z rodzicami w świetle psychologii*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” t. IX-X, Częstochowa 1981/82, s. 321-328.

¹³³ R. Łapińska, M. Żebrowska, *Wiek dorastania*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, Warszawa 1969, s. 418-420.

¹³⁴ Zob. M. Wolicki, jw.

Inna kategoria trudności wiąże się ściśle z odniesieniem młodych ludzi do swej grupy rówieśniczej. Relacje z rówieśnikami mogą przybrać różną formę, poczynając od niewłaściwego doboru przyjaciół, niemożności znalezienia ich, a kończąc na poczuciu odrzucenia przez grupę rówieśniczą. Dorastający człowiek, przeżywający konflikty w domu, szuka wsparcia i zrozumienia w grupach koleżeńskich. Niestety nie wszystkie grupy kierują się wartościami moralnie dobrymi, stąd niebezpieczeństwo znalezienia się pod wpływami złych kolegów czy koleżanek. Problem pojawia się także wówczas, gdy młodociany zwiąże się z grupą bardzo silnie, aż do całkowitego podporządkowania się jej (tzw. konformizm młodocianych), czego następstwem są konflikty między wymaganiami grupy a wymaganiami domu bądź szkoły¹³⁵. Uleganie złym wpływom rówieśników ma najczęściej miejsce wtedy, „gdy młodzi nie znajdują dostatecznego oparcia psychicznego w swoim domu rodzinnym, u swoich rodziców, ze względu na brak bliższego kontaktu z nimi. To powoduje, że tego oparcia zaczynają szukać u swoich rówieśników, którzy nie zawsze są pozytywni. W ten sposób dostają się pod wpływ złych kolegów czy koleżanek”¹³⁶.

Przedwczesne kontakty seksualne to kolejne niebezpieczeństwo czyhające na młodzież gimnazjalną. Brak odpowiedniego wychowania seksualnego, uważanie seksu za temat tabu w wielu rodzinach, obecny świat naładowany pornografią, dążenie do zaspakajania swych potrzeb, szukanie tylko przyjemności to warunki mało sprzyjające rozwojowi człowieka. Inną przyczynę wczesnej inicjacji seksualnej stanowi proces akceleracji (potrzeby seksualne pojawiają się w dobie obecnej u coraz młodszych ludzi niż przed laty). Trzeba jednak zauważyć, że proces ten nie powoduje przyspieszenia rozwoju we wszystkich sferach rozwojowych człowieka, stąd pomimo właściwego rozwoju fizycznego, brak jest odpowiedniego poziomu moralnego i społecznego. Dlatego niezmiernie ważną rolę odgrywa tu rodzina, która ma kształtować młode sumienia, uczyć odpowiedzialności w korzystaniu z daru, jakim jest seksualność. Dziś jest to jeden z największych problemów pedagogicznych. Według M. Wolickiego przedwczesne nawiązywanie kontaktów seksualnych z osobnikami płci przeciwnej „jest spowodowane również najczęściej brakiem bliskiego kontaktu psychicznego ze swymi rodzicami. Nie znajdując zaspokojenia swoich potrzeb

¹³⁵ Por. R. Łapińska, M. Żebrowska, jw., s. 791.

¹³⁶ M. Wolicki, *Charakterystyka psychologiczna...*, s. 21-22.

afiliacji, przynależności, w domu rodzinnym, zaczynają tej bliskości poszukiwać u swoich rówieśników, co często może prowadzić do nawiązywania przedwczesnych kontaktów seksualnych ze swymi kolegami czy koleżankami”¹³⁷.

Inną charakterystyczną cechą tego wieku są tzw. trudności światopoglądowe związane z koniecznością wrastania młodzieży w społeczeństwo. M. Wolicki stwierdza, że tego typu trudności „mogą się pojawić w tych wypadkach, gdy rodzina, w której młody człowiek dojrzewa, nie jest konsekwentnie religijna, lub też gdy w życiu młodego człowieka pojawiają się problemy natury intelektualnej, związane ze sprawami religijnymi, ale najczęściej, gdy występują problemy natury moralnej, związane z nieuporządkowanym życiem seksualnym, z popełnianiem różnych grzechów ciężkich. Niekiedy również rozbieżności istniejące między wizją świata wynoszoną z domu, szkoły i katechizacji mogą spowodować wystąpienie tego typu trudności”¹³⁸.

Bardzo groźnym niebezpieczeństwem są nałogi i uzależnienia, głównie narkomania, alkoholizm, nikotynizm, czy pornografia i autoerotyzm (masturbacja). Przyczyn popadania w tego rodzaju nałogi jest wiele. Są to przyczyny natury osobowościowej (np. istnienie skazy alkoholowej, problemy osobiste, trudności moralne, brak głębszego sensu życia) czy natury zewnętrznej, jak zły wpływ środowiska (np. rodzice pijący alkohol, czy wychowawcy również pijący w obecności młodzieży, ale także często próba dorównania swym rówieśnikom i tzw. szpanerstwo – to początek drogi uzależnienia)¹³⁹. I tak przez alkoholizm należy rozumieć przewlekłe zatrucie, wynikłe z częstego spożywania alkoholu, zatrucie nie tylko swego organizmu, ale całej swej egzystencji. Alkoholizm rozwija się u osób mało odpornych na stres lub wykazujących znaczne problemy psychiczne. Problem ten jest bardzo aktualny, co potwierdzają liczne badania socjologiczne wskazujące, że ponad połowa młodzieży w okresie szkolnym nadużywa alkoholu. Innym problemem, który prowadzi do coraz większej degeneracji całego społeczeństwa, jest narkomania. Dalej należy zauważyć niepokojące zjawisko pornografii. Jest ono przyczyną wielu negatywnych zmian zachodzących w życiu społecznym, psychicznym i duchowym człowieka, zwłaszcza dorastającego. Pornografia, pobudzając ludzkie instynkty, niszczy właściwy obraz męskości i kobiecości, prawidłową relację pomiędzy nimi, prowadząc jedynie

¹³⁷ Tamże, s. 22.

¹³⁸ Tamże.

¹³⁹ Zob. M. Wolicki, *Człowiek przełomu tysiącleci wobec masowej triady neurotycznej*, w: *Człowiek przełomu tysiącleci. Problemy psychologiczne*, Kraków 2000, red. J. Makselon, B. J. Soiński, s. 19-21; M. Wolicki, *Charakterystyka psychologiczna...*, s. 22.

do zaspokajania swych potrzeb cielesnych. Zjawisko to obniża poziom ludzkiej wrażliwości na czystość, godność drugiej osoby, osłabia współczucie wobec ofiar gwałtów i prowadzi do licznych dewiacji seksualnych¹⁴⁰. Pamiętać należy, że droga do nałogu jest prosta i szybka, powrót zaś długi, krętymi ścieżki. Dlatego wszelkimi siłami należy bronić młodego człowieka od takich uzależnień (zniewoleń).

Nie można zapomnieć także o jeszcze dwóch innych ważnych zagrożeniach – sektach i próbach samobójczych. Niebezpieczeństwo odejścia młodzieży do sekt czy grup z marginesu społecznego jest „spowodowane nieodpowiednim środowiskiem rodzinnym, zwłaszcza brakiem atmosfery miłości i zrozumienia w domu rodzinnym. Młodzi uciekają z domu, gdy nie znajdują zrozumienia i serca, poszukują tych wartości w sektach, czy różnych ruchach religijnych, które na początku chętnie służą młodym daniem im oparcia, by ich pozyskać dla swoich celów, potrafią umiejętnie podejść człowieka młodego i wciągnąć go w orbitę swoich wpływów, a gdy się spostrzeże, że popełnił błąd, to już jest nieraz za późno, aby się wycofać”¹⁴¹. To często wynik braku odpowiedniego środowiska rodzinnego (kochającej, pomocnej i wyrozumiałej rodziny). Gdy brak tych wartości w domu, szuka się ich w sektach czy różnych ruchach religijnych, które początkowo chętnie służą młodym pomocą, ale tylko po to, by ich pozyskać dla własnych egoistycznych celów¹⁴². Niebezpieczeństwo załamania psychicznego, aż do samobójstw włącznie, jest spowodowane tym, że niezwykle wrażliwa i labilna psychika ludzi młodych w okresie dorastania predysponuje ich do różnych urazów i załamania psychicznego, zwłaszcza przy słabszym systemie nerwowym. Gdy do tego dołączą się różne trudności życiowe, spowodowane niewłaściwą sytuacją w domu rodzinnym (np. konfliktami z rodzicami) czy niepowodzeniami w środowisku szkolnym albo też niepowodzeniami w relacjach z innymi (np. nieszczęśliwa miłość), może dojść do prób samobójczych lub nawet efektywnych zamachów samobójczych¹⁴³. Duża liczba prób samobójczych wśród młodzieży to właśnie wynik przeżywanych trudności życiowych, załamania psychicznego, czy słabiej rozwiniętego układu nerwowego.

Dynamiczny rozwój nowych technologii fascynuje i wciąga nastolatków, dlatego są oni także narażeni na utratę kontroli nad korzystaniem z internetu, co może prowadzić do izolacji, a także zaniedbywania nauki, zdrowia czy kontaktów

¹⁴⁰ Por. J. Kułaczkowski, jw., s. 296-300.

¹⁴¹ M. Wolicki, jw., s. 23.

¹⁴² Por. J. Kułaczkowski, jw., s. 22-23.

¹⁴³ M. Wolicki, jw., s. 23.

z rówieśnikami. Lista niebezpieczeństw jest długa i zmienia się wraz z rozwojem nowych technologii. Internet otwiera przed młodym pokoleniem wiele możliwości, ale jednocześnie niesie za sobą nowe wyzwania. Jego dynamiczny rozwój fascynuje i wciąga nastolatków. Dla młodych ludzi sieć nierzadko staje się pozornie prostym narzędziem do kształtowania swojego wizerunku, miejscem złudnie bezpiecznym, gwarantem anonimowości czy panaceum na ich problemy. Internet to kopalnia możliwości i okno na świat, w którym, obok wartościowych treści i odpowiedzialnych internautów, spotykamy drastyczne obrazy i agresywnych użytkowników. Na destrukcyjny wpływ internetowych treści szczególnie narażeni są młodzi ludzie. Dzieci i młodzież najczęściej korzystają z sieci i to one są najczęściej narażone na przemoc, pedofilię, uwodzenie przez internet i na wiele innych zagrożeń związanych z użytkowaniem nowoczesnych technologii¹⁴⁴.

Nowoczesne stały się także zachowania ryzykowne w sieci, których dzieci często dopuszczają się nieświadomie, gdyż nie posiadają wiedzy na temat zagrożeń, jakie mogą ich spotkać podczas serfowania w internecie. Cechą istotną multimedialnych i jednocześnie różniącą je od innych mediów jest interaktywność, możliwość dwukierunkowej relacji: człowiek-komputer, komputer-człowiek. Świat realny, kontakty z ludźmi, życie towarzyskie, interesy, wszystkie dziedziny życia przenoszą się do wirtualnej przestrzeni. Podstawowe zagrożenia, na jakie należy zwrócić uwagę, to cyberprzemoc, niebezpieczne znajomości zawierane za pomocą na przykład czaterii, komunikatorów, brak wyobraźni dotyczący umieszczania własnego wizerunku w sieci. Pozorne bezpieczeństwo jest łatwo wykorzystywane przez przestępców internetowych, których celem są dzieci i młodzież. Nieświadomi użytkownicy internetu także mogą popełniać czyny o charakterze kryminogennym, do których należy między innymi rozpowszechnianie pirackich filmów, muzyki, programów komputerowych.

Internet może nie tylko dać przestrzeń dla treści nieodpowiednich dla dzieci, lecz także stać się narzędziem cyberprzemocy, czyli rówieśniczej agresji¹⁴⁵. Jest to szczególny rodzaj działań, w których sprawca wykorzystuje technologie informacyjne i komunikacyjne, różne funkcje internetu, takie jak: poczta elektroniczna, portale społecznościowe, blogi, czatery, komunikatory w celu skrzywdzenia jednostki lub grupy osób, wywarcia na nich negatywnego skutku psychicznego. Do najczęstszych

¹⁴⁴ Por. D. Kurzydło, *Badania empiryczne w katechetyce...*, s. 181-213.

¹⁴⁵ Por. P.T. Nowakowski, *Przemoc w sieci. Przyczynek do dalszych analiz*, w: *Internet, między edukacją, bezpieczeństwem a zdrowiem*, red. M. Kowalski, Tychy 2008, s. 57-77; Gołębiowska I., *Cyberprzemoc – zagrożenie dla młodego pokolenia*, „Wychowawca” (2012) nr 7-8, s. 12-15.

form cyberprzemocy należy: nękanie, podszywanie się pod ofiarę bez jej zgody i wiedzy, ośmieszanie w postaci negatywnych komentarzy, ujawnianie zdjęć ofiary często poddanych obróbce w programach graficznych, szantażowanie ofiary przy wykorzystaniu sieci. Zjawisko to jest najbardziej rozpowszechnione wśród dzieci i młodzieży. Rozmawiając o bezpieczeństwie młodych internautów, nie sposób pominąć problemu sekstingu (ang. *sexting*). Jest to niebezpieczne zjawisko przesyłania treści o charakterze erotycznym, głównie swoich nagich lub półnagich zdjęć, za pomocą internetu i telefonu komórkowego, popularne szczególnie wśród młodzieży. W przypadku sekstingu mamy do czynienia z sytuacją, kiedy nastolatek nie tylko jest autorem treści o charakterze erotycznym, lecz także dobrowolnie przekazuje je swoim znajomym. Duże znaczenie w życiu młodej osoby mają grupy rówieśnicze w tym także szkolne. Młody człowiek w celu uzyskania akceptacji w grupie może dopuszczać się cyberprzemocy w sieci wobec osób nie lubianych przez grupę, czy wcześniej już nękanym w ten sposób. Nie bez znaczenia jest fakt, że młodzież promuje zachowania antyspołeczne, nieakceptowane przez rodziców, nauczycieli w celu ukazania swojej odrębności, niezależności, braku akceptacji dla norm, jakie przez osoby dorosłe są uważane za właściwe.

Kolejnym wartym zaznaczenia rodzajem zachowań ryzykownych jest pewna otwartość nastolatków na bezpośrednie interakcje z osobami poznanymi w świecie wirtualnym. Internet to także miejsce, gdzie dziennie miliony osób korzystają z czatów, komunikatorów, różnych serwisów za pośrednictwem, których mogą poznawać i kontaktować się z innymi. Poznawanie innych ludzi w sieci stało się normalną czynnością, która najbardziej niebezpieczna może być dla dzieci i młodzieży. Sieć jest nowym środowiskiem, gdzie swoją działalność rozwijają pedofile. Serwisy społecznościowe, czaty, komunikatory pedofil może wykorzystać na nawiązania kontaktu z młodą osobą. Poczucie anonimowości w sieci sprawia, że nawet nieśmiałe dzieci mają więcej odwagi podczas rozmów w sieci i zawierają wirtualne przyjaźnie. Młody użytkownik, zawierający znajomość w sieci, nigdy nie wie, z kim tę znajomość zawiera. Nieuczciwi użytkownicy podają swój nieprawdziwy wiek, przesyłają zdjęcia innych osób. Jest to postawa charakterystyczna dla pedofilii, którzy chcą zdobyć zaufanie dziecka przez podanie podobnego wieku, zainteresowań. Uwodzenie wiąże się z nawiązaniem z dzieckiem więzi emocjonalnej, co powoduje, że dziecko zgadza się na propozycje *internetowego przyjaciela*. Skutkiem wszystkich działań podejmowanych przez pedofilii jest wykorzystanie seksualne swojej ofiary bądź nakłonienie jej

do udziału w pornografii dziecięcej lub prostytucji. Jednym z najpowszechniejszych zagrożeń jest kontakt dzieci i młodzieży z niebezpiecznymi treściami w sieci, w szczególności z pornografią. Niepokojąca jest wyraźna obecność w przestrzeni internetowej tzw. pornografii dziecięcej (materiałów przedstawiających seksualne wykorzystanie dzieci). Problem uwodzenia dzieci online dotyczy co prawda stosunkowo małego odsetka dzieci i młodzieży, niepokojąca jest jednak częsta praktyka spotykania się przez młodzież z osobami poznanymi online.

Kolejnym zagrożeniem dla młodzieży jest uzależnienie od internetu. Choć dotyczy to bezpośrednio małego odsetka internautów, to stanowi istotne zagrożenie ich funkcjonowania społecznego. Przyczyny i skutki uzależnienia od komputera i internetu, które określane jest także jako infoholizm, są niezwykle złożone, wielorako warunkowane, gdyż zależą od wielu czynników, a skutki społeczno-pedagogiczne dla poszczególnych środowisk są dramatyczne, czy nawet tragiczne. Pod wpływem mediów i technologii, zmieniają się tradycyjne postacie zagrożeń wywołujące patologie społeczne (np. alkoholizm) i dysfunkcje oraz marginalizacje rodziny (związane z wykluczeniem społecznym), a jednocześnie pojawiają się nowe, mające ścisły związek ze swoistością świata wirtualnego. W nim bowiem coraz częściej i dłużej przebywają nie tylko dzieci, ale i osoby dorosłe. Zarówno jedni, jak i drudzy uzależniają się od najnowszych technologii. Jednocześnie wspomniane technologie mogą być „doskonałym” narzędziem przestępczości teleinformatycznej, ale również stosowania różnorodnych tradycyjnych form przemocy i nowych ich odmian związanych z przebywaniem wszystkich pokoleń w świecie wirtualnym. Proces ten wywołuje określone konsekwencje społeczno-educacyjne, dydaktyczne, etyczne, zdrowotne i prawne, także dla instytucji wychowawczych funkcjonujących w społeczności lokalnej.

Nowe trendy oraz moda nadchodząca do Polski z krajów Europy Zachodniej a także USA spowodowały, że zmienił się nie tylko światopogląd młodych ludzi, lecz także ich oczekiwania. Znacząco wzrosła chęć przeżywania silniejszych wrażeń. Świat otaczający młodego człowieka, epatujący przemocą i seksualnością, sprawił, że naturalne emocje stały się niewystarczające. Z drugiej strony świadomość, że posiadanie i wytwarzanie nielegalnych środków psychostymulujących grozi poważnymi sankcjami prawnymi, przyczyniła się do masowej sprzedaży oraz znaczącej

wśród nastolatków popularności tzw. dopalaczy¹⁴⁶. „Dopalacze” to termin używany potocznie dla określenia grupy różnych substancji lub ich mieszanek o rzekomym bądź faktycznym działaniu psychoaktywnym, pochodzenia naturalnego lub syntetycznego, których spożycie ma na celu wywołanie w organizmie jak najwierniejszego efektu narkotycznego substancji zdelegalizowanych (głównie marihuany, opium bądź ecstasy). Dopalacz, jak każdy środek psychoaktywny zmieniający świadomość, może powodować uzależnienie, głównie o charakterze uzależnienia psychicznego, gdyż posiada zdolność do manipulacji samopoczuciem i daje możliwość chwilowej zmiany percepcji. Uzależnienie powstaje w dłuższym czasie i zwykle jest trudne do rozpoznania. Zażywanie dopalaczy może również skutkować eksperymentowaniem z tzw. twardymi narkotykami, a w konsekwencji – silnym uzależnieniem fizycznym i psychicznym. Niejednokrotnie dominują działania niepożądane, takie jak: zaburzenia lękowe, lęk przed śmiercią, zaburzenia rytmu serca, wzrost lub spadek ciśnienia tętniczego, bóle głowy, nudności, wymioty, hipertermia, bezsenność, niepamięć wsteczna, zaburzenia świadomości – do stanu nieprzytomności włącznie, zaburzenia oddychania, napady drgawkowe, zaburzenia elektrolitowe czy hipoglikemia. Z uwagi na poważne zagrożenie zarówno dla zdrowia psychicznego, jak i fizycznego oraz dużą popularność wśród młodzieży stanowią poważny problem medyczny, psychologiczny i prawny.

4. Kontekst społeczno-kulturowy i religijny katechezy młodzieży gimnazjalnej w Polsce

Proces sekularyzacji i laicyzacji, polegający na kwestionowaniu wartości religijnych, rozwijał się historycznie od dawna, ale nauka zainteresowała się nim dopiero współcześnie. Sekularyzacja w stosunku do laicyzacji jest procesem historycznie wcześniejszym, jednak obecnie laicyzacja zakreśla coraz to szersze kręgi i wywiera coraz silniejszy wpływ. Dla katechezy antropologicznej, „która zajmuje się człowiekiem i jego problemami egzystencjalnymi, nie mogą być obce procesy laicyzacji i sekularyzacji, wywierające swój wpływ na cały świat ludzki i kształtujące swoistą postawę humanistyczną. Katecheza ta interesuje się jednym i drugim, stawia pytania o rodzaj i stopień tego wpływu, a zarazem ustosunkowując się do wywieranych

¹⁴⁶ Por. K. Jędrzejko, P. Orlikowski, *Dopalacze nadal groźne*, <http://www.rynekzdrowia.pl/Rynek-Zdrowia/Dopalacze-nadal-grozne,104615.html>, z dn. 17.10.2019.

oddziaływań próbuje wносить w owe procesy swoje wartości w celu ich modyfikacji”¹⁴⁷. W tendencjach laicystycznych dąży się do tego, by z pomocą treści kulturowych i odpowiednich metod doprowadzić do oddzielenia człowieka od Boga. Wskazuje się, że człowiek sam sobie wystarczy i nie ma potrzeby jakiegokolwiek wiązania się z Bogiem. Ponadto podkreśla się, że im większe będzie zaangażowanie człowieka w ten świat, tym bardziej wzrastać będzie jego panowanie nad nim¹⁴⁸.

Wśród potrzeb, nurtujących człowieka, można wyróżnić potrzeby biologiczne, kulturowe, społeczne, moralne i religijne. Uważa się, że maksymalne ich zaspokajanie zadowoli w pełni człowieka i nie będzie on dążył do rzeczywistości transcendentalnej. Stąd wynika dążenie do wiązania się przede wszystkim z doczesnością, usuwając myśl o rzeczywistości pozaziemskiej. Natomiast w chrześcijaństwie, które docenia wartości naturalne kształtujące człowieka, wartości religijne w ich hierarchii stawiane są na pierwszym miejscu i im przypisuje się rolę integracyjną człowieka. Program laicki z jednej strony dąży zdecydowanie do usuwania wartości religijnych, a z drugiej – na ich miejsce stawia wartości artystyczne. Sztuka, której przedmiotem są te wartości, ma zająć miejsce religii, a same wartości artystyczne powinny wystarczająco spełniać funkcję integracyjną¹⁴⁹. Wzór człowieka świadomie zaangażowanego w pracę twórczą, dobrze współdziałającego z ludźmi, zwłaszcza tej samej ideologii, w swoich podstawach bazuje na etyce świeckiej. Występuje się przeciwko etyce religijnej, „która wyprowadza normy postępowania moralnego z objawienia, zarzucając jej abstrakcyjność, schematyzm, a przede wszystkim ograniczenie człowieka. Osobista wolność moralna jest podkreślana jako najwyższa wartość etyki laickiej. Ocena koncentruje się na konkretnych zdarzeniach, których człowiek jest sprawcą”¹⁵⁰.

Postęp ekonomiczny, wysoki stopień kultury i zorganizowane życie społeczne mogą utrudniać współczesnemu człowiekowi kontakt z Bogiem. Ateizm ma uczynić człowieka całkowicie wolnym w realizacji programu humanistycznego, który zakłada, że człowiek oddzielony od Boga wyzwoli w sobie większą odpowiedzialność za budowę nowego świata, dzięki czemu stanie się bardziej wydajny w pracy i będzie bronił uzyskanych wartości. Ateistyczny program ideologiczny utwierdza człowieka w tym przekonaniu. W związku z tym wykorzystuje zachwianą równowagę pomiędzy życiem naturalnym a religijnym do umocnienia ateizmu. Sekularyzacja ma wiele cech

¹⁴⁷ M. Majewski, *Antropologiczna koncepcja katechezy*, Kraków 1995, s. 99.

¹⁴⁸ Por. tamże.

¹⁴⁹ Por. tamże, s. 101-102.

¹⁵⁰ Tamże, s. 103.

wspólnych z laicyzacją, gdyż uznaje autonomiczność wartości naturalnych i zaleca wyteżoną twórczość człowieka¹⁵¹, jednak nie jest nastawiona na dechrystianizację i ateizację. W sekularyzacji chodzi o proces dowartościowania człowieka w ogóle, a człowieka świeckiego w szczególności. W ten sposób umożliwi mu się pełny rozwój jednostkowo-społeczny, otwiera perspektywy na przyszłość i pozwala dojrzałej uczestniczyć w życiu religijnym. Sekularyzacja „posiada więc wydźwięk pozytywny, a jeżeli wynikają z niej inne skutki, to tylko z powodu braku proporcji wartości humanistycznych w stosunku do wartości nadprzyrodzonych”¹⁵². Nie są to działania zaplanowane, ale wynikające z procesów zachodzących we współczesnym świecie.

Kościół, służąc w pełni człowiekowi, koncentruje się na religijności człowieka, wynikającej z jego natury, a w związku z tym domaga się jego kształtowania poprzez wychowanie religijne. W ten sposób przygotowuje go do pełnego życia w teraźniejszości i w przyszłości. Edukacja religijna odbywa się w konkretnym kontekście społecznym, kulturowym oraz wyznaniowym. Chociaż przede wszystkim chodzi w niej o treści religijne, to jednak nie może być prowadzona bez uwzględnienia szerszego kontekstu społecznego i konkretnych uwarunkowań, w jakich się ona odbywa. Przemiany zachodzące we współczesnym społeczeństwie, zwłaszcza procesy sekularyzacji i dechrystianizacji, powodują istotne zmiany w mentalności i religijności człowieka. To natomiast powoduje przemiany wpływające na charakter życia religijnego i sytuację Kościoła¹⁵³.

W przemianach cywilizacyjnych, prowadzących do zmiany mentalności współczesnego młodego pokolenia, upatruje się najczęściej przyczyny przemian w religijności młodzieży i źródło poważniejszych jej kryzysów. Jedną z cech tej nowej mentalności jest ciekawość poznawcza, która dotyczy bardziej problemów człowieka niż rozważań o istocie życia. Natomiast w zakresie doktryny religijnej obserwuje się zjawisko selekcjonowania prawd wiary i przyjmowania tylko niektórych z nich. Analizując praktyki religijne, widać, że nie pociąga religijność oderwana od życia¹⁵⁴. Przemiany mentalności wpływają także na zmianę postawy wobec moralności i prowadzą do odrzucenia postaw, będących dla starszego pokolenia podstawą systemu moralnego. Najogólniej przyczyny kryzysów i trudności religijnych u młodych można

¹⁵¹ Por. tamże, s. 104.

¹⁵² Tamże, s. 105.

¹⁵³ Por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 29; J. Mariański, *Moralność w procesie przemian. Szkice socjologiczne*, Warszawa 1990, s. 43-44.

¹⁵⁴ Por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 67.

podzielić na psychologiczne i kulturowo-społeczne. J. Bagrowicz wskazuje zaś trzy źródła kryzysu religijnego: zewnętrzne, czyli środowiskowe, wewnętrzne, czyli osobowościowe, oraz sytuacyjne¹⁵⁵. Tak więc obok uwarunkowań wynikających z przemian osobowościowych związanych z dorastaniem, należy zwrócić szczególną uwagę na uwarunkowania środowiskowe.

4.1. Postmodernistyczne przemiany społeczno-kulturowe młodzieży

Na początku XXI wieku dominuje niezwykle szkodliwa dla rozwoju człowieka kultura, zwana ponowoczesnością¹⁵⁶, w której ideałem stają się różnorakie formy niedojrzałości, a nawet patologii. Ponowoczesność cechuje skrajny relatywizm w odniesieniu niemalże do wszystkiego, np. norm moralnych i godności osoby ludzkiej. Szczególną cechą społeczeństwa ponowoczesnego jest dwojaka postawa wobec myślenia. Z jednej strony dostrzegamy rozwój nauki i techniki, a z drugiej widzimy rezygnację z racjonalnego myślenia w odniesieniu do własnego życia i postępowania. Wzorcem w ponowoczesności staje się człowiek, który coraz lepiej rozumie świat wokół siebie, ale coraz mniej rozumie samego siebie.

Priorytetowym pojęciem w opisie współczesności jest postmodernizm. Jest to zjawisko kulturowe obejmujące sztukę, filozofię, naukę i politykę, a także i pedagogikę. Cechami charakteryzującymi myśl postmodernistyczną są: pluralizm, różnorodność, fragmentaryczność, przypadkowość i kontrowersyjność. Ponowoczesność jawi się jako pojęcie nieprecyzyjne, dwojaki i relatywne¹⁵⁷. Postmodernizm¹⁵⁸ zrezygnował z prawdy, uważając, że nie jest możliwa do osiągnięcia na żadnej płaszczyźnie życia, również w nauce. Podobnie jest na płaszczyźnie życia moralnego. Głosząc relatywizm teoriopoznawczy i moralny oraz całkowitą wolność, postmodernizm propaguje model człowieka wyzwolonego od prawdy, od moralności, od stałych przekonań i od religii. Propaguje model człowieka, który wyrzekł się przywiązania do wartości związanych

¹⁵⁵ Por. tamże, s. 67.

¹⁵⁶ Zob. M. Dziewiecki, *Kościół i młodzież w ponowoczesności*, ZFK 49 (2013) nr 1, s. 57-64; M. Dziewiecki, *Wychowanie w dobie ponowoczesności*, Kielce 2002.

¹⁵⁷ Por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 20. Zob. J. Mariański, *Młodzież między tradycją a ponowoczesnością*, Lublin 1995, s. 99-100. Por. Z. Sareło, *Postmodernistyczny styl myślenia i życia*, w: *Postmodernizm. Wyzwanie dla chrześcijaństwa*, red. Z. Sareło, Warszawa 1995, s. 9-27; S. Morawski, *Niewdzięczne rysowanie mapy... O postmodernizmie i kryzysie kultury*, Toruń 1999, s. 85-120; B. Śliwerski, *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 1998, s. 357-386; B. Baran, *Postmodernizm*, Kraków 1992, s. 168-208.

¹⁵⁸ Zob. S. Wielgus, *Postmodernizm*, w: *Katecheza wobec wyzwań współczesności*, Płock 2001.

z narodową kulturą, z wychowaniem i z rodziną; model człowieka nastawionego na konsumpcję, odrzucającego pracę nad charakterem, ofiarę i poświęcenie dla innych; odrzucającego wszelkie zasady poza zasadą braku zasad; rezygnującego z szukania sensu zarówno dla siebie, jak i dla świata¹⁵⁹. Ponadto podnosi do naczelnej postmodernistycznej wartości nieograniczoną wolność ludzką. Domagając się całkowitej tolerancji dla wszystkich inaczej żyjących, kochających, myślących, jednocześnie potępia tych, którzy ośmielają się głosić coś innego.

Podstawowym rysem postmodernistycznego stylu myślenia i życia jest negatywna ocena kompetencji rozumu. To natomiast jest podstawą uprawomocnienia wielości prawd i zasad moralnych, odrzucenia obiektywnego sensu rzeczywistości, teleologicznej wizji świata, zanegowania zasad jedności i uniwersalności oraz deprecjonowania kulturowego i społecznego wymiaru ludzkiej egzystencji. W dziedzinie etycznej postmodernizm proponuje odrzucenie ogólnych norm moralnych. Zatem sytuacja społeczno-moralna społeczeństwa ponowoczesnego jest wyznaczana „przez: skrajny, nie liczący się z dobrem wspólnym, indywidualizm, praktyczny materializm, konsekwentny utylitaryzm i nade wszystko moralny relatywizm. Dobro albo zło jest uważane za sprawę konwencji. Pojęcie dobra jest pojmowane jako kategoria pochodna wobec kategorii użyteczności w skali jednostki lub skali społecznej”¹⁶⁰.

Innym zjawiskiem, które wydaje się być charakterystyczne dla współczesności, jest zdominowanie społeczeństwa przez kulturę wizualną, zrodzoną z prasy, radia, kina i telewizji, nazywaną również kulturą masową (mass-culture) i kulturą konsumpcyjną¹⁶¹. Ostateczną konsekwencją oddziaływania mass mediów na odbiorcę jest wpływ na ich sposób życia i myślenia, a zatem i na kryteria wartościowania¹⁶². Współczesne pokolenie młodych jest nazywane często „pokoleniem uwiedzionych przez kulturę masową”. W obliczu tego faktu szczególne zadanie stoi przed środowiskami edukującymi młodych¹⁶³.

¹⁵⁹ Zob. tamże.

¹⁶⁰ J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 21-23.

¹⁶¹ Por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 17. Zob. Jan Paweł II, *W nowe tysiąclecie chcemy wejść drogą miłości. Przemówienie na zakończenie obrad Synodu*, L'Osservatore Romano (pol.) 19 (1998), nr 2, s. 45; L. Witkowski, *Edukacja wobec sporów o (po)nowoczesność*, Warszawa 1998, s. 119.

¹⁶² J. Bagrowicz, jw., s. 18.

¹⁶³ Por. tamże, s. 12, 18.

Wychowanek, kierujący się mentalnością ponowoczesności¹⁶⁴, dąży do wolności bez odpowiedzialności, w której on sam jest kryterium własnego działania. Ucieka od oczywistego faktu, że prawdziwa wolność jest owocem wysiłku, pracy nad sobą, dyscypliny, wytrwałości, zdolności do realistycznego myślenia, do współpracy i do wierności wobec podjętych zobowiązań. Ponowoczesność promuje „wolność”, która prowadzi do krzywd i konfliktów w życiu osobistym oraz do chaosu i dezorganizacji w życiu społecznym. Jest to głównie „wolność”, która polega na uleganiu popędom i instyktom, na czynieniu tego, co łatwiejsze zamiast tego, co wartościowsze. Jednocześnie jest to „wolność” od logicznego myślenia, od odpowiedzialności i zdrowego rozsądku, od miłości i prawdy. W tej perspektywie chrześcijaństwo jawi się młodym ludziom jako religia zbędnych nakazów i zakazów, a nie jako źródło mądrości, wolności, miłości i radości.

Kolejną cechą wychowanka w ponowoczesności jest zawężenie i zniekształcenie pragnień. Ponowoczesność programowo zawęża i zniekształca pragnienia, gdyż zawęża i zniekształca wizję człowieka oraz jego ideały i aspiracje. Jednocześnie dąży do wytworzenia sztucznych potrzeb, służąc interesom możliwych tego świata, zwłaszcza lobby związanego z finansami, polityką i modą. „Nowoczesny” wychowanek ma niewielkie pragnienia i aspiracje na przyszłość, gdyż są one jedynie fotokopią jego obecnych doznań czy pragnień. Niektórzy z wychowanków zaczynają już dostrzegać coraz większą rozbieżność między optymistycznymi sloganami i ideologiami, a nieludzką często rzeczywistością, w której zwierzęta bywają lepiej traktowane niż ludzie. W konsekwencji coraz więcej wychowanków przeżywa rozczarowanie, frustrację i lęk o przyszłość.

Wiele dziewcząt i chłopców w dobie ponowoczesności doświadcza mało miłości ze strony rodziców i innych bliskich. W konsekwencji nie wierzą w miłość i nie potrafią kochać. Druga cecha współczesnych młodych ludzi to niedostatek prawdy w kontakcie z samym sobą i z innymi ludźmi. Oszukują samych siebie i myślą to, co przyjemne z tym, co dobre. Młodym ludziom brakuje ponadto solidnego wychowania i mądrej hierarchii wartości. Konsekwencją pustki w sferze aksjologicznej jest błędna filozofia życia, w której chwilowa przyjemność stawiana jest nie tylko ponad normy moralne, sumienie czy odpowiedzialność, ale także ponad zdrowie i życie¹⁶⁵. W kontekście ponowoczesności wychowanie młodego pokolenia w miłości do Kościoła i do Ojczyzny

¹⁶⁴ Zob. M. Dziewiecki, *Kościół i młodzież w ponowoczesności*, jw.

¹⁶⁵ Por. tamże.

staje się jeszcze trudniejsze niż w poprzednich pokoleniach. Ponowoczesność wiąże się bowiem z ateizmem i z ateistycznym liberalizmem, a także z laicyzacją i sekularyzacją. Prowadzi to do rosnącej chrystofobii. Oznacza, że „środowiska dominujące w polityce, kulturze i mediach nie tylko w otwarty sposób są wrogie wobec Kościoła katolickiego, lecz także skarykaturyzują i wyśmiewają postać Jezusa oraz krzyż, który jest symbolem Jego miłości do ludzi. Kpienie z Jezusa to jedyna forma antysemityzmu, jaka jest poprawna politycznie w tak zwanej «tolerancyjnej» Europie. W tym kontekście tym ważniejsze jest, by wychowanie młodzieży w miłości do Kościoła było pogłębione, mądre i solidne”¹⁶⁶.

Groźną dla wychowania cechą ponowoczesności jest promowanie egoistycznego indywidualizmu, czyli przyznawanie jednostce absolutnej wartości i uznawanie jej subiektywnych przekonań za jedyne kryterium dobra i zła. Celem człowieka w tej perspektywie jest skupianie się na samym sobie i szukanie przyjemności za każdą cenę. Człowiek, który ulega kulturze ponowoczesnej, kręci się wokół siebie, wykorzystuje innych ludzi do osiągnięcia własnego celu, jest niezdolny do solidarności społecznej, do życia we wspólnocie, do kontaktu z Bogiem, nie dorasta do tej miłości, która jest podstawą szczęśliwego małżeństwa i trwałej rodziny. Inną, groźną dla wychowania, cechą postmodernizmu jest hedonizm. Termin ten oznacza uznanie przyjemności za podstawową wartość i kryterium postępowania. Hedonista myli przyjemność z radością i szczęściem. W konsekwencji szuka przyjemności osiągniętej łatwo, bez wysiłku, bez zobowiązań, bez oceny moralnej. Kto ulega hedonizmowi, ten staje się niewolnikiem doraźnej przyjemności¹⁶⁷.

Charakteryzując to, co się rozumie pod pojęciem postmodernistycznej wizji rzeczywistości, należy wyakcentować następujące jej elementy:

- odrzuca wizję rzeczywistości zakorzenioną w zachodniej filozofii, charakteryzującą się wielkim zaufaniem do rozumu, jako wiedzy, która byłaby w stanie poznać całą rzeczywistość;
- rezygnuje z wartości absolutnych i niezmiennych;
- kwestionuje zarówno scholastyczne przekonanie o wzajemnym wspomaganiu się rozumu i wiary w poznawaniu niezmiennej prawdy, jak też kartezjańską metodę, która stwierdzała, że jest w stanie przedstawić niedającą się zakwestionować prawdę, będącą podstawą dla ludzkiej wiedzy i ludzkiego działania;

¹⁶⁶ Tamże.

¹⁶⁷ Por. tamże.

- głosi upadek myślenia jednoznacznego i pewnego, prezentuje holistyczne i ekologiczne widzenie świata;
- odchodzi od przekonania, że posiadamy absolutną i ostateczną pewność, na rzecz przekonania, że posiadamy tylko prawdę przybliżoną. Odstępuje od tego, co „jasne i wyraźne” na rzecz uznania tego, co powikłane i tajemnicze. Rezygnuje z obiektywnego rozumienia prawdy na rzecz osobistego dochodzenia do niej.

Postmodernizm jest więc ideologią nie do zaakceptowania dla chrześcijanina, a nawet dla każdego człowieka, który uważa się za spadkobiercę kultury wyrosłej z dziedzictwa greckiego, rzymskiego i chrześcijańskiego¹⁶⁸. Nowa cywilizacja przyniosła przemiany nie tylko zewnętrznych warunków życia ludzi, ale sprawiła wewnętrzną przemianę człowieka, jego zachowań w sferze moralnej i religijnej. Wskazane przemiany dotyczą także polskiego społeczeństwa. Zdaniem J. Bagrowicza trudno mówić, że w Polsce postmodernizm cechuje postawy moralne większości Polaków. Społeczeństwo wciąż jeszcze zakorzenione w chrześcijaństwie dość krytycznie ocenia takie zjawiska, jak: aborcja, eutanazja, rozkład życia rodzinnego. Niemniej w Polsce widać już postępującą erozję kondycji moralnej społeczeństwa¹⁶⁹. Jan Paweł II zwraca uwagę, że ze współczesnym pluralistycznym społeczeństwem, obok wielu nowych możliwości rozwoju jednostki, związane są także różnorakie zagrożenia. Chodzi zwłaszcza o przyjęcie hedonistycznej wizji życia, o dążenie do uczynienia z pragnienia do sukcesu za wszelką cenę podstawowego imperatywu działania człowieka. Prowadzi to wielokrotnie u współczesnego człowieka do rezygnacji z troski o własną godność. Przyczynę tego stanu rzeczy upatruje papież w zaniku świadomości Boga i w kryzysie sumienia współczesnego człowieka¹⁷⁰. Dochodzi do głosu coraz wyraźniej opinia, że sprzeczność między nauką a wiarą jest tylko pozorna. Dał temu wyraz Jan Paweł II, wydając u schyłku XX wieku encyklikę *Fides et ratio*. Jednocześnie jednak wskazuje się, że nowa sytuacja kulturowa, zmieniając głęboko ludzką psychikę, domaga się nowych ujęć i motywacji w dziedzinie moralno-religijnej.

¹⁶⁸ Zob. S. Wielgus, *Postmodernizm*, w: *Katecheza wobec wyzwań współczesności*, Płock 2001; S. Wielgus, *O odrodzenie wychowania*, „Przegląd Akademicki” KUL, nr 2 (52) 1998, s. 14; S. Wielgus, *Zagrożenia ideowe współczesnej kultury*, „Przegląd Uniwersytecki” KUL, nr 3 (47) 1997, s. 11, 24; Z. Zdybicka, *Kulturowe zawirowania wokół człowieka końca XX w.*, „Człowiek w kulturze” nr 4-5 (1995), s. 84-86.

¹⁶⁹ Por. J. Bagrowicz, jw., s. 23.

¹⁷⁰ Zob. Por. R. Kamiński, *Duszpasterstwo w społeczeństwie pluralistycznym*, Lublin 1997, s. 17-26.

4.2. Kondycja religijno-moralna polskiej młodzieży gimnazjalnej

Skutki dokonujących się przemian społeczno-kulturowych nie są jednoznaczne. Zwrócili na to uwagę uczestnicy II Soboru Watykańskiego, kiedy w konstytucji *Gaudium et spes* stwierdzili: „Nowe warunki wywierają swój wpływ i na samo życie religijne. Z jednej strony zdolność krytyczniejszego osądu oczyszcza je z magicznego pojmowania świata i błakających się jeszcze zabobonów oraz wymaga coraz bardziej osobowego i czynnego przyłgnięcia do wiary, dzięki czemu wielu dochodzi do żywszego poczucia Boga; z drugiej zaś strony liczniejsze masy praktycznie odchodzą od religii” (nr 7). Zachodzące przemiany wywierają istotny wpływ na religijność człowieka¹⁷¹. Cechą współczesnego społeczeństwa jest utrata absolutnej ważności wartości i norm moralnych, szczególnie związanych z religią. O tych wartościach i normach człowiek chce sam decydować, bardziej kierując się własnymi wyborami, niż narzuconymi mu wzorami myślenia i działania. Jak zauważa J. Bagrowicz, z jednej strony „jest to proces kwestionowania wartości i norm powszechnie obowiązujących, z drugiej zaś strony wzrost kryteriów zindywidualizowanych i subiektywnie ważnych. W formie krańcowej ten typ indywidualnych postaw wartościujących może przekształcać się w praktyczny nihilizm, według którego wszelkie orientacje sensu i decyzje etyczne tracą moc wiążącą”¹⁷².

Analizując kondycję religijno-moralną współczesnych młodych Polaków, coraz częściej podkreśla się kryzys religijności przejawiający się w znacznym spadku uczestnictwa w praktykach religijnych i w ogólnych postawach wiary¹⁷³. J. Przybyłowski u dzisiejszej młodzieży dostrzega zjawisko odrzucania obiektywizmu moralnego na rzecz subiektywizmu i sytuacjonizmu moralnego¹⁷⁴, co przejawia się przede wszystkim w rozbieżności pomiędzy poglądami deklarowanymi przez młodzież a oficjalnym nauczaniem Kościoła. Uważa jednak, że problemy młodzieży związane z wiarą mają charakter przejściowy i „stanowią swego rodzaju przejaw religijnej dezintegracji pozytywnej”¹⁷⁵. Wśród procesów, dokonujących się aktualnie w sferze religijności młodzieży, T. Panuś wskazuje relatywizm moralny, „modę na ateizm, który

¹⁷¹ Por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 19. Por. B. Przybyłowski, *Znaki czasu*, AK 74 (1970), s. 135-136. Por. J. Majka, *Przemiany społeczne a religijność*, AK 74 (1970), s. 62-65.

¹⁷² J. Bagrowicz, jw., s. 20.

¹⁷³ Por. Rogowski, jw., s. 50-52.

¹⁷⁴ Przybyłowski, jw., s. 129-131.

¹⁷⁵ Tamże, s. 145.

jawi się przed człowiekiem jako prawdziwa forma emancypacji i wyzwolenia”¹⁷⁶ oraz sekularyzację, którą rozumie jako „wyodrębnienie w kulturze struktur całkowicie pozbawionych inspiracji religijnych”¹⁷⁷, a polegającą głównie na hedonizmie i odrzucaniu wszelkich norm etycznych. Zwraca również uwagę na postępującą prywatyzację religii i wszechobecny subiektywizm, a także malejące poczucie więzi z Kościołem na rzecz różnych małych grup¹⁷⁸. E. Kusz podkreśla istnienie wśród dzisiejszej młodzieży tzw. „wiary indywidualnej”, która tworzona jest przez samą młodzież w celu zaspokojenia własnych potrzeb, a która nie odnosi się do obiektywnych norm¹⁷⁹. W religijności młodzieży dostrzega zagrożenie związane z oddzieleniem wiary od moralności oraz traktowanie religijności w sposób przedmiotowy, co prowadzi do zindywidualizowania wiary. A. Przeclawska potwierdza, że choć młodzież w większości deklaruje przynależność do Kościoła katolickiego to jej poglądy często są niespójne a stosunek do religii wybiórczy. Zwraca ponadto uwagę na znaczne rozbieżności pomiędzy wyznawaną (deklarowaną) wiarą a postawą życiową. Coraz częściej dominuje postawa subiektywizmu i okazjonalizmu w wyborach moralnych¹⁸⁰. J. Mariański, na podstawie przeprowadzonych przez siebie badań religijności i moralności polskiej młodzieży, stwierdza: „Na progu XXI wieku Kościół katolicki w Polsce nie traci wyraźnie kontroli nad życiem religijnym jednostek i grup społecznych, chociaż jego oddziaływanie na wiernych nieco słabnie. Nie ma jednak podstaw do ogłaszania alarmistycznych ostrzeżeń, że zbliża się nieuchronnie sytuacja utraty przez Kościół młodzieży („Kościół bez młodzieży”). Niemniej pewne przejawy kryzysu religijnego mogą być uznane za przejaw nieuniknionej transformacji, związanej z wchodzeniem naszego społeczeństwa w nową fazę rozwoju cywilizacyjnego i kulturowego”¹⁸¹.

Gimnazjaliści odznaczają się specyficznymi cechami rozwojowymi niemal w każdej sferze ich życia indywidualnego i społecznego, odmiennym sposobem myślenia i działania. W okresie dorastania kształtuje się tożsamość młodego człowieka, podstawowe cechy jego osobowości i zasada funkcjonowania oraz kryterium oceny własnej. Jest to czas intensywnego poznawania własnej osoby, poszukiwania celu

¹⁷⁶ T. Panuś, *Czynniki wpływające na efektywną katechizację młodzieży*, w: *Katechizować dzisiaj. Problemy i wyzwania*, red. J. Stala, Kielce 2004, s. 219.

¹⁷⁷ Tamże, s. 220.

¹⁷⁸ Tamże.

¹⁷⁹ Kusz, jw., s. 111.

¹⁸⁰ A. Przeclawska, *Współczesna młodzież polska – jaka jest? Próba poszukiwania odpowiedzi*, w: *W trosce o młodzież. Edukacja-praca-obywatelstwo*, red. J. Niewęglowski, Warszawa 2004, s. 31-33.

¹⁸¹ Zob. P. Mąkosa, jw.

i sensu własnego istnienia, a także swojej roli w życiu. W okresie wczesnego dorastania jednostka przechodzi skomplikowany proces zmian biologicznych, psychicznych, emocjonalnych, społecznych, moralnych i religijnych w strukturze i funkcjonowaniu swojej osobowości¹⁸². Zmiany te często są niezrozumiałe dla młodych ludzi. Dlatego prawidłowy ich rozwój wymaga wsparcia ze strony rodziców, nauczycieli i wychowawców. W związku z tym w tym trudnym okresie dorośli winni wobec nich wykazywać wiele wyrozumiałości¹⁸³. Istotą okresu dorastania jest proces rozwoju tożsamości gimnazjalisty, który chce sam decydować o swym losie. Właściwie przebiegający proces dorastania, kształtowania się tożsamości i integracji osobowości daje młodemu człowiekowi poczucie własnej wartości oraz akceptacji w otoczeniu społecznym dorosłych i rówieśników. Okres dorastania wywołuje zmiany również w świadomości moralnej. Młodzi ludzie cenią takie cechy małżeństwa sakramentalnego, jak: nierozzerwalność, wierność małżeńską, płodność, sakramentalność. Jednocześnie większość bardziej ceni w życiu małżeńskim i rodzinnym jakość własnego szczęścia. Kryzys tożsamości osobowej znacząco wpływa na postawę gimnazjalistów. Większość z nich odznacza się niskim poziomem świadomości moralnej¹⁸⁴.

Jednym z podstawowych zadań rozwojowych na etapie adolescencji jest formowanie indywidualnej hierarchii wartości, szczególnie istotnej w dokonywaniu życiowych wyborów¹⁸⁵. Współczesna młodzież kształtuje swoje hierarchie przez wybór tych wartości, które wydają się im najkorzystniejsze w osiągnięciu przyjemności i zaspokojeniu różnych potrzeb. To często prowadzi do zachwiania sfery aksjologicznej i dokonywania wyborów typowo hedonistycznych. W sytuacji kryzysu wartości specjalnego znaczenia nabiera „proces wychowania do wartości rozumiany nie tylko jako przekazywanie wiedzy na temat ich roli i znaczenia w życiu człowieka, ale również

¹⁸² Zob. J. Śledzianowski, *Aspiracje życiowe gimnazjalistów*, Kielce 2001, s. 5; M. Taraszkiewicz, *Młodzież o swojej przyszłości*, „Psychologia Wychowawcza” (1985) nr 5, s. 521-522.

¹⁸³ Zob. R. Łapińska, *Psychologia wieku dorastania*, Warszawa 1996, s. 28; R. Łapińska, M. Żebrowska, *Wiek dorastania*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, Warszawa 1986, s. 664-796; E. Hurlock, *Rozwój dziecka*, t. 1-2, Warszawa 1975, s. 65-72. 5 B.C.J. Lievegaed, *Fazy rozwoju dziecka*, tłum. E. Łyczewska, Toruń 1993, s. 73; J. Śledzianowski, *Aspiracje życiowe gimnazjalistów*, Kielce 2001, s. 5; M. Łopatkowa, *Pedagogika serca*, Warszawa 1992, s. 102.

¹⁸⁴ J. Baniak, *Kryzys tożsamości a świadomość moralna młodzieży gimnazjalnej – studium socjologiczne*, w: *Wartości, postawy i więzi moralne w zmieniającym się społeczeństwie*, red. J. Mariański, L. Smyczek, Kraków 2008, s. 344.

¹⁸⁵ Por. M. Boczkowska, *Wartości osobiste preferowane przez młodzież gimnazjalną a wybrane wskaźniki socjodemograficzne*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” t. XXXV (2016) z. 3, s. 224.

jako wsparcie w procesie ich internalizacji”¹⁸⁶. Wartości deklarowane przez młodzież kształcąca się w gimnazjum są zazwyczaj uniwersalne i odnoszą się do rodziny, przyjaciół, dobrego zdrowia. Wartości hedonistyczne mają niższą rangę¹⁸⁷. Rodzice, księża, katecheci świeccy i media katolickie coraz częściej unikają poważnych tematów i nie uczą ludzi młodych krytycznie myśleć. W konsekwencji „większość współczesnych gimnazjalistów to pokolenie ludzi żyjących w świecie miłych fikcji, które prowadzą do kryzysu i cierpienia”¹⁸⁸.

Nie jest możliwy rozwój dzieci i młodzieży bez trudu wychowania ze strony dorosłych i bez pozytywnych wzorców. Coraz częściej „wychowanie zastępowane jest mitami o spontanicznej samorealizacji, o wychowaniu bez stresów (w praktyce – przez brak wychowania) czy o tolerancji jako najwyższej wartości, która automatycznie gwarantuje rozwój człowieka. Konsekwencją braku wychowania jest zawężenie i zniekształcenie pragnień u wielu młodych ludzi. To z kolei prowadzi do zawężenia i zniekształcenia wolności, czyli do popadania w różne formy uzależnień”¹⁸⁹. Zagrożeniem dla rozwoju nastolatków jest błędna hierarchia wartości, którą przejmują od ludzi dorosłych i którą kierują się w swoim życiu. Konsekwencją naiwności w sferze aksjologicznej jest błędna filozofia życia, w której doraźna przyjemność stawiana jest dosłownie ponad wszystko: nie tylko ponad normy moralne, sumienie czy odpowiedzialność, ale także ponad zdrowie i życie. Innym przejawem zaburzonej hierarchii wartości jest „szukanie łatwego szczęścia, a zatem szczęścia osiągniętego bez miłości i prawdy, bez Boga i norm moralnych, bez wysiłku i dyscypliny, pracy i czujności”¹⁹⁰.

Na kondycję religijno-moralną współczesnych młodych ludzi negatywnie wpływa niska kultura, sprzeczna z kulturą Ewangelii. „Postępowe” środowiska promują „wielokulturowość” jako projekt ideologiczny i usiłują dowodzić, że wszystkie kultury są równowartościowe. Tymczasem, gdy wszystko uznawane jest za jednakowo wartościowe, wtedy nic nie ma wartości. Jak zauważa M. Dziewiecki, „Tego typu ślepotą kulturową (*culture-blindness*) nie jest wynikiem naiwności, lecz cynizmu możliwych tego świata, którzy pod pozorem neutralności próbują promować najniższą

¹⁸⁶ Tamże, s. 225.

¹⁸⁷ Por. tamże, s. 237-238.

¹⁸⁸ M. Dziewiecki, *Portret współczesnego gimnazjalisty: analiza psychospołeczna i wychowawcza*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/1/ID/portret_gimn.html, z dn. 17.07.2017.

¹⁸⁹ Tamże.

¹⁹⁰ Tamże.

kulturę właśnie dlatego, że prowadzi ona do degradacji człowieka”¹⁹¹. We współczesnej kulturze ponowoczesności promowane jest wszystko to, co okalecza świadomość, wolność i godność człowieka. Atakowany jest Kościół katolicki, gdyż uczy on myśleć, kochać i pracować na wzór Chrystusa, a przez to formuje ludzi dojrzałych, którymi trudno manipulować.

¹⁹¹ Tamże.

ROZDZIAŁ II

PODSTAWY PROGRAMOWE EDUKACJI RELIGIJNEJ W KLASACH I-III GIMNAZJUM

W 1990 r. Komisja Wspólna przedstawicieli Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Konferencji Episkopatu Polski stanęła na stanowisku, że: „katechizacja dzieci i młodzieży niesie ze sobą podstawowe wartości etyczne i moralne w procesie wychowania”¹⁹². Z tego powodu uznano za niezbędne, by państwowe placówki oświatowe zapewniły możliwość pobierania nauki religii przez wszystkich uczniów, których rodzice wyrażą takie życzenie. Zostało więc potwierdzone prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniem religijnymi (Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, z dnia 17 maja 1989 r. art. 2 p. 4). Na mocy Instrukcji z dnia 3 sierpnia 1990 roku, wydanej przez Ministra Edukacji Narodowej prof. Henryka Samsonowicza, katecheza od 1 września tegoż roku powróciła do szkoły. Polska szkoła tym samym dołączyła do tradycji europejskich, w ramach których mieści się nauczanie religii w systemie szkolnym. Komisja Wspólna, uzasadniając swoje stanowisko, wskazała, że nauczanie religii jest nośnikiem podstawowych wartości w procesie wychowawczym, co oznacza, że otwarcie się na religię oraz na chrześcijańskie treści etyczne będzie istotnym wzbogaceniem tego procesu i przyczyni się do ukształtowania właściwych postaw młodego pokolenia Polaków¹⁹³. Dokumentami wyznaczającymi kształt edukacji religijnej w kolejnych etapach były podstawy programowe i program nauczania religii, zatwierdzone przez Episkopat Polski. Określają one główne cele nauczania oraz precyzują umiejętności i kompetencje, których nabycie ma być efektem kształcenia¹⁹⁴. Postanowieniem konkordatu resort edukacji respektuje odpowiedzialność Episkopatu za program nauczania religii w szkole¹⁹⁵. Katecheza w szkole „ma pomagać uczniom wierzącym w lepszym zrozumieniu orędzia chrześcijańskiego w odniesieniu

¹⁹² Komunikat PAP, z dnia 28 czerwca 1990 r.

¹⁹³ Por. Instrukcja dotycząca powrotu nauczania religii do szkoły wydana przez Ministra Edukacji Narodowej, z dnia 3 sierpnia 1990 r.

¹⁹⁴ Por. M. Włosiński, *Szkolna katecheza w procesie kształcenia i wychowania ucznia w szkole na tle projektu reformy systemu edukacji*, Kat 9 (1998), s. 27.

¹⁹⁵ Por. S. Łabendowicz, *Katecheza w zreformowanej szkole*, ZFK 40 (2010) nr 4, s. 77.

do problemów egzystencjalnych, natomiast uczniom, którzy poszukują lub doświadczają wątpliwości religijnych, umożliwić odkrycie, czym właściwie jest wiara w Jezusa Chrystusa”¹⁹⁶. Dla uczniów nauczanie religii nabiera cech misyjnego głoszenia Ewangelii, czyli prowadzenia do wiary (por. DOK 75).

Drugi rozdział przedstawia podstawy programowe edukacji religijnej w klasach I-III gimnazjum. Ukazuje wskazania Kościoła katolickiego dotyczące katechezy młodzieży gimnazjalnej, a więc: potrzebę kształcenia religijnego młodzieży gimnazjalnej, aksjologiczne aspekty wychowania religijnego młodzieży gimnazjalnej, organizacyjne formy kształcenia i wychowania religijnego młodzieży gimnazjalnej, nauczanie religii w szkole jako specyficzną formę katechezy. Następnie wskazuje podstawy biblijno-teologiczne założeń programowych katechezy Kościoła katolickiego w Polsce z 2010 roku w klasach I-III gimnazjum zawarte w podstawie programowej katechezy i w programie nauczania religii dla gimnazjum z 2010 roku.

1. Wskazania Kościoła katolickiego dotyczące katechezy młodzieży gimnazjalnej

Zasadniczy przełom we współczesnym chrześcijaństwie zaczyna się od Soboru Watykańskiego II, który zainicjował *aggiornamento*, tj. reformę. Kościół wychodzi do świata, chcąc odpowiedzieć na duchowe potrzeby człowieka¹⁹⁷. Pragnie mu towarzyszyć w odkrywaniu godności, powołania i ostatecznego celu egzystencji. Jednym z najważniejszych zadań spoczywających na każdej ludzkiej generacji jest właściwe wychowanie młodzieży. W tym odpowiedzialnym zadaniu jest obecny także Kościół, który, ukazując Chrystusa jako pełnię człowieczeństwa, pragnie towarzyszyć wszystkim ludziom w odkrywaniu godności i ostatecznego powołania. Kościół wskazuje na główne kierunki pracy duszpasterskiej z młodzieżą¹⁹⁸. Wzywa do stałego udoskonalania sprawdzonych już form tej pracy, np. katechezy parafialnej. Podkreśla również wagę pracy z młodzieżą związanej z trzyletnim okresem przygotowania do przyjęcia przez nich sakramentu bierzmowania. Niezwykle ważne

¹⁹⁶ S. Łabendowicz, *Nauczanie religii w szkole z perspektywy 25-lecia*, w: *Przyjdź królestwo Twoje*, red. M. Jagodziński, J. Wojtkun, Radom 2016, s. 391-418.

¹⁹⁷ H. Muszyński, *O Ekumenizmie w Polsce u progu Trzeciego Tysiąclecia*, „Biuletyn poświęcony przygotowaniom do obchodów Wielkiego Jubileuszu Roku 2000, *Trzecie Tysiąclecie*” (1998) nr 1 (styczeń-marzec), Katowice 1998, s. 71-72.

¹⁹⁸ Por. R. Murawski (red.), *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, Warszawa 1989, s. 142.

jest to, by w atmosferze dialogu, jak najlepiej wprowadzać młodych w życie chrześcijańskie. Odpowiednia praca z młodzieżą gimnazjalną stanowi niejako przygotowanie do jej czynnej obecności w życiu Kościoła.

Nie ma dokumentu papieskiego poświęconego wyłącznie katechezie młodzieży, ale jest adhortacja apostolska Jana Pawła II o katechizacji w naszych czasach (*Catechesi tradendae*). Wśród wskazań dotyczących katechizowania różnych grup chrześcijan są też te poświęcone katechezie młodzieży zarówno bezpośrednio odnoszące się do niej, jak i pośrednio. Drugim dokumentem papieskim, w którym są wzmianki o katechezie młodzieży, lecz tylko w rodzinie, jest adhortacja apostolska o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym (*Familiaris Consortio*). Papież Jan Paweł II w adhortacji o katechezie mówi o katechezie wszystkich grup chrześcijan (por. CT 45). Wszyscy bowiem w różnym stopniu potrzebują katechezy, a szczególnie potrzebuje jej młodzież, która znajduje się w bardzo szczególnym okresie życia¹⁹⁹.

Jan Paweł II wskazuje, że należy przekazywać w katechezie objawienie Boże zgodnie z orzeczeniami Nauczycielskiego Urzędu Kościoła, co wymaga ze strony katechetów nie tylko wierności nauce katolickiej, ale również ciągłego wgłębiania się w nią (por. CT 52). Według Jana Pawła II katecheza musi być prowadzona systematycznie na podstawie określonego planu. W adhortacji o katechezie *Catechesi tradendae* czytamy: „Trzeba, aby nauczanie było uporządkowane według pewnych zasad, czyli przekazane w sposób systematyczny, aby nie było improwizowane, ale udzielane według ustalonego planu, dzięki któremu osiągnie swój jasno określony cel;

- nauczanie powinno dotyczyć tego, co podstawowe i najważniejsze, nie poruszając żadnych kwestii spornych i nie stając się teologicznym poszukiwaniem albo naukowym wykładem;
- nauczanie musi być wystarczająco pełne, to znaczy takie, aby nie poprzestawało na pierwszej zapowiedzi tajemnicy chrześcijańskiej, którą przekazuje kerygma;
- ma to być pełne wprowadzenie w chrześcijaństwo, dotyczące wszystkich elementów życia chrześcijańskiego” (CT 21).

¹⁹⁹ Por. tamże, s. 139.

Ojciec Święty Jan Paweł II nie twierdzi, że katecheza musi się odbywać w oparciu o program ułożony według treści teologicznych. Papież dopuszcza różny układ programów i pozwala tworzyć różne programy i według nich nauczać. Jednak przestrzega przed ujęciami, w których zatracą się integralność przekazywanej treści. Jak czytamy w adhortacji *Catechesi tradendae*, „Żadnemu katechecie nie wolno własną powagą dzielić dziedzictwa wiary na to, co on uważa za ważne i nieważne, aby potem jednego nauczać, a drugie przemilczać” (CT 30). Papież ponadto określa treści, które należy przekazać w katechezie. Są to: „stworzenie człowieka i jego grzech, Boży plan odkupienia oraz jego drugie i miłości pełne urzeczywistnienie, wcielenie Syna Bożego, Maryja Niepokalana, Matka Boga zawsze Dziewica, wzięta z duszą i ciałem do chwały niebieskiej i Jej rola w tajemnicy zbawienia, w tajemnicy zła, która działa w naszym życiu i moc Boga, który nas zeń wyzwala, konieczność pokuty i ascezy, obrzędy sakramentalne i liturgiczne, prawda obecności w Eucharystii, uczestniczenie w życiu Bożym na ziemi i po śmierci itd.” (CT 30). Jan Paweł II stwierdza, że wybór treści dopuszczalny jest ze względu na troskę o lepsze zrozumienie nauki, która powinna pozostać nienaruszona (por. CT 31). Jego zdaniem, „Może się także zdarzyć, że odmienny sposób mówienia okaże się lepszy dla przekazania treści katechezy różnym ludziom, czy różnym grupom ludzi” (CT 31).

Powszechnie zainteresowanie człowiekiem spowodowało, że współczesna katecheza skoncentrowała swoją uwagę na egzystencji człowieka²⁰⁰. Katecheza interesuje się człowiekiem jako osobą i grupą społeczną, by doprowadzić go do pełnego rozwoju osobowego oraz dialogu z Bogiem. Relacje personalne są więc naturalnym zjawiskiem życia ludzkiego. Mają swoją podstawę w naturze człowieka, który w sposób świadomy i wolny zmierza do kontaktów z innymi. One to kształtują w nim cechy społeczne²⁰¹. Współczesna katecheza uczestniczy w życiu społecznym, podejmując różnorodne jego problemy, a przez to pełni ewangeliczną służbę²⁰². Ta łączność katechezy z życiem domaga się jej powiązania z istniejącymi grupami nieformalnymi, ale także organizowania katechezy w grupach formalnych i tworzenia grup katechetycznych. W odniesieniu do dzieci dorastających i młodzieży, zespół należy uznać za konieczność życiową. Takie grupy, jak rodzina, zespoły dziecięce i młodzieżowe, szkoła, organizacje kościelne, będące podmiotem pracy wychowawczej,

²⁰⁰ Por. M. Majewski, *Antropologiczna koncepcja katechezy*, Kraków 1995, s. 78-79.

²⁰¹ Por. tamże, s. 84-85.

²⁰² Por. tamże, s. 94.

mogą doskonale przyczynić się do zdynamizowania katechezy. Dla katechezy, która ponad czynnościami dydaktycznymi wyżej stawia kontakt osobowy pomiędzy katechizującym a katechizowanym, najlepsze warunki stwarza środowisko rodzinne. W rodzinach wierzących „pierwsze miejsce i lata życia, mające wielkie znaczenie dla równowagi psychicznej w przyszłości, warunkują także chrześcijański osobowość”²⁰³. Współcześnie w katechizacji realizowanej przez świeckich rodzina jest najbardziej podstawową grupą podmiotu społecznego. Postulat związków pomiędzy życiem społecznym a rodziną, dotyczący wychowania, odnosi się również do stosunków pomiędzy rodziną a Kościołem w zakresie katechizacji.

W dążeniu do realizacji ideału społecznego życia chrześcijańskiego katecheza z jednej strony przekazuje treści społeczne, a z drugiej wychodzi naprzeciw istniejącym ruchom młodzieżowym. Katecheza, włączając się w ruchy młodzieżowe, podtrzymuje ich twórcze nastawienie i formuje odpowiednią postawę wobec Boga. Ma ona „charakter wspólnego poszukiwania”, ukierunkowanego ku najwyższym ideałom²⁰⁴. Na podstawie uwarunkowań katechezy w procesie socjalizacji można wskazać, że uczestnictwo w życiu społecznym sprzyja osiągnięciu celów współczesnego człowieka. Socjalizacja w katechezie to także działanie, które dokonuje identyfikacji wartości w społecznych interakcjach²⁰⁵.

1.1. Potrzeba kształcenia religijnego młodzieży gimnazjalnej

Katecheza jest wychowaniem w wierze, prowadzeniem do jej dojrzałości ludzi w różnym wieku życia²⁰⁶. Jest kształtowaniem prawdziwych uczniów Chrystusa, przede wszystkim przez „nauczanie doktryny chrześcijańskiej, przekazywane na ogół w sposób systematyczny i całościowy” (CT 19). Katecheza dąży więc do tego, „aby pogłębiać rozumienie tajemnicy Chrystusa w świetle Słowa, aż cały człowiek będzie nasycony Jego światłem. Przemieniony przez działanie łaski w nowe stworzenie, chrześcijanin zaczyna naśladować Chrystusa i z dnia na dzień uczy się w Kościele coraz lepiej myśleć jak On, oceniać jak On, postępować zgodnie z Jego przykazaniami i ufać, tak jak On nas do tego wzywa” (CT 20). Katecheza tak powinna kształtować wiarę

²⁰³ Tamże, s. 96.

²⁰⁴ Por. tamże, s. 97-98.

²⁰⁵ Zob. Z. Narecki, *Katecheza dorosłych formą socjalizacji religijnej. Koncepcja ewangelizacji parafialnej*, w: *Kościół w służbie człowiekowi*, red. W. Turek, J. Mariański, Olsztyn 1990.

²⁰⁶ Por. R. Murawski (red.), *Teoretyczne założenia...*, s. 139.

chrześcijan, aby byli „światłem i solą” (Mt 5,13-16) w dzisiejszym zsekularyzowanym świecie, „ku własnej radości i posługiwaniu innym” (CT 56-57). Zatem katecheza ma przygotować młodzież nie tylko do osobistego przyłączenia do Chrystusa, ale również do apostołstwa w środowisku, w jakim żyje.

Procesy laicyzacji i sekularyzacji, obejmujące różne dziedziny życia, dotyczą również katechizacji jako formy kształcenia religijnego²⁰⁷. Współczesne życie religijne zmusza katechezę do poszukiwania nowych form skutecznego oddziaływania. Młody człowiek wierzący coraz częściej myśli i układa swoje życie po świecku. Trudności bezpośredniego dotarcia do młodych wiernych, konieczność pogłębiania problematyki religijnej, a przede wszystkim potrzeba bezpośredniego oddziaływania religijnego wskazują na potrzebę większego zaangażowania odpowiedzialnych za katechezę. Kościół dziś w szczególny sposób potrzebuje w pracy katechetycznej między innymi pomocy rodziców, gdyż od nich bardziej niżeli od katechetów zależy ugruntowanie wiary. Stąd współczesna katecheza w kształceniu i wychowaniu religijnym dzieci i młodzieży domaga się specyficznych form oddziaływania²⁰⁸. Istnieje zatem potrzeba większego powiązania katechezy ze współczesną kulturą. Zadaniem katechezy jest ukazywanie rzeczywistości zgodnej z prawdą i odpowiadającej mentalności współczesnego człowieka. Podejmując tę pracę katecheta, musi podać nowe przemyślenie treści i nowy sposób jej przekazywania. Punktem wyjścia do tych przemyśleń jest współczesny człowiek, a celem – Bóg. Katecheza może doprowadzić człowieka do spotkania osobowego z Bogiem, jeżeli wyjdzie od niego samego, od rzeczywistości, która go przenika i którą on żyje na co dzień.

Katecheza ma za cel doprowadzenie człowieka do stałego spotkania z Bogiem. Podstawą nowego ukierunkowania katechezy jest rozwijający się współcześnie proces personalizacji, skupiający się na osobie, jej godności i odpowiedzialności całej współczesnej ludzkości za świat²⁰⁹. Katecheza jest wyrazem rozwoju życia człowieka, który, doskonaląc się poprzez twórczość w różnych dziedzinach, przejawia również potrzebę doskonalenia religijnego. To właśnie życie, które warunkuje katechezę, domaga się, by była ona blisko niego. Katecheza musi zatem nie tylko wychodzić, ale również tkwić w życiu. Uczeń, zdobywając wiedzę, powinien przede wszystkim wykorzystać zdobyte wiadomości w kształtowaniu chrześcijańskiego spojrzenia

²⁰⁷ Por. M. Majewski, *Antropologiczna koncepcja...*, s. 109.

²⁰⁸ Por. tamże, s. 112.

²⁰⁹ Por. tamże, s. 63.

na otaczającą rzeczywistość. Wiąże się z tym zagadnienie kształcenia i wychowania religijnego, „które zmierzając do pełnego rozwoju osobowości, jednocześnie formuje nie tylko intelektualny, ale w pełni osobowy kontakt z rzeczywistością”²¹⁰. Wychodzi się więc od wyjaśnienia podejmowanego problemu w nauce, a następnie odwołuje się do Pisma Świętego i nauki Kościoła. Myśl egzystencjalna i nauka soborowa ukazują człowieka w jego jedności cielesno-duchowej, w relacjach ze światem i społecznością, podkreślając, że jest on podmiotem wszelkich dążeń. Podstawowym zadaniem katechezy jest ukierunkowanie sensu życia człowieka na Boga i w łączności z Bogiem²¹¹. W nauczaniu Jana Pawła II często powraca myśl o tym, że człowiek ma przede wszystkim dążyć do tego, by „być”, a nie zabiegać wyłącznie o to, by „mieć”. Przyjęcie tego sposobu myślenia i wartościowania stanowi podstawę wychowania opartego na chrześcijańskich zasadach. Ideałem, do którego należy dążyć, jest ukształtowanie człowieka na wzór Chrystusa (por. Ef 4,20-24)²¹².

1.2. Aksjologiczne aspekty wychowania religijnego młodzieży gimnazjalnej

Współczesna młodzież staje przed nowymi wyzwaniami. W sposób zasadniczy zmieniają się warunki życia społecznego, co często powoduje przekształcenia w sferze świadomości i zachowań. Formowanie systemu wartości jest niezwykle istotną kwestią w procesie wychowania dzieci i młodzieży oraz stwarzanie im warunków do rozwoju²¹³. Edukacja religijna, oparta na biblijno-teologicznych podstawach, ma obejmować działania umożliwiające człowiekowi wszechstronny rozwój, pozwalające na dostrzeżenie egzystencjalnego wymiaru religii, jej znaczenia dla jakości codziennego życia²¹⁴. Poprzez wychowanie zmierza się do ułatwienia wychowankowi zajęcia właściwego miejsca w otaczającym go świecie oraz podjęcia zadań wobec społeczności, w której żyje. Zasadnicza różnica między wychowaniem a wychowaniem religijnym polega na tym, „że wychowanie religijne – dzięki możliwościom ukazywania religijnego sensu i znaczenia odkrywanej i poznawanej przez dziecko rzeczywistości –

²¹⁰ Tamże, s. 77.

²¹¹ Por. tamże, s. 78.

²¹² Por. Z. Marek, *Wychowanie religijne i rozwój człowieczeństwa*, w: *W służbie człowiekowi. Studium duszpastersko-katechetyczne*, pr. zb., red. Z. Marek, współpraca: B. i P. Adamek, J. Karpiński, J. Ożog, S. Piotrowski, J. Piskorek, s. 79.

²¹³ Por. M. Dubis, *Wartości i style życia młodzieży*, w: *Młodzież w społeczeństwie ryzyka*, red. P. Długosz, M. Niezgoda, S. Solecki, Kraków 2014, s. 35-36.

²¹⁴ Zob. S. Dziekoński, *Wychowanie religijne*, w: *Wokół katechezy posoborowej*, red. R. Chałupniak, J. Kochel, J. Kostorz, W. Spyra, Opole 2004, s. 440.

posiada szerszy zakres oraz bogatsze możliwości motywacyjne²¹⁵. W wychowaniu religijnym dąży się do uzupełnienia wychowania o wartości chrześcijańskie. Wiara poszerza horyzonty patrzenia na otaczającą rzeczywistość oraz motywuje do działania. Wychowanie religijne, tj. wychowanie w wierze, wspomaga osobę w pełniejszym „stawaniu się człowiekiem” na wzór Chrystusa²¹⁶, a więc umożliwia wychowankowi spotkanie z Bogiem w Chrystusie²¹⁶. Chodzi tutaj o kształtowanie życia wychowanka w duchu Ewangelii oraz nabywanie umiejętności odkrywania poznawanej rzeczywistości w kategoriach „dobra” i „zła”²¹⁷, a więc kształtowania sumienia. W wypełnianiu tego zadania „ważną funkcję pełnią nie tylko chrześcijańskie normy i wartości, ale także teologicznie poprawne motywy postępowania”²¹⁸. Jest to wezwanie do pełnego człowieczeństwa, jak tego nauczał i jak to czynił Jezus. Dzięki temu pytania o sens życia otrzymują pełną odpowiedź²¹⁹.

Wychowanie religijne utożsamiane jest dość często z wychowaniem chrześcijańskim, katechezą, wychowaniem w wierze albo wychowaniem do wiary. Najogólniej są to działania służące pogłębianiu się więzi człowieka z Bogiem. Wychowanie religijne w katolicyzmie oparte jest na podstawach biblijno-teologicznych. Zasadniczą normą pedagogii Jezusa jest miłość, obejmująca wszystkich bez wyjątku i urzeczywistniająca się w dobrych uczynkach. Jezus głosi normy niepodważalne i absolutne, a fundamentem pedagogii Nowego Przymierza jest Kazanie na Górze²²⁰. Religia domaga się od wyznawcy przyjęcia odpowiednich norm postępowania, zasad etycznych określających stosunek do Boga, świata i samego siebie. Źródłem ich pochodzenia jest Bóg, są one zawarte w objawieniu i rozpoznawane przez sumienie. Przyjmowanie wartości i wynikających z nich zasad moralnych wymaga osobistego zaangażowania się i współpracy z Bogiem²²¹.

Znajomość preferowanych przez młodzież wartości ma wielorakie znaczenie pedagogiczno-katechetyczne. Pozwala lepiej orientować się w kondycji moralnej młodego pokolenia. Stanowi cenne i pożądane, z punktu widzenia programowania nauczania religii i katechezy parafialnej, źródło wiedzy na temat młodzieży. Ułatwia

²¹⁵ Z. Marek, *Wychowanie religijne...*, s. 81.

²¹⁶ Por. tamże, s. 83.

²¹⁷ Por. tamże, s. 85.

²¹⁸ Tamże, s. 86.

²¹⁹ Por. tamże, s. 86-87.

²²⁰ Por. S. Dziekoński, *Wychowanie religijne...*, s. 438-439.

²²¹ Zob. K. Olbrycht, *Wychowanie do wartości – w centrum aksjologicznych dylematów współczesnej edukacji*, PCh 1 (29) (2012), s. 90-104; S. Chrobak, *Koncepcja wychowania personalistycznego w nauczaniu Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Warszawa 1999, s. 71; VS 86.

zrozumienie celów, dążeń i potrzeb życiowych młodego pokolenia. Wiedza ta „implikuje nowe wyzwania katechetyczne w zakresie kształtowania wrażliwości sumienia katechizowanej młodzieży”²²² w kontekście współczesnej aksjologii.

W pedagogicznej koncepcji wychowania do wartości termin ten można definiować jako normy i zasady postępowania, które zostają potwierdzone w codziennych doświadczeniach i które umożliwiają optymalny rozwój wychowanka oraz osiągnięcie przez niego trwałej satysfakcji życiowej. System wartości człowieka reguluje jego wybory i zachowania oraz służy wyrażaniu tego, co jest mu szczególnie bliskie. Wartości zatem stanowią regulator świadomego i celowego działania w różnych sytuacjach życiowych, jednak dopiero wówczas, gdy uzyskają wysoką pozycję w osobistej hierarchii, nie tylko w sferze deklaracji²²³. Właściwe wychowanie aksjologiczne jest długim „procesem wrastania w świat wartości, odnalezienia własnej jaźni jako osobowości”²²⁴. Bez wartości nie jest możliwe rozwijanie pełni ludzkiej egzystencji. Wartości są podstawowym elementem życia społecznego. One bowiem kształtują życie społeczne i życie poszczególnych osób. Zinternalizowane wartości wyznaczają cele ludzkich dążeń, a przekazywanie ich kolejnym pokoleniom warunkuje trwanie społeczeństwa. Wartości współuczestniczą w tworzeniu kultury. Obserwacja przemian w zakresie struktury wartości może pomóc w przewidywaniu zachowań w wymiarze indywidualnym i społecznym²²⁵.

Młodzi ludzie, niejednokrotnie zagubieni w kulturze przyjemności, spotykają się z propozycjami nowych sposobów formułowania reguł postępowania, zasad hierarchizacji i wyborów celów życiowych. Wypracowanie i ukształtowanie właściwej i trwałej hierarchii wartości jest czynnikiem niezbędnym do świadomego życia i podejmowania odpowiedzialnych decyzji, dokonywania pewnych wyborów oraz przejawiania określonych zachowań. Proces rozwoju wartości u jednostki ma doniosłe znaczenie nie tylko dla niej samej, lecz także dla społeczeństwa. Sama znajomość wartości nie jest czynnikiem wystarczającym, aby realizować je w praktyce społecznej i życiu osobistym²²⁶. System wartości człowieka kształtuje się stopniowo,

²²² A. Zellma, *Kształtowanie wrażliwości sumienia katechizowanej młodzieży w kontekście współczesnej aksjologii*, „COLLOQUIA THEOLOGICA OTTONIANA” 2 (2016), s. 201-215.

²²³ M. Boczkowska, *Wartości osobiste preferowane przez młodzież gimnazjalną a wybrane wskaźniki socjodemograficzne*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” t. XXXV (2016) z. 3, s. 224-225.

²²⁴ J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 62.

²²⁵ Zob. L. Dyczewski, *System wartości w świadomości młodzieży*, w: *Nauki społeczne o młodzieży*, red. T. Ożóg, Lublin 1994, s. 47; K. Skoczylas, *Młodzież wobec wartości moralnych*, AK t. 128 (1997) z. 2 (528), s. 200; M.J. Szymański, *Młodzież wobec wartości. Próba diagnozy*, Warszawa 1998, s. 9-10.

²²⁶ Por. M. Dubis, *Wartości i style życia młodzieży...*, s. 35-36.

w miarę jego rozwoju i dorastania. Wyznawane wartości są czynnikiem decydującym o postępowaniu człowieka. To one bowiem determinują ustalanie celów życiowych, stylu życia, jakości egzystencji i relacji interpersonalnych, a także wpływają na rozwój człowieka i planowanie ścieżki życia. Zmiana preferencji wartości prowadzi do zmiany postaw, a także zachowań związanych z tymi postawami. Problemem każdego człowieka (szczególnie młodego) staje się zbudowanie stabilnej struktury wartości, która uprawomocni jego działanie. Bardzo istotne okazuje się pytanie, jak wspierać młodych ludzi w poszukiwaniu własnej drogi, sensu i podmiotowości w świecie. Rola, jaką odgrywają wartości w życiu młodzieży, wskazuje na konieczność objęcia jej „edukacją aksjologiczną”. W wychowaniu aksjologicznym nie należy się skupiać na prezentacji wartości i przedstawianiu gotowych recept na życie, lecz na budzeniu w uczniu refleksji nad samym sobą oraz otaczającą rzeczywistością społeczną²²⁷.

Kształtowanie wrażliwości sumienia stanowi istotną część wychowania integralnego, przejawiającą się w umiejętności rozpoznawania (za pomocą sądu rozumu) jakości moralnej konkretnego czynu, który człowiek zamierza wykonać, którego właśnie dokonuje, czy też którego dokonał (por. KKK 1778). W związku z tym za istotne uznaje się w katechezie kształtowanie wrażliwości sumienia. Jest to szczególnie ważne dzisiaj, gdy powszechnie promowany i nierzadko akceptowany jest relatywizm. To z kolei implikuje potrzebę uzdalniania uczniów do internalizacji wartości chrześcijańskich, umiłowania prawdy i dobra oraz motywowania do życia według przyjętych, obiektywnych norm. Dokonuje się to w ramach wychowania w rodzinie, w szkole, na katechezie. Młodzież potrzebuje szczególnego wsparcia w kształtowaniu sumienia, którym kieruje się, dokonując wyborów moralnych²²⁸. Kształtowanie dojrzałego sumienia należy do zadań wpisanych w założenia programowe nauczania religii. Sam przekaz wiedzy na temat norm moralnych nie wystarczy. Potrzebne są odpowiednie działania, które pozwolą młodzieży na internalizację uniwersalnych wartości i ukształtowanie dyspozycji do dokonywania trafnych, zgodnych z prawem Bożym, wyborów i wierności wartościom moralnym w sytuacjach trudnych. Aktywność ta domaga się wyakcentowania w programie nauczania religii zagadnień związanych z błędnym postrzeganiem zasad moralnych i granic między dobrem a złem, prawdą a fałszem, pięknem a brzydotą. Więcej też

²²⁷ Por. tamże, s. 44.

²²⁸ Por. W. Piwowarski, *Młodzież a wartości podstawowe*, w: *Religia w dobie przełomu w Polsce*, red. L. Adamczuk, Warszawa 1991, s. 106.

uwagi należałoby poświęcić konsekwencjom moralnym i społecznym wynikającym z deformacji ludzkich sumień. W aktywności katechetycznej na szczególną uwagę zasługuje również wspomaganie młodzieży w nabywaniu umiejętności posługiwania się obiektywnymi kryteriami oceny moralnej, które pozwalają na dokonywanie właściwego osądu sumienia, opartego na obiektywnym systemie moralnym (prawie naturalnym, Dekalogu, przykazaniu miłości Boga i bliźniego). Relatywistyczne podejście młodzieży do wartości implikuje potrzebę zwracania większej uwagi na poznanie Boga i Kościoła oraz obowiązków wynikających z wiary. Przed nauczycielami religii stoi zadanie prowadzenia dialogu, w którego toku uczniowie odkryją i uznają za znaczącą prawdę, że moralność chrześcijańska i jej wymagania służą dobru człowieka i są źródłem prawdziwego szczęścia. Z tym wiąże się ukazywanie uczniom właściwego obrazu Boga – kochającego, dobrego i sprawiedliwego – a także uwrażliwianie młodzieży na poczucie grzechu oraz sens przykazań Bożych i kościelnych. Niezbędne są działania katechetyczne, które mają wymiar formacyjny i przyczyniają się do rozwoju wiary. Chodzi tu głównie o otwieranie uczniów na działanie Ducha Świętego oraz stopniowe wprowadzanie w rozważanie słowa Bożego, modlitwę, rachunek sumienia. Niemniej istotną rolę spełnia motywowanie młodzieży do korzystania z sakramentu pokuty i pojednania oraz ukazywanie znaczenia rad mądrych osób. Wszystko to wymaga od katechety zdolności prowadzenia dialogu i poszanowania wewnętrznej wolności każdego ucznia, bez narzucania gotowych rozwiązań. Nade wszystko jednak potrzebna jest modlitwa w intencji młodzieży, zwłaszcza o ład moralny w jej sercach oraz niezagłuszanie sumienia i ciągłe jej nawracanie się w duchu Ewangelii.

Kształtowanie sumienia wiąże się bezpośrednio z formacją moralną. Jest to jedno z podstawowych zadań katechezy. Zadanie to zasługuje na szczególną uwagę w odniesieniu do współczesnej młodzieży i preferowanych przez nią wartości. Wynikają one z interpretowania człowieczeństwa i jego doskonalenia w świetle antropologii personalistycznej, z podkreśleniem perspektywy personalizmu chrześcijańskiego jako podstawy edukacji religijnej związanej z wychowaniem chrześcijańskim. Wychowanie, niezależnie od deklarowanych założeń ideowych, zawsze jest wychowaniem do jakichś wartości. To właśnie wartości, rozumiane jako to, co cenne²²⁹, wyznaczają z jednej strony cele wychowania (stanowiąc ich źródła i uzasadnienie), z drugiej – kryteria oceny działań wychowawczych. Sformułowanie

²²⁹ Zob. A. Zellma, *Kształtowanie wrażliwości...*, s. 201-215; W. Chudy, *Pedagogia godności. Elementy etyki pedagogicznej*, Lublin 2009.

wychowania do wartości obejmuje działania w dwóch zakresach. Pierwszy dotyczy przygotowania człowieka do samodzielnego, świadomego funkcjonowania w świecie wartości (ich dostrzegania, wybierania, porządkowania, aktualizowania, realizowania, tworzenia). W tym zakresie, który można by określić edukacją aksjologiczną, celem jest kompetencja i dojrzałość aksjologiczna. Drugi obejmuje kształcenie w człowieku rozumienia i gotowości przyjęcia wartości pożądaných z perspektywy wprowadzanego programu wychowawczego oraz motywacji do życia tymi wartościami. Celem tego zakresu wychowania do wartości jest przygotowanie i umotywowanie wychowanka do świadomego i dobrowolnego wybierania uznanych za pożądane wartości, a także do ich hierarchizowania, realizowania, tworzenia w duchu przyjętego ideału wychowania (konceptji człowieka, kierunku jego rozwoju, tworzących go i warunkujących jego rozwój cech)²³⁰.

Wychowanie jest procesem integracji człowieka do wartości. W edukacji wartości tworzą system norm rzutujących na postępowanie zarówno uczniów, jak i wychowawców. Waga i ciężar odpowiedzialności, wynikający z kierowania się nimi w szkole, jest nie do przecenienia, gdyż taka będzie jakość wychowania, jakie wartości będą przekazywane w treściach, celach i ideałach wychowawczych²³¹. Zagadnieniem wartości zajmuje się przede wszystkim aksjologia – dział filozofii stanowiący ogólną teorię wartości (jej nazwa pochodzi od gr. aksjos – cenny, godny + logos – słowo, nauka). Przedmiotem zainteresowania w kształceniu i wychowaniu aksjologicznym dzieci i młodzieży jest celowe rozwijanie i doskonalenie rozumienia pojęcia wartości, umiejętności rozpoznawania sytuacji problemowych i przyjęcia właściwej postawy wobec wartości. W edukacji aksjologicznej wartościowanie stanowi warunek dochodzenia do wartości, wybierania wartości, budowania ich hierarchii, życia według nich, a więc ich urzeczywistniania. Wynikiem oddziaływania wychowania aksjologicznego jest pełna realizacja własnej osoby, czyli dojrzała osobowość zdolna komunikować się i wchodzić w interakcję społeczną.

²³⁰ Zob. K. Olbrycht, *Wychowanie do wartości...*, s. 90-104; D. Kurzydło, *Pedagogika rytuału przejścia. Sprawności moralne a wychowanie nastolatków w kontekście antropologicznym*, w: *Teoretyczny i praktyczny wymiar sprawności moralnych w wychowaniu*, red. I. Jazukiewicz, Szczecin 2015.

²³¹ Por. A. Bręś, *Aksjologiczne kształcenie i wychowanie młodzieży gimnazjalnej w Polsce*, w: *Dylematy współczesnej edukacji*, red. K. Dziurzyński, Józefów 2012, s. 51.

Ponieważ młodzież nie posiada jeszcze wykształconej własnej autonomii, podmiotowości i poczucia samostanowienia, nie może być pozostawiona samej sobie bez wzoru do naśladowania w życiu²³². Wypływa stąd potrzeba przekazywania treści prawdziwych, wypróbowanych i przetestowanych. Jest to główne zadanie szkoły, która powinna propagować jasno określone zasady, przekonania i wartości tak, aby młodzież mogła wzrastać osobowo i rozwijać swoje człowieczeństwo. W *Podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów* z 23 grudnia 2008 roku (Dz.U. z 2009 roku Nr 4, poz. 17) znajduje się zapis: „Nauczyciele w swojej pracy wychowawczej, wspierając w tym zakresie obowiązki rodziców, zmierzają do tego, aby uczniowie w szczególności: 1. znajdowali w szkole środowisko wszechstronnego rozwoju osobowego (w wymiarze intelektualnym, psychicznym, społecznym, zdrowotnym, estetycznym, moralnym, duchowym), 2. rozwijali w sobie dociekliwość poznawczą, ukierunkowaną na poszukiwanie prawdy, dobra i piękna w świecie (...) przygotowywali się do rozpoznania wartości moralnych, dokonywania wyborów i hierarchizacji wartości oraz mieli możliwość doskonalenia się”. W związku z tym istotne jest pytanie: Jakie wartości powinny stanowić podstawę aksjologicznego programu wychowania w szkole? Wydaje się słuszne, aby w podstawie aksjologicznej znalazły się wartości o charakterze uniwersalnym, do których zalicza się altruizm, tolerancję, odpowiedzialność, wolność i sprawiedliwość²³³.

Dodatkowo w procesie wychowania należy zabiegać o internalizację takich wartości, jak: prawdomówność, godność człowieka i honor, jak również, czym jest dobroczynność i nieszkodzenie sobie i innym. Wartości moralne decydują o jakości życia i otwierają na potrzeby innych ludzi. Zaliczają się tu m.in. bezinteresowność, godność i skromność. Swoistą podkategorię stanowią tu jeszcze wartości społeczno-narodowe z postulatami równości i sprawiedliwości społecznej. Wartości moralne odgrywają rolę nadrzędną, tworzą fenomen prawa naturalnego i społecznego, kształtują sumienie i osobową godność człowieka. Wartości religijne pogłębiają wymiar ludzkiego życia, gdzie centralnym doświadczeniem staje się zawierzenie w Boga. W związku z tym w wychowaniu do wartości podkreśla się nie tyle wartości materialne, hedonistyczne czy witalne, ile właśnie uniwersalne – biorące swe podwaliny z klasycznej triady, na którą składają się: prawda, dobro i piękno. Z analizy tekstu

²³² Por. tamże, s. 57.

²³³ Zob. D. von Hildebrand, *Fundamentalne postawy moralne*, w: *Wobec wartości*, Poznań 1982, s. 10; K. Olbrycht, *Odpowiedzialność pedagoga*, w: *Edukacja aksjologiczna*, t. 2, red. K. Olbrycht, Katowice 1995, s. 34; R. Ingarden, *Książeczka o człowieku*, Kraków 1975, s. 107.

Podstawy programowej kształcenia ogólnego wynika, że wartości znajdują swoje miejsce w działalności edukacyjnej i programie wychowawczym szkoły. Przesłanką dla budowania i funkcjonowania programu wychowawczego jest „wspomaganie uczniów w urzeczywistnianiu w swoim młodzieńczym życiu szerokiego spektrum wartości: ostatecznych, podstawowych i życia codziennego”. Nauczyciele przedmiotowi, przy okazji realizowania treści programowych, powinni wzbogacać swoje lekcje o ukazywanie wartości towarzyszących omawianym faktom i zdarzeniom. Służy to integracji nauczania, wychowania i kształtowania światopoglądu młodych ludzi, a „nauczyciel przedmiotu staje się wychowawcą w każdym momencie procesu dydaktycznego”²³⁴.

Gimnazjum jest szkołą, która realizuje szczególnie istotne zadania wychowawcze ze względu na zgrupowanie w niej młodzieży młodszej będącej w trudnym okresie dojrzewania. Do priorytetów wychowawczych zaliczany jest rozwój moralny i społeczny²³⁵. Praca wychowawcza, rozpatrywana w aspekcie rozwoju osobowej hierarchii wartości młodzieży w tym trudnym dla niej okresie wzrastania, jest nie lada zadaniem dla pedagogów. W świetle przedstawionej tematyki wychowanie ku wartościom staje się cennym zadaniem i wyzwaniem dla współczesnej edukacji. Przede wszystkim pomaga młodej osobie w jej rozwoju osobistym, kształtuje w niej postawę „być” zamiast „mieć”, jak również przeciwdziała kryzysom tożsamości i poniżaniu godności ludzkiej²³⁶.

Jeśli idzie o wybór naczelnych wartości, to jest on uzależniony od filozoficznych podstaw przyjętego systemu wychowawczego. Najwyższą wartością jest dla niektórych człowiek, a naczelnym celem moralnym jego szczęście. Pedagogika chrześcijańska opiera się na źródle, którym jest Jezus Chrystus, a najwyższą wartością jest Bóg. Istotą wychowania jest współdziałanie człowieka z łaską nad urobieniem doskonałego chrześcijanina. Wychowanie polega na pomocy człowiekowi w dojrzewaniu i urzeczywistnianiu człowieczeństwa wychowanka. Prawem podstawowym tego wychowania jest prawo miłości Boga i bliźniego²³⁷.

²³⁴ A. Breś, *Aksjologiczne kształcenie...*, s. 58.

²³⁵ Por. tamże, s. 61.

²³⁶ Por. tamże, s. 65.

²³⁷ Por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 7; zob. S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, s. 167; R. Schulz, *Nauka a wartości wychowawcze*, Wrocław 1974, s. 24.

Wychodząc od filozoficznych rozważań nad istotą człowieka, należy konstruować spójny program wychowania człowieka w trzech jego podstawowych wymiarach: osobowym, społecznym i obywatelskim. Tym sposobem program wychowania zawiera ideę dobra wspólnego człowieka jako osoby ludzkiej – istoty społecznej – obywatela osadzonego w rodzinie, społeczeństwie i państwie²³⁸. Bliższa analiza problematyki aksjologiczno-wychowawczej ukazuje, iż człowiek, jako podmiot wychowania, posiada swoistą charakterystykę aksjologiczną. Wszelki ideał czy model wychowawczy musi wyrastać ze zrozumienia aksjologicznej specyfiki osobowości człowieka, wiedza zaś o wychowaniu musi opierać się na wiedzy o wartościach i o naturze człowieka²³⁹.

Dla edukacji i nauk o niej podstawowe znaczenie mają wartości poznawcze, takie jak: odkrywczość, twórczość, prawdziwość. U podłoża wartości poznawczych znajduje się prawda. Ona sama w sobie stanowi cel i istotę poznania. Stąd klasyczna pedagogika przyznała jej prymat w strukturze wartości. Prawda jest jedna. Nie ma prawd częściowych ani różnych półprawd. Czyny i poglądy określa się w kategoriach prawdziwości. Rozbieżność stanowisk w nauce weryfikuje praktyka. Obecnie w edukacji odradza się dążenie do odczytywania i poszukiwania wartości uniwersalnych, silnie zakorzenionych w tradycji humanistycznej, w doświadczeniu ludzkim. Cechuje je powszechność i trwałość. Należą do nich: prawo do życia i wolności, swobody obywatelskie, podmiotowość i tożsamość człowieka, pokój i demokracja, zdrowie i jego ochrona, praca i godziwy poziom życia, prawo do samorealizacji, założenia i życia w rodzinie lub w stanie wolnym²⁴⁰. Gdy rozpatruje się je od strony ludzkiej natury, można je określić jako dążenie ludzkości do dobra, rozumianego bezwzględnie, jako wartości powszechnie akceptowanych; są one na tyle powszechne, że można je uznać za ogólnoludzkie. Dla potwierdzenia powyższej tezy warto podać przykład wyników badań przeprowadzonych pod koniec lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia wśród młodzieży szkolnej, dotyczących m.in. uznawanych przez nią kategorii wartości. Autor

²³⁸ Zob. A.E. Szołtysek, *Filozofia wychowania*, Toruń 1989, s. 77-79; A. Sz wajcok, *Aksjologiczne aspekty wychowania*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” (2002) t. 35, z. 2, s. 343-348; S. Michałowski, *Pedagogia wartości*, Bielsko-Biała 1993, s. 20-21; Por. II Polski Synod Plenarny, *Teksty robocze*, Poznań-Warszawa 1991, s. 209; S. Kamiński, *Jak uporządkować rozmaite koncepcje wartości?*, w: *O wartościach w badaniach literackich*, red. S. Sawicki, Lublin 1986, s. 9, 13, 21.

²³⁹ Zob. W. Cichoń, *Aksjologiczne podstawy teorii wychowania*, Kraków 1980, s. 6; J.W. Gałkowski, *Wychowanie a wartości*, w: *Kierunki w pedagogice i systemy wychowania*, „Roczniki Nauk Społecznych” t. 24 (1996) z. 2, s. 28.

²⁴⁰ Por. J. Czerny, *Zarys pedagogiki aksjologicznej*, Katowice 1998, s. 72-73.

badani wyróżnił następujące wartości, porządkując je według preferowanej przez badanych ważności: 1. Transcendentne (Bóg, świętość, wiara, zbawienie). 2. Uniwersalne (dobro, prawda). 3. Estetyczne (piękno). 4. Poznawcze (wiedza, mądrość, refleksyjność). 5. Moralne (godność, miłość, przyjaźń, odpowiedzialność, sprawiedliwość, uczciwość, wierność). 6. Społeczne (rodzina, demokracja, praworządność, solidarność). 7. Witalne (siła, zdrowie, życie). 8. Pragmatyczne (praca, talent, zaradność). 9. Prestiżowe (kariera, władza, majątek). 10. Hedonistyczne (przyjemność, seks, zabawa)²⁴¹. Jednocześnie, jak wykazują badania Z. Kwiecińskiego, znaczna część młodzieży przy końcu szkoły podstawowej (obecnie gimnazjum) i na progu szkoły średniej nie potrafi sobie poradzić poznawczo z problemami moralnymi, wymagającymi rozstrzygnięcia co do ważności moralnej dwóch kryteriów będących z sobą w konflikcie²⁴². Zdaniem G. Klimowicz, odmiennosc norm obowiązujących w różnych grupach społecznych, do których młody człowiek przynależy, niejasność bądź rozbieżność obowiązującego systemu wartości utrudniają określenie siebie, własnego spójnego systemu wartości i oczekiwań wobec otoczenia. Oznacza to, iż w relacjach nauczyciel-uczeń należy pomóc uczniom w rozwijaniu umiejętności odpowiedzialnego wyboru i kierowania sobą²⁴³. Zaangażowanie uczestników (nauczycieli i uczniów) w sytuacji edukacyjnej o dialogicznym charakterze relacji interpersonalnych jest optymalnym czynnikiem rozwoju osobowego podmiotów tego procesu. Edukacja w istocie swej jest sztuką okazywania zainteresowania drugim człowiekiem, możliwościami jego ciągłego rozwoju i sztuką refleksji, zadumy nad własnymi postawami i czynami w optyce słusznej etyki i określonej aksjologii, które to procesy i wzajemne relacje dumnie nazywamy „nauczaniem” i „wychowaniem”.

Istotnym komponentem prawdziwego procesu wychowawczego jest immanentnie tkwiąca w nim relacja „człowieka do człowieka”. Wychowanie zaś jest „całościowym sposobem i procesem pomagającym istocie ludzkiej, zwłaszcza przez interakcję, urzeczywistniać i rozwijać swoje człowieczeństwo”. W oddziaływaniach wychowawczych i wzajemnych relacjach wychowawca-wychowanek należy zatroszczyć się świadomie, celowo i w pełni o aksjologicznie uzasadniony dobór

²⁴¹ Por. R. Jedliński, *Świat szkolnej polonistyki*, w: *Podmiotowy wymiar wartości uczniów kończących szkołę podstawową*, red. Z. Uryga, Kraków 1998, s. 24.

²⁴² Por. Z. Kwieciński, *Sytuacja anomii społecznej jako blokada rozwoju młodzieży lub orientacji etycznej*, w: *Ku pedagogice pogranicza*, red. Z. Kwieciński, L. Witkowski, Toruń 1990, s. 54-56.

²⁴³ Por. H. Rylke, G. Klimowicz, *Szkoła dla ucznia. Jak uczyć życia z ludźmi*, Warszawa 1992, s. 86-87.

wartości, które chcemy, by stały się udziałem wychowanka. Jeśli wychowawca nie stawiałby sobie żadnego celu, to wówczas nie byłby potrzebny, aby zajmować się wychowankiem. Wychowanie i nauczanie są nie do pomyślenia bez postawienia problemu celu wychowania, a więc nie istnieją one bez wartościowania i bez wartości. To właśnie dlatego aspekty aksjologiczne nie mogą zniknąć z pola widzenia pedagogiki i szkolnej praktyki edukacyjnej, a zwłaszcza z wzajemnych relacji nauczyciel-uczeń²⁴⁴.

1.3. Organizacyjne formy kształcenia i wychowania religijnego młodzieży gimnazjalnej

Jednym z elementów składowych skuteczności pracy dydaktyczno-wychowawczej katechety jest różnorodność stosowanych metod i form organizacyjnych nauczania²⁴⁵. *Ogólna Instrukcja Katechetyczna* terminem „forma” posługuje się wówczas, gdy wypowiada się na temat ogólnych założeń dotyczących sposobu realizacji katechezy (por. DCG 17, 21, 46, 96), zaś terminem „metoda” wtedy, gdy mówi o konkretnych sposobach katechizacji (por. DCG 70-76). Bogactwo form katechezy służy człowiekowi w jego wzroście i rozwoju wiary oraz przygotowaniu do podejmowania odpowiedzialnej działalności apostołskiej²⁴⁶. Według *Ogólnej Instrukcji Katechetycznej* zasadniczym kryterium zróżnicowania form katechezy jest stopień dojrzałości w wierze katechizowanych oraz różnorodność ich potrzeb i sytuacji życiowych. Podstawą wyboru formy katechezy jest też środowisko, w którym realizuje się katechezę, rodzaj przekazywanych treści, jak i struktura organizacyjna²⁴⁷. Wśród form wprowadzających w życie wiary *Ogólna Instrukcja Katechetyczna* wymienia katechezę inicjacji chrześcijańskiej, czyli katechumenat trwający określony okres czasu i polegający na stopniowym wtajemniczeniu w prawdy wiary tych osób, które jeszcze nie należą do wspólnoty chrześcijańskiej oraz tych, które przyjęły chrzest i są formalnymi członkami wspólnoty, ale nie zostały jeszcze wprowadzone w prawdy wiary i zasady życia chrześcijańskiego (por. DCG 77-79). W przygotowaniu do apostołatu katecheza przybiera takie formy, jak np. katecheza chrzcielna, przygotowująca do sakramentów świętych: pokuty, Pierwszej Komunii Świętej,

²⁴⁴ Zob. A. Sz wajcok, *Aksjologiczne aspekty wychowania*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” (2002) t. 35, z. 2, s. 343-348.

²⁴⁵ Zob. Cz. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1988.

²⁴⁶ J. Szpet, *Lekcje religii szkolą wiary*, Poznań 1996, s. 62.

²⁴⁷ Tamże, s. 61.

bierzmowania, małżeństwa. Innym rodzajem jest katecheza przychodząca z pomocą człowiekowi w różnych okolicznościach życia, np. związana ze stanem, zawodem, wiekiem czy przygotowująca do ważnych wydarzeń w życiu Kościoła i państwa²⁴⁸. Kolejnym kryterium form katechezy jest rodzaj przekazywanych treści. Wyróżnia się katechezę biblijną, doktrynalną, liturgiczną, etyczną, egzystencjalną. Do form biblijnych zalicza się: rewizję życia w świetle Pisma Świętego, medytację biblijną, godzinę biblijną, kręgi biblijne. Do form liturgicznych należą: celebrowanie liturgiczne, kontemplacja, medytacja nad tekstami liturgicznymi, nabożeństwa paraliturgiczne. Wśród form egzystencjalnych wymienia się: rozmowę, dyskusję, panel, trybunał, poszukujące odpowiedzi na problemy życiowe w świetle słowa Bożego²⁴⁹.

Proces kształcenia religijnego²⁵⁰ jest procesem wielopłaszczyznowym, długotrwałym, planowym, systematycznym i zamierzonym. Bazuje na ciągle narastającym zasobie informacji, przeżyć i doświadczeń, argumentacji i motywacji. Organizacja procesu katechetycznego to instytucjonalne ramy, w jakich on przebiega. Ważną rolę odgrywa uświadomienie sobie przez nauczyciela religii i uczniów jego celu, wyznaczenie dokładnych zadań oraz etapów realizacji jego poszczególnych form²⁵¹. Podstawową formą organizacyjną kształcenia religijnego w szkole jest lekcja religii²⁵². Ze względu na miejsce pracy uczniów można mówić o formie zajęć szkolnych (nauka w klasie podczas lekcji lub w kościele) albo pozaszkolnych (praca domowa, wycieczka, pielgrzymka). Natomiast z punktu widzenia czasu pracy katechizowanych mówi się o zajęciach lekcyjnych lub pozalekcyjnych (należą do niej grupy duszpasterskie, rekolekcje)²⁵³. Struktura organizacyjna katechezy wyróżnia katechezę systematyczną,

²⁴⁸ Tamże, s. 62.

²⁴⁹ Tamże.

²⁵⁰ J. Szpet, *Organizacyjne formy kształcenia religijnego*, w: *Dydaktyka katechezy*, red. J. Stala, Tarnów 2004, cz. I, s. 175-248.

²⁵¹ Por. tamże, s. 175.

²⁵² Zob. G. Lange, *Konfesyjna nauka religii w publicznej szkole zsekularyzowanego społeczeństwa*, „*Analecta Cracoviensia*” 23 (1991), s. 241; P. Tomasik, *Ewangelizacja – katecheza – nauczanie religii w szkole. Wyjaśnienie podstawowych terminów*, w: *Ewangelizować czy katechizować?*, red. S. Dziekoński, Warszawa 2002, s. 46; P. Tomasik, *Nauka religii wobec reformy*, w: *Katecheza wobec zadań nowej szkoły*, red. D. Jackowiak, J. Szpet, Poznań 1999, s. 15-30; P. Tomasik, *Kształtowanie postaw społecznych na lekcjach religii*, *Kat* 9 (2000), s. 9-18; K. Misiaszek, *Nauczanie religii w szkole*, w: *Leksykon Teologii Pastoralnej*, red. R. Kamiński, W. Przygoda, M. Fijałkowski, Lublin 2006, s. 541; H. Iwaniuk, *Nauka religii w szkole a katecheza parafialna*, *AK* 1 (2004), s. 459; K. Misiaszek, *Wychowanie religijne w szkole w świetle założeń programowych polskiej szkoły*, *Kat* 3 (2006), s. 7-12; K. Misiaszek, *Lekcja religii czy katecheza?*, „*Przegląd Powszechny*” 9 (2012), s. 29-40; D. Kurzydło, *Kerygmaticzny i antropologiczny wymiar katechezy. Próba redefinicji katechezy*, „*Studia Katechetyczne*” t. 8, 2012, s. 82-102.

²⁵³ J. Szpet, *Lekcje religii szkołą wiary...*, s. 63.

całościową, przygodną i fragmentaryczną²⁵⁴. Organizacja lekcji religii, z punktu widzenia dydaktyki szkolnej, jest zdeterminowana celami i zadaniami kształcenia, liczbą uczniów objętych oddziaływaniem dydaktycznym, specyfiką katechezy, miejscem i czasem pracy, wyposażeniem szkoły w pomoce dydaktyczne²⁵⁵. Nowe zadania i wyzwania będące przed nauczycielem, w tym też katechetą, stawia reforma polskiej oświaty, zmierzając ku kształceniu kompetencyjnemu. Ze względu na liczbę uczestniczących uczniów wyróżnia się jednostkową, zbiorową lub grupową formę organizowania pracy²⁵⁶. Forma jednostkowa ma miejsce w nauczaniu indywidualnym²⁵⁷. Istnieje wówczas możliwość dostosowania treści i tempa pracy do poszczególnego dziecka. Pozwala to na stałą i dokładną kontrolę przebiegu i wyników pracy, co z kolei pozwala nauczycielowi bardziej modyfikować własne czynności dydaktyczne i dostosowywać do zmieniających się sytuacji. Natomiast forma pracy partnerskiej pozwala uczniom pracować dwójkami. Uczy samokontroli i wzajemnego pomagania sobie. A praca grupowa obejmująca kilka osób może przyjąć formę pracy grupowej jednolitej – wszyscy uczestnicy pracują nad tym samym zagadnieniem lub formę zróżnicowaną – pozwalającą objąć szerszy zakres materiału²⁵⁸. Podstawową metodą pracy grupowej jest dyskusja. Po zakończeniu pracy grupowej następuje powrót do nauczania zbiorowego. Jego zadaniem jest uporządkowanie i podsumowanie wyników pracy grup oraz utrwalenie przerobionego materiału²⁵⁹. Praca ta wymaga od katechizowanych pewnej dojrzałości, umiejętności słuchania, prowadzenia rozmowy, zdolności posługiwania się takimi środkami dydaktycznymi, jak: Pismo Święte, podręczniki. Forma ta stwarza szansę efektywniejszego wykorzystania czasu, uczy rozwiązywania różnych problemów, zdobywania motywacji i argumentacji, które wynikają z refleksji samych uczniów. Należy także dostrzec jej walory kształcące i wychowawcze²⁶⁰. Od katechety metoda ta wymaga zdolności tworzenia grup, przydzielania zadań, obserwacji i kierowania tego rodzaju pracą. Forma pracy zbiorowej stawia sobie jako cel wprowadzenie uczniów w nowe zagadnienie. Jej realizacja dokonuje się przez zaangażowanie wszystkich katechizowanych w dyskusję. Forma ta umożliwia otwarcie się i czynny udział wszystkich uczniów klasy.

²⁵⁴ Tamże, s. 62.

²⁵⁵ Por. J. Szpet, *Organizacyjne formy kształcenia religijnego...*, s. 175; Cz. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1988, s. 192.

²⁵⁶ Zob. R. I. Arends, *Uczymy się nauczać*, Warszawa 1994.

²⁵⁷ J. Szpet, *Lekcje religii w szkole wiary...*, s. 62.

²⁵⁸ Tamże.

²⁵⁹ Tamże, s. 63.

²⁶⁰ Tamże.

Uczy kultury prowadzenia rozmowy, zdobywania argumentów, obrony stanowiska, dyskusji na tematy religijne, cierpliwości i zdolności słuchania²⁶¹. Ważną rolę w podnoszeniu efektywności procesu kształcenia i ukierunkowania działań uczniów odgrywa ich motywowanie. Zdolność skutecznej motywacji należy do niezbędnych umiejętności nauczyciela²⁶².

1.4. Nauczanie religii w szkole jako specyficzna forma katechezy

*Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*²⁶³ wskazuje, iż „należy szkolne nauczanie religii traktować jako część katechezy, tj. jako specyficzną formę katechezy” (nr 82). Katecheza w szkole nie jest zwykłym przedmiotem, podczas którego nauczyciel przekazuje wiedzę i określone umiejętności²⁶⁴. Jej zadaniem jest wychowanie chrześcijańskie i przekaz nauki wiary, aby doprowadzić do umiłowania Boga i przyłgnięcia do Niego (por. DKKKP 83). Katecheza przekazuje więc istotę wiary. Nauka religii w szkole polskiej jednocześnie wpisuje się w realizację zadań wychowawczych i dydaktycznych szkoły. Dla dobra uczniów szkoła i Kościół muszą skorelować swoje wysiłki na polu kształcenia. Nauczanie religii w szkole winno wypełniać zarówno zadania postawione przez Kościół, jak i wybrane cele wyznaczone przez szkołę²⁶⁵. Zatem musi podejmować wszystkie funkcje katechezy w zakresie: kształcenia, wychowania i wtajemniczenia, mieć powiązanie ze wszystkimi działaniami katechetyczno-ewangelizacyjnymi Kościoła, a także być pogłębieniem intelektualnym i przygotowaniem do katechezy inicjacyjnej prowadzonej w ramach parafii. Spełniając to, szkoła staje się jednym z miejsc pracy duszpasterskiej Kościoła²⁶⁶. Jednak trudno mówić o pełnej realizacji zadań katechezy przez lekcje religii w szkole. Podczas gdy kształcenie i wychowanie są wpisane w zakres dydaktyki świeckiej, wtajemniczenie jest zadaniem Kościoła (por. DOK 92)²⁶⁷. Katecheza, jeśli nie jest

²⁶¹ Tamże.

²⁶² Por. J. Szpet, *Organizacyjne formy kształcenia religijnego...*, s. 175.

²⁶³ J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii w polskiej szkole*, Poznań 2002.

²⁶⁴ Zob. B. Łaciak, U. Szczepankowska, *Analiza podręczników do religii w szkołach gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych oraz treści religijnych w podręcznikach do języka polskiego w gimnazjach*, Instytut Spraw Publicznych 2013.

²⁶⁵ Por. J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii...*, s. 33.

²⁶⁶ Zob. J. Charytański, *Z Dobrą Nowiną w szkole*, Warszawa 1991.

²⁶⁷ Por. J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii...*, s. 34.

ożywiana życiem sakramentalnym, przybiera formę czystego intelektualizowania (por. CT 23)²⁶⁸. Ze względu na uczestników konieczne jest nadanie lekcji religii charakteru ewangelizacyjnego²⁶⁹ oraz uzupełnienie jej innymi formami posługi słowa realizowanymi przez parafię (por. DOK 74). Nauka religii stanowi szansę ewangelizacji, gdyż dla niektórych ochrzczonych szkolne lekcje religii są jedynym miejscem spotkania z Ewangelią²⁷⁰, ze świadkami wiary, jakimi winni być katecheci²⁷¹. Powyższe uwarunkowania i specyfika rodzą potrzebę poszukiwania nowego modelu działania. Zadanie to wynika także ze specyfiki katechezy. Nauczanie religii w szkole odbywa się w zróżnicowanych kontekstach szkolnych, co sprawia, że, mimo zachowania swojego własnego charakteru, kładzie się w nim różne akcenty. Jak wskazuje Dyrektorium ogólne o katechizacji, „Zależą one od warunków prawnych i organizacyjnych, koncepcji dydaktycznej, cech osobowych nauczycieli i uczniów oraz relacji nauczania religii w szkole z katechezą rodzinną i parafialną. (...) Jest jednak konieczne zaangażowanie, by (...) nauczanie religii w szkole odpowiadało swoim celom i swoim charakterystycznym cechom” (DOK 74).

Podmiotem działającym jest Kościół, którego misja kanoniczna kieruje nauczających religii do określonej szkoły oraz szkoła, która ich zatrudnia. Szanując wzajemną autonomię podmiotów, lekcja religii umożliwia ich współdziałanie. Są to zarówno relacje podporządkowania, jak i autonomii.

Podporządkowanie oznacza:

- włączenie katechety w zakres odpowiedzialności za realizację planu wychowawczego i dydaktycznego szkoły;
- systematyczność i organizację taką samą, jak w przypadku innych przedmiotów;
- podleganie rygorom, jakie stosuje się wobec innych przedmiotów w zakresie nadzoru pedagogicznego.

²⁶⁸ Zob. J. Bagrowicz, *Katecheza jako wychowanie*, HW 7 (1996), s. 46-47; K. Nycz, *Katecheta jako świadek religii w szkole*, Kat 3 (1999), s. 130; J. Szpet, D. Jackowiak, *Lekcje religii szkołą wiary*, Poznań 1996, s. 24; R. Bednarczyk, *Wtajemniczenie jako zadanie szkolnej lekcji religii katolickiej*, „Studia Katechetyczne” 7 (2010), s. 181-191.

²⁶⁹ Zob. A. Offmański, *W kierunku katechezy ewangelizacyjnej. Polska katecheza m/odzieżowa w latach 1945-2000*, Szczecin 2000.

²⁷⁰ Zob. A. Potocki, *Ośmioklasiści wobec katechezy*, Kat 4-5 (1998), s. 4-21.

²⁷¹ Zob. T. Wołoszyn, *Obszary nowej ewangelizacji*, „Bobolanum” 5 (1994), s. 55; J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii...*, s. 35. E.J. Korherr, *Nauczanie religii w szkole służbą człowiekowi*, w: *W służbie człowiekowi*, red. Z. Marek, Kraków 1991, s. 65.

Autonomia Kościoła wyraża się w:

- sprawowaniu nadzoru merytorycznego nad podstawą programową, programem kształcenia i pomocami dydaktycznymi;
- sprawowaniu nadzoru merytorycznego nad nauczaniem;
- kierowaniu nauczycieli religii do określonej szkoły;
- określeniu celów i zadań szkoły, które winny być realizowane na lekcjach religii²⁷².

Dyrektorium ogólne o katechizacji zwraca uwagę na wzajemną relację, jaka zachodzi między katechezą i nauką religii w szkole (por. DOK 60). Istnieje nierozdzielny związek i zarazem wyraźna różnica między nauczaniem religii i katechezą (por. DOK 73). Według Dyrektorium „Nauka religii w szkole jako oryginalna forma posługi słowa jest wezwana do przeniknięcia na obszar kultury oraz wejścia w relacje z innymi dziedzinami wiedzy, uobecniania Ewangelii w systematycznym i krytycznym osobistym procesie przyswojenia kultury” (DOK 73). Takie przedstawienie orędzia chrześcijańskiego będzie wpływać na sposób, w jaki rozumie się początek świata i sens historii, podstawę wartości etycznych, funkcje religii w kulturze, przeznaczenie człowieka, relację z naturą (por. DOK 73). Na potrzebę dialogu międzyprzedmiotowego wskazuje też system polskiej edukacji²⁷³. Za pośrednictwem tego dialogu lekcja religii daje podstawy, umacnia, rozwija i uzupełnia działanie wychowawcze szkoły (por. DOK 73). Nie wystarczy jedynie troska o przekaz informacji i zapamiętanie głównych prawd wiary. Wiedza religijna tylko wówczas spełni zadanie, jeśli będzie elementem składowym procesu formacji chrześcijańskiej. Zgodnie z tym wiedza ma pomagać w przyjmowaniu postawy wiary w codziennym życiu²⁷⁴. *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce i Program nauczania religii* są zarówno określonym programem formacji uczniów, jak i obiektywnym przekazem treści o roli i znaczeniu religii w życiu osobistym i społecznym²⁷⁵.

Głównym celem katechezy jest: uczyć wiernych obiektywnej oceny rzeczywistości w kontekście różnorodnych jej przeobrażeń; spełniać w nauczaniu wiary i pogłębianiu zaangażowań apostoelskich funkcję „filtru i pomostu” pomiędzy tradycją i nowoczesnością; zapewniać ciągłość życia religijnego w parafiach przez członków, grupy i środowiska⁵. Wiele zmieniło się w Kościele posoborowym, zwłaszcza od strony

²⁷² Por. J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii...*, s. 33.

²⁷³ Por. Ministerstwo Edukacji Narodowej, *Reforma systemu edukacji. Projekt*, Warszawa 1998, s. 36.

²⁷⁴ Por. J. Szpet, *Lekcje religii szkołą wiary...*, s. 60.

²⁷⁵ Zob. K. Misiaszek, *Programy nauczania religii w szkole*,

http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAK/programy_naucz_religii.html, z dn. 17.08.2019.

wymagań pod adresem formacji religijnej, która ma wychodzić naprzeciw różnicującej i specjalizującej się rzeczywistości społecznej i kościelnej²⁷⁶. Postępujące procesy laicyzacji wpływały na formy kształcenia religijnego, w którym dominującą stawało się interpretowanie problemów ludzkich w świetle Ewangelii. Katecheza o orientacji antropologicznej stwarzała lepszą podstawę do kształtowania dojrzałej postawy wiary. Równocześnie katecheza ta zmierzała do konkretnych wyników nauczania w postaci wiedzy o charakterze wychowującym²⁷⁷. Mówiąc o katechezie integralnej, rozumie się przez nią integrację orędzia zbawczego oraz integrację zadań katechezy z rzeczywistością, w której wzrasta wychowanek²⁷⁸. Gwałtowny rozwój technicznych środków komunikowania, jak i nauk o komunikowaniu się otworzył nową przestrzeń dialogu, komunikacji w procesie nauczania-uczenia się. Zmianie uległ model katechezy, który nazwany jest hermetyczno-komunikacyjnym. Model ten kładzie nacisk na wyjaśnianie i interpretowanie podstawowych problemów egzystencjalnych w świetle religii chrześcijańskiej²⁷⁹. Potrzebna jest refleksja nad nowym rozumieniem edukacji religijnej, czyli taki rodzaj oddziaływań wychowawczych, kształtujących dojrzałą religijność, która pozwoli być fundamentem integralnego rozwoju człowieka²⁸⁰. Relacja międzyosobowa katechety i katechizowanego jest warunkiem głoszenia oraz dojrzewania w wierze²⁸¹. Nieodzowne stają się dzisiaj wiedza i umiejętności katechetów w zakresie komunikacji interpersonalnej, komunikacji grupowej jako warunek efektywnego wychowania religijnego, które w swej istocie jest aktem komunikacji dokonywanym się pomiędzy konkretnymi osobami²⁸².

²⁷⁶ Por. Z. Narecki, *Katecheza dorosłych formą socjalizacji religijnej. Koncepcja ewangelizacji parafialnej*, w: *Kościół w służbie człowiekowi*, red. W. Turek, J. Mariański, Olsztyn 1990, s. 232.

²⁷⁷ Por. M. Majewski, *Antropologiczna koncepcja katechezy*, Kraków 1995, s. 134; T. Panuś, *Główne kierunki katechetyczne XX wieku*, Kraków 2001, s. 36-41; F. Blachnicki, *Kerygmaticzna odnowa katechezy*, Warszawa 2005, s. 177; M. Cogiel, *Edukacja religijna w procesie wychowania integralnego*, ZFK 34 (2009) nr 2, s. 63-66; R. Bednarczyk, *Katechetyczny wymiar świadectwa w Kościele*, w: *Katecheza w Kościele i dla Kościoła*, red. R. Czekalski, Płock 2006, s. 149-161.

²⁷⁸ Por. J. Charytański, *W kręgu zadań i treści katechezy*, Warszawa 1992, s. 16-17. M. Cogiel, *Edukacja religijna w procesie wychowania integralnego*, jw.

²⁷⁹ Por. H. Lombaerts, *Komunikacja wiary dzisiaj*, w: *Komunikacja wiary w trzecim tysiącleciu*, red. S. Dziekoński, Olecko 2000, s. 30.

²⁸⁰ M. Cogiel, *Edukacja religijna w procesie wychowania integralnego*, jw.

²⁸¹ Por. E. Alberich, *Katecheza dzisiaj. Podręcznik katechetyki fundamentalnej*, Warszawa 2003, s. 240.

²⁸² Por. M. Cogiel, *Edukacja religijna w procesie wychowania integralnego*, jw.; J. Szymik, *Teologiczne podstawy rozumienia komunikacji*, „Ethos” (1993) nr 4, s. 41.

Koncepcje lekcji religii w szkole uwarunkowane są szeregiem czynników, często właściwych określonemu terytorium²⁸³. Ślady tego można dostrzec w dokumentach Kościoła poświęconych katechezie. *Dyrektorium ogólne o katechizacji* stwierdza, iż na szczególną uwagę – w ramach posługi Słowa – zasługuje własny charakter nauczania religii w szkole oraz jego relacja z katechezą dzieci i młodzieży (por. DOK 73). Relacja między nauczaniem religii w szkole i katechezą jest relacją zróżnicowania i komplementarności. Istnieje nierozdzielny związek i zarazem jasna różnica między nauczaniem religii i katechezą. Tym, co nauczaniu religii w szkole nadaje szczególną cechę, jest fakt, że jest ono wezwane do przeniknięcia na obszar kultury oraz wejścia w relacje z innymi dziedzinami wiedzy. Jako oryginalna forma posługi słowa nauczanie religii w szkole uobecnia Ewangelię w systematycznym i krytycznym osobistym procesie przyswojenia kultury. W świecie kulturowym, „jaki jest przyjmowany przez uczniów i który jest określony przez dziedziny wiedzy i wartości ofiarowanych przez inne dyscypliny szkolne, nauczanie religii w szkole przekazuje dynamiczny zacyzn Ewangelii oraz stara się «nawiązywać do pozostałych dziedzin nauki i wykształcenia, w tym mianowicie celu, by Ewangelia docierała do umysłu uczniów właśnie na samym terenie ich nauki i by cała ich kultura została zharmonizowana w blaskach światła wiary”²⁸⁴.

2. Podstawy biblijno-teologiczne założeń programowych katechezy Kościoła katolickiego w Polsce z 2010 roku w klasach I-III gimnazjum

Edukacja religijna, oparta na biblijno-teologicznych podstawach, powinna „obejmować działania umożliwiające człowiekowi wszechstronny rozwój, pozwalające na dostrzeżenie egzystencjalnego wymiaru religii, jej znaczenia dla jakości codziennego życia”²⁸⁵. Edukacja szkolna, w tym również edukacja religijna, polega na harmonijnej realizacji przez nauczycieli zadań w zakresie nauczania, kształcenia umiejętności i wychowania. Zadania te tworzą wzajemnie uzupełniające się i równoważne wymiary

²⁸³ Zob. C. Rogowski, *Koncepcje katechetyczne po Soborze Watykańskim II*, Lublin 1997; tenże, *Edukacja religijna. Założenia – uwarunkowania – perspektywy rozwoju*, Lublin 2002; K. Misiaszek, *Koncepcja nauczania religii katolickiej w publicznej szkole włoskiej po Konkordacie z 1984 roku*, Warszawa 1999; R. Chałupniak, *Aktualna sytuacja katechezy we Włoszech*, *Kat 12* (1999), s. 61-65.

²⁸⁴ S. Łabendowicz, *Nauczanie religii w systemie szkolnym*, *ZFK 27* (2007) nr 3, s. 74-76.

²⁸⁵ S. Dziekoński, *Wychowanie religijne*, w: *Wokół katechezy posoborowej*, red. R. Chałupniak, J. Kochel, J. Kistorz, W. Spyra, Opole 2004,

pracy każdego nauczyciela²⁸⁶. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia z 1992 roku z późniejszymi zmianami²⁸⁷ zaznacza, iż nauczanie religii odbywa się na podstawie programów opracowanych i zatwierdzonych przez właściwe władze Kościołów i innych związków wyznaniowych i przedstawionych ministrowi edukacji narodowej do wiadomości. Te same zasady stosuje się wobec podręczników do nauczania religii²⁸⁸. Nie można budować refleksji nad edukacją młodzieży bez wskazania na biblijno-teologiczne podstawy procesu nauczania i wychowania religijnego w ogóle, a młodzieży w szczególności²⁸⁹. W dobie orientowania powszechnej edukacji na wspieranie ucznia w integralnym rozwoju, szczególnego znaczenia nabiera prawda o człowieku. Stanowi ona centralny punkt odniesienia nie tylko w refleksji pedagogicznej, ale także w praktyce szkolnej i katechetycznej. Poszukiwanie odpowiedzi na pytania: Kim jest człowiek? Jakie jest jego powołanie? Jaki jest sens życia ludzkiego? Dokąd prowadzić wychowanka, aby mógł zachować swoją godność i rozwinąć się w pełni jako osoba ludzka? – należy do istotnych zadań zarówno autorów współczesnych koncepcji nauczania i wychowania, jak też pedagogów i katechetów. Najpełniej specyfikę antropologicznego wymiaru nauczania religii, który skupia najważniejsze wartości o człowieku, przenikające cały proces katechetyczny²⁹⁰, określają wymagania ogólne oraz szczegółowe zapisane w dokumentach programujących katechezę²⁹¹.

W ujęciu dokumentów programowych nauczania religii w polskiej szkole z 2010 r., czyli *Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* i *Programu nauczania religii rzymskokatolickiej* szczególnie akcentuje się ukierunkowanie antropologiczne. Niewątpliwie wizja człowieka, ukazana w *Podstawie programowej katechezy*, uwzględnia indywidualny i wspólnotowy wymiar ludzkiej egzystencji. Zawiera też ogólne wskazania, dotyczące poszukiwania odpowiedzi na pytania, które młodzież stawia nauczycielom religii. Tym samym

²⁸⁶ Dz. U. nr 61 z dnia 19 czerwca 2001 r., poz. 625, załącznik 2.

²⁸⁷ *Rozporządzenie Ministra Edukacji narodowej w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach z dnia 14 kwietnia 1992 r.*, zmodyfikowane dnia 30 czerwca 1999 r. Dz. U. z 1999 r. nr 67, poz. 753.

²⁸⁸ Por. J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii w polskiej szkole*, Poznań 2002, s. 26; S. Łabendowicz, *Nauczanie religii w systemie szkolnym*, ZFK 27 (2007) nr 3, s. 74-76.

²⁸⁹ Por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna...*, s. 44. Zob. R. Bednarczyk, *O wychowaniu i katechezie w obecnej szkole*, Kat 50 (2006) nr 12, s. 4-11.

²⁹⁰ Por. M. Majewski, *Tożsamość katechezy integralnej*. Kraków 1995 s. 41, 69.

²⁹¹ Por. A. Zellma, *Antropologiczny wymiar nauczania religii w ujęciu nowych dokumentów programowych*, „PERSPECTIVA Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” R. X (2011) nr 2 (19), s. 359-360.

odpowiada na potrzeby edukacyjne uczniów²⁹². Założenia filozoficzno-teologiczne w zakresie antropologii chrześcijańskiej stanowią punkt wyjścia w planowaniu i realizacji nauczania religii. Syntezę tych założeń (głównie merytorycznych), istotnych dla antropologicznego wymiaru nauczania religii w środowisku szkolnym, zawiera, podpisana 8 marca 2010 r., *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*. Daje się w niej zauważyć przełożenie antropologii chrześcijańskiej na potrzeby współczesnej katechezy. Na każdym etapie edukacji przedszkolnej i szkolnej zapisano w niej również liczne założenia psychologiczne i metodyczne, które odnoszą się do egzystencji ludzkiej, a tym samym uzupełniają antropologiczny wymiar nauczania religii. Słusznie autorzy *Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* dowartościowują chrześcijańską wizję człowieka, której odkrywanie przez uczniów ma decydujące znaczenie w rozwoju wiary autonomicznej. Uczniowie, rozpoznając własną godność i powołanie do komunii z Bogiem, jednocześnie dostrzegają drogę pełnego rozwoju osoby ludzkiej²⁹³.

W gimnazjum antropologiczne treści nauczania religii zostają poszerzone o nowe problemy. Autorzy podstawy programowej katechezy, pamiętając o kryzysach religijnych, jakie przeżywa młodzież w okresie adolescencji, ukazują wiarę jako źródło sensu życia człowieka²⁹⁴. W treściach wymieniają m.in.: podstawowe zasady moralne, podejmowanie wyborów moralnych, odkrywanie i internalizację wartości oraz prawdziwą miłość i sposoby jej przeżywania²⁹⁵. Wszystko to umiejętnie łączą z powołaniem człowieka do świętości. Jednocześnie każdą z kwestii wzbogacają o teksty biblijne i dokumenty nauczającego Kościoła. Sama zatem treść nauczania religii w gimnazjum pozwala ukazać uczniom człowieka w perspektywie jego ukierunkowania na Boga oraz dążenia do szczęścia, które można osiągnąć jedynie wtedy, gdy żyje się zgodnie z *Dekalogiem* i nowym przykazaniem miłości. Wymaga jednak, podobnie jak we wcześniejszych etapach edukacji religijnej, zastosowania metod wielostronnie aktywizujących uczniów, pobudzających do osobistego zaangażowania oraz poszukiwania odpowiedzi na nurtujące pytania. Słusznie więc autorzy podstawy programowej katechezy w gimnazjum dostrzegają konieczność stymulowania intelektualnej, emocjonalnej aktywności młodzieży i wdrażania

²⁹² Por. tamże, s. 368.

²⁹³ Por. tamże, s. 364.

²⁹⁴ PPK2010, s. 53.

²⁹⁵ Por. tamże, s. 51-58.

do praktycznego działania²⁹⁶. Jednocześnie oczekują, by w tym procesie katecheta „pełnił rolę przewodnika, który inspiruje, wspiera, ukierunkowuje poszukiwania i odkrywania prawdy wiary i sam jest świadkiem wiary”²⁹⁷. Prócz tego w założeniach korelacji nauczania religii z edukacją szkolną autorzy podstawy programowej katechezy w gimnazjum wymieniają treści, które dopełniają obraz człowieka ujmowany z perspektywy chrześcijańskiej. Nawiązując do treści z zakresu wiedzy o społeczeństwie, zwracają m.in. uwagę na społeczny wymiar ludzkiej egzystencji i na role społeczne jednostki²⁹⁸. Cenne są także odwołania do umiejętności współdziałania w grupie, gdyż należą one do podstawowych atrybutów osoby. Z kolei, korelując treści nauczania religii z biologią, autorzy proponują treści związane z rozwojem fizycznym, psychicznym i społecznym człowieka od momentu poczęcia aż do osiągnięcia dojrzałości biologicznej i psychicznej²⁹⁹. Dopełnieniem tej problematyki są kwestie podejmowane w korelacji nauczania religii z wychowaniem do życia w rodzinie. Autorzy wymieniają tu m.in. treści, które dotyczą tożsamości płciowej, istoty i funkcji płodności, seksualności, jak też odpowiedzialności w przeżywaniu własnej płciowości oraz w budowaniu trwałych i szczęśliwych więzi³⁰⁰. Wyraźnie akcentują powołanie człowieka do ofiarnej miłości³⁰¹. W ten sposób proponowane treści tworzą spójną całość, w której biblijne i teologiczne rozumienie człowieka zostaje dopełnione o aspekty biologiczne, socjologiczne, psychologiczne i pedagogiczne. Służą zatem wspieraniu uczniów w odkrywaniu integralnej wizji osoby ludzkiej³⁰².

Ukonkretnieniem wytycznych, dotyczących antropologicznego wymiaru nauczania religii na poszczególnych etapach edukacji szkolnej, są założenia zapisane w zatwierdzonych w 2010 r. nowych programach religii rzymskokatolickiej. Zgodnie z zaleceniami twórców *Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, autorzy tych szczegółowych dokumentów dążą do wspierania uczniów w stopniowym, a zarazem spójnym odkrywaniu chrześcijańskiej wizji człowieka. W związku z tym na każdym etapie edukacji religijnej akcentują potrzebę stosowania odpowiednich do wieku i poziomu rozwoju metod wielostronnie

²⁹⁶ Por. tamże, s. 58-59.

²⁹⁷ Tamże, s. 59.

²⁹⁸ Por. tamże, s. 64-65.

²⁹⁹ Por. tamże, s. 66.

³⁰⁰ Por. tamże, s. 67.

³⁰¹ Por. tamże.

³⁰² Por. A. Zellma, *Antropologiczny wymiar...*, s. 366-367.

aktywizujących uczniów, wzbogaconych o zróżnicowane środki dydaktyczne i nowoczesne technologie informacyjne³⁰³. Wymieniają tu niemal identyczne, jak w wyżej analizowanej *Podstawie programowej katechezy*, propozycje metodyczne i dydaktyczne, ułatwiające obserwację świata, poznanie siebie, interpretację doświadczenia, dyskusowanie, przeżywanie treści. Są to jedynie ogólne wskazania do realizacji założeń programowych. Natomiast kwestie merytoryczne zostają uszczegółowione w przewidywanych w poszczególnych blokach tematycznych celach, treściach i wymaganiach³⁰⁴.

Analizując program nauczania religii w gimnazjum, można dostrzec podobne treści z zakresu antropologii chrześcijańskiej³⁰⁵. Słusznie autorzy odwołują się do wiedzy ucznia o człowieku, jego godności dziecka Bożego, zasadach moralnych, *Dekalogu*, formacji sumienia, którą zdobył on we wcześniejszych etapach edukacji szkolnej. Różnice występują jedynie w wyakcentowaniu prawdy, iż „Bóg zwraca się do człowieka z miłością” między innymi przez słowo zapisane w Piśmie Świętym, przez dzieła zbawcze Jezusa i przez Kościół, daje odpowiedź na problemy nurtujące człowieka, ukazuje w *Ośmiu błogosławieństwach* koncepcję szczęścia, zaprasza do wolnej odpowiedzi na to objawienie i życia inspirowanego miłością chrześcijańską. W tym też kontekście autorzy podejmują odpowiednie dla wieku dorastania problemy natury moralnej, związane np. z przeżywaniem miłości, odpowiedzialnym korzystaniem z nowoczesnych środków społecznego komunikowania³⁰⁶. Ma to szczególne znaczenie w procesie wspierania uczniów gimnazjum w kształtowaniu właściwego odniesienia do samego siebie, drugiego człowieka, Boga i wspólnoty Kościoła oraz w zastosowaniu tej wiedzy w różnych sytuacjach życia indywidualnego i społecznego³⁰⁷.

Wyżej opisane kwestie związane z troską o człowieka są spójne i planowane zgodnie z zasadą stopniowania trudności. Mają szczególne znaczenie dla ucznia, zwłaszcza w okresie dorastania, kiedy przeżywa on różne kryzysy i pyta: „kim jestem?”, „dokąd zmierzam?”, „jak być szczęśliwym w świecie nowych technologii informatycznych i w kulturze instant?”. Odpowiedzi na te pytania oferowane są przez autorów programu nauczania religii na różne sposoby i w różnych

³⁰³ Zob. np. PNRRZK2010, s. 18-19, 50-51, 59-60, 90-91, 117-118, 160-161, 204.

³⁰⁴ Por. A. Zellma, jw., s. 369.

³⁰⁵ Zob. Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski. „Pójść za Jezusem Chrystusem. Katecheza wyznania i rozumienia wiary”. Program nauczania religii dla gimnazjum. Nr programu AZ-3-01/10. PNRRZK2010, s. 107-138.

³⁰⁶ Por. tamże.

³⁰⁷ Por. A. Zellma, jw., s. 371-372.

formach, zawsze jednak z uwzględnieniem integralnej, objawionej przez Boga, prawdy o człowieku: stworzonym przez Boga, grzesznym, odkupionym przez Chrystusa oraz powołanym do komunii z Bogiem i z drugim człowiekiem. Niewątpliwie taka wizja człowieka, jaką ukazują stopniowo autorzy programu nauczania religii, jest integralna, a przez to prawdziwa i znacząca w planowaniu działań wychowawczych w szkole³⁰⁸.

2.1. Podstawa programowa katechezy w gimnazjum z 2010 roku

Zgodnie z zasadami określonymi w systemie edukacji polskiej, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* ma służyć integralnemu rozumieniu procesu uczenia się i nauczania, jak również wydobywania wychowawczego charakteru wspólnoty szkolnej. Integralność ta szczegółowo dotyczy nauczania, kształcenia umiejętności i wychowania. Tej integracji ma służyć zaplanowany proces edukacyjny, składający się z wielu elementów, różnicowanych odpowiednio do stopnia szkoły. Jest więc rodzajem dokumentu, który wyznacza podstawowe cele szkoły, jakie winny później znaleźć swoją konkretną realizację w poszczególnych programach szkolnych. *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* ukazuje podstawowe cele i zadania wychowania religijnego oraz określa, czemu ma służyć nauczanie i wychowanie religijne na terenie szkoły. Dlatego za uprzywilejowaną kategorią w tym dokumencie uznano właśnie cele katechetyczne, analogicznie do celów edukacyjnych, w których upatruje się nie tylko naturę czy charakterystykę właściwą edukacji, ale i jej przewidywaną skuteczność. Ściśle z nimi związane są inne kategorie, funkcjonujące w obszarze edukacji: zadania lekcji religii, treści, osiągnięcia. Te ostatnie są zasadniczo opisem wiadomości i umiejętności uczniów, będących wynikiem przekazu treści, jak i podjęcia przez nauczyciela określonych zadań podczas prowadzenia lekcji. Osiągnięcia wiążą się także z wymaganą w edukacji standaryzacją oceniania. Tak szczegółowo określona lekcja religii sprawia, że w mniejszym wymiarze traktuje się w *Podstawie programowej* zagadnienia katechezy realizowanej we wspólnocie rodzinnej i parafialnej³⁰⁹.

³⁰⁸ Tamże, s. 375.

³⁰⁹ Por. K. Misiaszek, *Programy nauczania religii w szkole*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAK/programy_naucz_religii.html, z dn. 17.08.2019.

Podstawa programowa ukazuje poszczególne etapy edukacji szkolnej, w których zawarte są następujące zagadnienia:

- charakterystyka psychologiczna uczniów na danym etapie edukacji,
- podstawa programowa nauki religii,
- korelacje ze szkolnymi przedmiotami ogólnokształcącymi i ścieżkami edukacyjnymi,
- propozycje współpracy środowisk katechetycznych.

Pierwsze z proponowanych zagadnień ma służyć pomocą w poznawaniu procesu rozwojowego ucznia, głównie w odniesieniu do rozwoju religijnego.

Podstawa programowa zbudowana jest w dwóch formach: tabelarycznej i opisowej.

Forma tabelaryczna ukazuje ogólną panoramę procesu edukacyjnego poprzez powiązanie celów, treści zadań i osiągnięć z zadaniami nauczania religijnego. Forma opisowa przypomina analogiczne formy stosowane w obszarze edukacji; jest także bardziej szczegółowa od tabelarycznej. Korelacja natomiast ma uwrażliwić twórców programów na te przedmioty szkolne, którymi w sposób szczególny zainteresowana jest lekcja religii, głównie z racji głębszej identyfikacji z ogólnym procesem edukacyjnym, co powinno się uzyskać poprzez podjęcie nie tylko funkcji integrującej, ale także uzupełniającej lub polemicznej. Są to zasadniczo przedmioty humanistyczne, głównie język polski, historia, wiedza o społeczeństwie, ale nie brakuje też korelacji ze sztuką (plastyka, muzyka), przyrodą, biologią, geografą, podstawami przedsiębiorczości. Podstawowymi ścieżkami edukacyjnymi są z zasady: edukacja prozdrowotna, filozoficzna, ekologiczna, czytelnicza i medialna, wychowanie do życia w społeczeństwie (wychowanie do życia w rodzinie, edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie, wychowanie patriotyczne i obywatelskie), edukacja europejska, kulturowa. Ostatnia część wskazuje na możliwości współpracy lekcji religii z podstawowymi środowiskami katechezy, jakimi są rodzina i parafia, do której twórcy *Podstawy programowej* przykładają dużą wagę, ze względu na zintegrowanie procesu chrześcijańskiej formacji młodego pokolenia, dokonującej się w stopniu najbardziej pełnym właśnie we wzajemnej współpracy tychże trzech środowiskach wychowawczych³¹⁰. Autorzy *Podstawy programowej* wskazują, aby katecheza gimnazjalna była uczeniem się rozumienia i wyznawania wiary. Szczegółowa analiza celów, zadań i treści nauczania religii w całym cyklu szkolnej edukacji uprawniają ponadto do stwierdzenia, że mamy do czynienia z procesem, który nie zawsze

³¹⁰ Por. tamże.

wydaje się odpowiadać założeniom przyjętym we wstępnej części *Podstawy programowej*. Okres gimnazjalny jest szczególnie „nasycony” wieloma problemami wynikającymi z rozwoju ucznia, jak również wskazuje on na potrzebę uczestnictwa we wspólnocie, która w tym okresie rozwoju spełnia swoją niezastąpioną rolę w procesie socjalizacji, w tym także socjalizacji religijnej, o ile, oczywiście, spełnia wymagania autentycznej wspólnoty o charakterze wychowawczym³¹¹.

Również obszary tematyczne, zapisane w *Podstawie programowej katechezy* w gimnazjum wydają się kluczowe dla korelacji nauczania religii z edukacją szkolną. Stanowią one kontynuację problematyki ze szkoły podstawowej. Autorzy proponują poszerzenie korelacji o odwołanie do treści z zakresu biologii, geografii, wiedzy o społeczeństwie, informatyki. Słusznie zwracają też uwagę na szerokie *spectrum* zagadnień podejmowanych w toku lekcji języka polskiego, muzyki, plastyki, historii, wychowania do życia w rodzinie. Uzupełniają je o słownictwo religijne z zakresu języka obcego nowożytnego oraz języka mniejszości narodowej lub etnicznej i języka regionalnego. Wśród tak określonych obszarów tematycznych proponują odwołanie do różnych form wypowiedzi (pisemnych, ustnych, muzycznych, plastycznych) i wykorzystanie zawartych w nich informacji, analizę i interpretację tekstów kultury wybranych z *Podstawy programowej kształcenia ogólnego*. Zwracają też uwagę na tworzenie różnych form wypowiedzi. Obok tego zalecają korelację treści nauczania religii z treściami dotyczącymi historii starożytnej (cywilizacja Bliskiego Wschodu, starożytnego Izraela, cywilizacja rzymska i grecka), chrześcijaństwa, dziejów Polski od Piastów do czasów współczesnych, kultury materialnej i duchowej Europy, najważniejszych wydarzeń z historii powszechnej (np. humanizmu i renesansu, rewolucji francuskiej, kongresu wiedeńskiego, życia pod zaborami). Odwołują się również do treści z zakresu wiedzy o społeczeństwie, a zwłaszcza do procesów społecznych, dynamiki grupy, udziału obywateli w życiu publicznym, patriotyzmu, władzy demokratycznej. Obok tego wymieniają zagadnienia z geografii Polski i świata. Za istotne uznają również problemy z zakresu biologii. Dotyczą one rozmnażania i rozwoju człowieka, zdrowia i choroby, ewolucji życia, globalnych i lokalnych problemów środowiska. W powiązaniu z tą problematyką autorzy *Podstawy programowej katechezy* proponują korelację treści nauczania religii

³¹¹ A. Zellma, *Nowa formuła korelacji w edukacji szkolnej i jej realizacja w nauczaniu religii*, Kat 5 (2011); <https://www.katecheta.pl/Archiwum/2011/Katecheta-5-2011/VERBA-DOCENT/Nowa-formula-korelacji-w-edukacji-szkolnej-i-jej-realizacja-w-nauczaniu-religii>, z dn. 17.08.2019.

z wychowaniem do życia w rodzinie. Zwracają przy tym uwagę na podstawowe kwestie dotyczące rozwoju człowieka, relacji międzyludzkich, tożsamości płciowej, dojrzewania i związanych z tym problemów, funkcji płciowości, płodności, planowania rodziny, seksualności, czasu wolnego. Pomijają jednak planowane w *Podstawie programowej kształcenia ogólnego* zagadnienia dotyczące ryzyka związanego z wczesną inicjacją. Problematyka ta zasługuje na uwagę, gdyż w praktyce często wymaga polemiki z wiedzą, jaką uczniowie posiadają na ten temat. Sprzyja też wyjaśnieniu szczegółowych zobowiązań wynikających z przykazania: „Nie cudzołóż”. Poza tym autorzy *Podstawy programowej katechezy* bardzo ogólnie traktują zagadnienia dotyczące poszczególnych faz rozwoju człowieka. Brakuje tu wyraźnego odwołania np. do okresu prenatalnego, który jest istotny dla rozwoju człowieka i niewątpliwie decyduje o jakości rozwoju psychicznego w kolejnych fazach życia. Opisane wyżej obszary korelacji zostają dopełnione w gimnazjum o zagadnienia z zakresu informatyki. Podobnie, jak w szkole podstawowej, również w gimnazjum autorzy *Podstawy programowej katechezy* proponują zwrócenie uwagi uczniów na bezpieczne posługiwanie się komputerem oraz wykorzystanie go jako źródła informacji, środka komunikowania się z innymi i pomocy w rozwijaniu zainteresowań. Tego rodzaju treści słusznie uzupełniają o takie kwestie, jak np. uzależnienie od komputera, zagadnienia prawne i etyczne związane z korzystaniem z komputera i Internetu (także z ochroną własności intelektualnej i przestępczością komputerową). Daje się zauważyć wyraźne odwołanie nie tylko do wiedzy, ale także do umiejętności ucznia, chociaż często w sposób ogólny i selektywny. Zawsze jednak proponowane obszary korelacji i szczegółowe treści mają na celu przede wszystkim uzupełnianie wiedzy o aspekty aksjologiczne i religijne. Poza tym widać dążenie autorów *Podstawy programowej katechezy* do integrowania wszystkich zagadnień celem wspierania młodzieży w pozyskiwaniu wszechstronnej wiedzy i rozwijaniu związanych z tym umiejętności. Wśród tak zaplanowanych działań edukacyjnych brakuje jednak wyraźnego odniesienia do treści przedmiotu: edukacja dla bezpieczeństwa. Jest to niczym nieuzasadnione. W zapisach przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa można zauważyć treści istotne dla wspierania młodzieży w zrozumieniu nie tylko struktury obrony państwa, ale także w rozpoznawaniu zasad związanych z udzielaniem pierwszej pomocy osobom poszkodowanym. Są to kwestie istotne również dla nauczania religii, gdyż stwarzają okazję do ukazania tej problematyki w powiązaniu z realizacją przykazania miłości Boga i bliźniego.

Struktura wewnętrzna *Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego* w Polsce jest następująca: 1) charakterystyka rozwojowa uczniów; 2) układ tabelaryczny podstawy programowej katechezy w danym etapie edukacji religijnej zawierający zadania katechezy wynikające z *Dyrektorium katechetycznego*, cele katechetyczne, zadania i treści nauki religii; 3) układ opisowy, w którym zamieszczono cele katechetyczne, zadania nauki religii, treści oraz wskazania dotyczące współpracy ze środowiskiem rodzinnym i parafialnym³¹². Tak skonstruowana podstawa programowa stanowi punkt odniesienia dla programów nauczania religii w poszczególnych etapach i cyklach edukacji szkolnej³¹³. Chcąc zatem dobrze planować nauczanie religii – tak w wymiarze przygotowania dalszego, jak też bliższego – należy rozpocząć od analizy założeń i wymagań programowych, znajdujących się w *Podstawie programowej katechezy*, *Programie nauczania religii* oraz w szczegółowych materiałach podręcznikowych dla ucznia i nauczyciela. Tego rodzaju analiza pozwala nauczycielowi religii zauważyć merytoryczne i metodyczne założenia edukacji religijnej w poszczególnych etapach nauczania religii. Na jej podstawie katecheta określa zadania i cele, przyporządkowuje tematy oraz dobiera odpowiednie do ich osiągnięcia treści, metody, środki i formy kształcenia religijnego. Rzetelna znajomość podstawy programowej i programu nauczania religii pozwala trafnie określić merytoryczno-metodyczną zawartość opracowywanych planów³¹⁴.

2.2. Program nauczania religii dla gimnazjum z 2010 roku

Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce stanowi fundament dla programów nauczania religii³¹⁵. Programy te konkretyzują założenia ogólne. Zawierają zarówno wprowadzenie w założenia teologiczno-dydaktyczne roku, jak też rozpisane dla poszczególnych klas – na poszczególne działy tematyczne – cele katechetyczne, treści nauczania religii i zadania nauczyciela religii. W końcowej części tak rozpisanych programów zamieszczono wskazania do realizacji założeń programowych oraz zestaw zamierzonej do opanowania wiedzy, nabytych umiejętności i ukształtowanych postaw, czyli kompetencji, w które dany cykl kształcenia religijnego

³¹² Zob. PPK.

³¹³ Por. A. Zellma, *Planowanie dydaktyczne w szkolnym nauczaniu religii*, w: *Dydaktyka katechezy*, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 18.

³¹⁴ Por. tamże.

³¹⁵ Por. tamże.

powinien wyposażyć ucznia. Zwieńczeniem całości są propozycje dotyczące współpracy środowisk katechetycznych oraz tematyki spotkań dla katechezy parafialnej przygotowującej do sakramentów pokuty i pojednania, Eucharystii i bierzmowania³¹⁶. Założenia edukacji religijnej dzieci i młodzieży przypisane w dokumentach programowych mają ukonkretnienie w programach ogólnopolskich i diecezjalnych, do których opracowywane są podręczniki dla ucznia, zeszyty ćwiczeń, wzrokowe i słuchowe środki dydaktyczne (np. atlasy, płyty CD) oraz przewodniki metodyczne dla nauczyciela. Ich zawartość merytoryczna i metodyczna przyjmuje właściwą dla siebie logikę rozłożenia proponowanego w podstawie programowej i programie nauczania religii materiału, dzieląc go na bloki tematyczne, ustalając szczegółowe tematy, konkretyzując cele i zadania oraz rozwiązania metodyczne. Szczegółowe programy nauczania religii są więc zróżnicowane, zależnie od adresatów programu oraz dobranych przez autorów – z całokształtu doświadczeń i osiągnięć katechetyki – form i metod przekazu treści nauczania religii³¹⁷. Katecheci mają wykazywać się umiejętnością twórczej i samodzielnej postawy wobec propozycji zamieszczonych w zatwierdzonych przez Kościół programach i podręcznikach nauczania religii poprzez adaptację proponowanych treści, form i metod do potrzeb i możliwości katechizowanych uczniów oraz do warunków środowiska szkolnego i parafialnego. Umiejętności te znajdują wyraz w odpowiednim przygotowaniu własnego rozkładu materiału nauczania religii, uszczegółowionego planem wynikowym, a czasami także w programie autorskim³¹⁸.

Program nauczania religii rzymskokatolickiej z 2010 roku stanowi pomoc dla tworzących programy nauczania w ramach diecezji lub też katechetów uczących w szkołach. Założeniem tematycznym w klasach gimnazjalnych jest wprowadzenie wyznania i rozumienia wiary oraz systematyczne wprowadzenie w historię zbawienia. Program nauczania religii w klasach gimnazjalnych zatytułowano: „Pójść za Jezusem Chrystusem”³¹⁹. Program dla poszczególnych klas kształcenia zawiera: tytuł, wstęp, bloki tematyczne (cele, treści, zadania, osiągnięcia, wymagania, korelacja z edukacją

³¹⁶ Zob. J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii w polskiej szkole...*, s. 45-80; P. Tomasik, *Nowy program nauczania religii w szkołach ponadgimnazjalnych*, w: *Katecheza wobec wyzwań współczesności*, red. R. Czekalski, Płock 2001, s. 93-106; A. Zellma, *Planowanie dydaktyczne w szkolnym nauczaniu religii*, w: *Dydaktyka katechezy*, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 18-19.

³¹⁷ Zob. P. Tomasik, *Programy i podręczniki do nauczania religii obowiązujące w roku szkolnym 2002/2003 (stan na 27 VII 2002)*, Kat 46 (2002) nr 9, s. 49-53; www.katecheza.episkopat.pl/bpk.htm.

³¹⁸ Por. PDK 96; A. Zellma, *Planowanie dydaktyczne w szkolnym nauczaniu religii*, w: *Dydaktyka katechezy*, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 20.

³¹⁹ B. Łaciak, U. Szczepankowska, jw.

szkolną) oraz wskazania do realizacji programu, jakie określiła Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski³²⁰. W trakcie kształcenia ucznia, zgodnie z założeniem, powinny być organizowane spotkania w parafii. Program przewiduje w ramach nauczania religii w szkole (i katechezy w parafii) przygotowanie do sakramentów, np. bierzmowania, do którego uczeń przystępuje w III klasie gimnazjum. Twórcy Podstawy programowej założyli, że przebieg edukacji w szkole jest jednocześnie drogą rozwoju wiary ucznia – zarówno w wymiarze społecznym, jak i kościelnym. A zatem katecheza w gimnazjum uczy rozumienia i wyznawania wiary³²¹.

W swoich założeniach *Program nauczania religii* pragnie zaprezentować się w znanej już katechetycznej optyce, jaką jest wierność Bogu i człowiekowi. Wierność Bogu realizowana jest w Programie poprzez jego chrystocentryczny charakter, gdyż Jezus Chrystus zarówno przekazuje słowo Boże, jak i sam jest Słowem Boga. Wierność człowiekowi rozumiana jest w programie przede wszystkim jako troska o podanie możliwie wszystkich zakresów rozwoju osoby na poszczególnych etapach jej rozwoju. Służyć temu mają odpowiednio sformułowane cele, wskazywane treści, określone zadania nauczyciela, jak również korelacje z innymi przedmiotami szkolnymi i ścieżkami edukacyjnymi. Szczegółowa analiza tematów zaproponowanych w „Programie nauczania religii” każe potwierdzić wyrażoną powyżej tezę, że chrześcijaństwo i Kościół pragną służyć uczniowi w jego pełnym rozwoju poprzez udzielanie odpowiedzi czy światła na najbardziej egzystencjalne pytania człowieka. Jest bowiem wiele w tym dokumencie zarówno odniesień do życiowych, także szkolnych, doświadczeń ucznia, do środowiska, do kultury, jak i takich ujęć, które wyraźnie wskazują na interpretacyjną rolę religii w odniesieniu do życia i kultury. Ich najbardziej pełny wymiar można dostrzec w nauczaniu religii dla gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych³²².

Program nauczania religii dla gimnazjum pt. „Pójść za Jezusem Chrystusem” z 2010 roku (nr AZ-3-01/10)³²³ zakłada wprowadzenie katechizowanych w tajemnicę wiary w Boga, działającego w Starym i Nowym Przymierzu oraz w rzeczywistości Kościoła. Myślą przewodnią katechizacji w gimnazjum jest prawda, że Bóg odpowiada

³²⁰ Por. J. Szept, *Podstawa programowa katechezy*, w: *Przesłanie dokumentów katechetycznych Kościoła w Polsce*, red. S. Dziekoński, Warszawa 2003, s. 33.

³²¹ Por. B. Łaciak, U. Szczepankowska, jw.

³²² Por. A. Zellma, *Planowanie dydaktyczne...*, s. 17.

³²³ „Pójść za Jezusem Chrystusem”. *Program nauczania religii dla gimnazjum (Numer programu AZ-3-01/10)*, Kraków 2010.

człowiekowi na pytania egzystencjalne przez piękno świata, dzieje Izraela, swojego Syna i Kościół. Człowiek przyjmuje tę prawdę z wiarą wyrażoną wolną decyzją życia z Bogiem, odchodząc zaś od Boga traci wolność i właściwą sobie godność dziecka Bożego. W Jezusie Chrystusie człowiek otrzymał szansę powrotu do Ojca. Obdarza On człowieka łaską życia i jedności z Bogiem poprzez sakramenty, a szczególnie sakrament chrztu, pokuty i pojednania oraz Eucharystii. Katecheza wychowuje do życia w wolności dzieci Bożych. Nauczanie religii w gimnazjum ma ukazać młodzieży Chrystusowy Kościół, który jest wspólnotą Ludu Bożego. Wyposażony przez Boskiego Założyciela w Ducha Świętego prowadzi Jego mocą dzieło zbawcze we współczesnym świecie. Kościół jest wspólnotą wiary, w której Jezus Chrystus, mocą Ducha Świętego, uczy i posyła – wychowuje do życia we wspólnocie ludzkiej i wspólnocie chrześcijańskiej. Program przewiduje wtajemniczenie w sakrament bierzmowania i odkrycie przez młodzież swego miejsca we wspólnocie Kościoła. Całość wtajemniczenia obejmuje nauczanie religii i katechezę parafialną. Rozpoczyna się w klasie I, jest kontynuowane w klasie II i III i nastawione jest głównie na wprowadzenie katechizowanych w wyznawanie wiary i praktykę życia chrześcijańskiego: udział w liturgii, nabożeństwach, modlitwie wspólnotowej i indywidualnej. Program koncentruje się wokół następujących treści:

- Klasa I: Spotkanie ze Słowem.
- Klasa II: Aby nie ustać w drodze.
- Klasa III: W miłości Boga.

Uczniowie klasy I gimnazjum, podejmując naukę w wybranym gimnazjum, wchodzi w nowe środowisko, przeżywają nowe doświadczenia i szukają odpowiedzi na nowe rodzące się problemy, także dotyczące wiary. Starają się poznać swoje możliwości i zdolności zdobywania wiedzy i odnalezienia swojego miejsca w nowej społeczności, także we wspólnocie Kościoła. Działania katechetyczne winny wspierać katechizowanych w rozwoju wiary, by stawała się ona coraz bardziej samodzielna i stanowiła odpowiedź na doświadczenie miłości Bożej. Myślą wiodącą programu nauczania religii w I klasie gimnazjum pt. „Spotkanie ze Słowem” jest ukazanie prawdy, iż Bóg zwraca się do człowieka z miłością, najpierw przez swoje słowo zapisane na kartach Pisma Świętego, ukazując mu piękno i dobro w stworzonym przez Boga świecie (dział 2), ingerencje Boga w dzieje ludzkości w czasach Starego Testamentu (dział 3), przez życie i zbawcze dzieła Jezusa Chrystusa (dział 4) oraz przez Kościół (dział 5). Odpowiedzią człowieka na to objawienie się Boga jest wiara.

Program w poszczególnych rozdziałach wskazuje następujące treści:

1. Bóg na ludzkich drogach

- Sens życia. Bóg w życiu człowieka.

2. Słowo Boga do człowieka

- Świat mówi o Bogu: poznanie Boga; objawienie naturalne i nadprzyrodzone.
- Świat Biblii. Natchnienie. Święte księgi wielkich religii a Biblia. Kanon biblijny, etapy formowania się ksiąg biblijnych, języki biblijne.
- Prehistoria biblijna: świat stworzony przez Boga jest dobry, człowiek stworzony do szczęścia, obecność zła na świecie, potop, wieża Babel.
- Czas patriarchów.

3. Słowo Boga prowadzi Lud Boży

- Wędrowka do wolności i przymierze na Synaju.
- Bóg daje człowiekowi ziemię przymierza: Jozue, sędziowie, król Dawid, Salomon, podział Królestwa.
- Prorocy – wysłańcy Boga: Eliasz, Izajasz, Jeremiasz.
- Niewola babilońska i nowy powrót.
- Mądrość Boga w historii Ludu Wybranego: Księga Koheleta, Księga Hioba, Pieśń nad pieśniami, Księgi Machabejskie.

4. Słowo stało się Ciałem

- Proroctwa biblijne. Palestyna – ziemia i ludzie – w przeddzień narodzin Jezusa.
- Jezus historii i Ewangelii: biblijne i pozabiblijne argumenty historyczności Jezusa, powstanie Ewangelii i ich charakterystyka.
- Zasady życia chrześcijańskiego zawarte w *Kazaniu na górze* w odniesieniu do V, VI i VIII Przykazania.
- Bóstwo Jezusa Chrystusa, tajemnica Odkupienia, zmartwychwstanie Jezusa podstawą wiary.
- Wiara chrześcijańska i jej cechy.
- Matka Jezusa – Matka Kościoła.

5. Słowo Boże rozszerzało się

- Narodziny Kościoła: zesłanie Ducha Świętego, cechy pierwszej wspólnoty chrześcijańskiej, rola Eucharystii w budowaniu więzi miłości, droga wiary św. Piotra i św. Pawła.

- Kościół w starożytności: prześladowania chrześcijan, zewnętrzne przyczyny szybkiego rozwoju chrześcijaństwa, spotkanie z kulturą grecko-rzymską w „pełni czasów”, trudności w głoszeniu Ewangelii (koncepcja człowieka a zmartwychwstanie, Trójca Święta a mono/politeizm, Eucharystia), spory o Jezusa, wobec wyzwania barbarzyńców, idea benedyktyńska i jej aktualność.
- Kościół w średniowieczu: reforma gregoriańska, zagadnienie stosunku Kościoła i państwa, schizmy wschodniej, charakterystyka prawosławia, interkomunia, inicjatywy ekumeniczne, średniowieczny spór o ewangeliczne ubóstwo, idea franciszkańska i jej aktualność, uniwersytety średniowieczne, rozum i wiara, św. Tomasz z Akwinu, spór o inkwizycję.

6. Twoje Słowo na ścieżkach mego życia

- Patron młodzieży: św. Stanisław Kostka (18 IX).
- Adwent – cztery niedziele oczekiwania: ukazanie sensu Adwentu jako przygotowania do Bożego Narodzenia i radosnego oczekiwania na powtórne przyjście Pana.
- Boże Narodzenie: sens świąt Bożego Narodzenia, scenariusz wigilii w domu.
- *Z prochu powstałeś*: obrzędy Popielca, ukazanie Wielkiego Postu jako czasu refleksji nad własnym życiem.
- Moje rekolekcje: wskazanie na sens rekolekcji w nawiązaniu do przypowieści o siewcy.
- Święto mojego zbawienia: liturgia i sens obrzędów Triduum Paschalnego, zachęta do uczestnictwa w tych obrzędach.
- Duch Prawdy: Zesłanie Ducha Świętego, znaczenie darów Ducha Świętego w życiu chrześcijanina.

Program nauczania religii dla klasy II gimnazjum pt. „Aby nie ustać w drodze” skupia się na wyjaśnieniu chrześcijańskiego pojęcia wolności i uczenia się korzystania z niej. Podstawą wolności jest zjednoczenie z Bogiem, które przywrócił Jezus Chrystus przez swoje paschalne dzieło. Źródłem utrwalenia tej wolności jest życie sakramentalne, prowadzące do uczestnictwa we wspólnocie i życiu z Bogiem, powiązane z nagłym wezwaniem Jezusa Chrystusa, zawartym w *Ośmiu Błogosławieństwach* (dział 2). Konsekwencją dokonania właściwych wyborów człowieka jest autentyczna miłość, na przeszkodzie której staje grzech, zrywający więź z Bogiem i prowadzący człowieka do zniewolenia. Program nauczania religii w tej

klasie zakłada więc odkrywanie zasad moralnych, zgodnych z prawem naturalnym (dział 3) i prawami objawionymi, ułożonymi według kolejności przykazań *Dekalogu* (dział 4). Szczególne miejsce ma w tej klasie zwrócenie uwagi na potrzebę stałej formacji sumienia. W realizacji tych założeń program przewiduje uwzględnienie w ramach historii Kościoła problemów, jakie zrodziły się w renesansie, reformacji i odnowie katolickiej oraz wysiłków na rzecz jedności Kościoła. Program w poszczególnych rozdziałach wskazuje następujące treści:

1. Człowiek na drogach Boga

- Szczęście – pierwotny zamysł Boga względem człowieka.
- Przynależność do Kościoła jako szansa na rozwój wewnętrzny, odpowiedzialność za Kościół, lojalność i miłość do Kościoła.

2. Jezus Chrystus prowadzi do pełni życia

- Pascha Chrystusa – odkupienie, zstąpienie do piekieł, wywyższenie po prawicy Ojca.
- Liturgia – uczestnictwo w życiu Boga.
- Chrzest jako pascha chrześcijanina i sakrament wolności dzieci Bożych.
- Bierzmowanie jako sakrament umocnienia.
- Sakrament pokuty i pojednania jako sakrament przebaczenia i miłosierdzia; zagrożenia postawy pokuty: grzech przeciwko Duchowi Świętemu, rytualizm.
- Paschalny charakter Eucharystii; komunია z Bogiem i braćmi.
- Sakrament namaszczenia chorych jako sakrament umocnienia; sens cierpienia, orędzie chrześcijańskie dla przezwyciężenia cierpienia i akceptacji niepełnosprawności.
- Sakrament małżeństwa jako konsekracja ludzkiej miłości.
- Sakrament święceń jako sakrament przywracania pokoju pomiędzy Bogiem a ludźmi; stopnie i cel udzielania sakramentu święceń; związek sakramentu święceń z pozostałymi sakramentami.

3. Wędrówka ku dobru

- Powinność etyczna, umocnienie w sakramencie Eucharystii i pokuty.
- Pojęcie prawa naturalnego i podkreślenie obiektywnego charakteru norm moralnych; odwaga w głoszeniu uzasadnionych poglądów.
- Pojęcie sumienia, rodzaje sumienia, przeciwdziałanie błędom sumienia.
- Hierarchia wartości i postawy człowieka wobec wartości.

- Wędrowka do wolności: klucz do zrozumienia i aktualizacji wędrowki Izraela; zbawczy charakter prawa objawionego.
- Autorytet Boga a normy moralne, ukazanie przykazań jako drogowskazów.

4. Drogowskazy na drodze ku szczęściu

- Fundamentalny charakter I Przykazania, fałszywy i właściwy obraz Boga, sens modlitwy; ocena wróżbiarstwa, astrologii i horoskopów; szacunek dla rozumu, rozumność wiary; problem sekt we współczesnym świecie.
- II Przykazanie Boże: objawienie Imienia Bożego Mojżeszowi, czystość mowy; deklaracja przynależności do Kościoła; medalik chrześcijański, szacunek dla krzyża; sztuka sakralna.
- Zagadnienia z historii Kościoła: geneza i katolicki wymiar renesansu; chrystianizacja Litwy, św. Jadwiga; ojcowie reformacji (Luter, Kalwin); sukcesja apostołska, miejsce Biblii w życiu chrześcijańskim, konieczność łaski Bożej dla zbawienia, uznanie Jezusa za Jedynego Zbawcę; reforma katolicka i dzieło Soboru Trydenckiego; reformacja i reforma katolicka w Polsce, Polska krajem tolerancji; wysiłki na rzecz jedności Kościoła: Unia Brzeska i Kościół grekokatolicki, obrządek;
- III Przykazanie Boże: potrzeba świętowania, związek pomiędzy czią Boga a praktykami religijnymi, szabat w Starym Testamencie i paschalny charakter niedzieli, Eucharystia jako centrum niedzieli chrześcijanina.
- IV Przykazanie Boże: w aspekcie szczęścia osobistego, wartość własnych wyborów; szacunek dla rodziców i osób starszych; miłość Ojczyzny.
- V Przykazanie Boże: konieczność troski o zdrowie i życie w kontekście zrozumienia i realizacji sensu swojego życia; życie jako środek do realizowania wartości; problematyka nałogów (alkoholizm, niktynizm, narkomania): motywacja, profilaktyka, pomoc osobom uzależnionym; zaangażowanie w obronę życia; ludzki stosunek do zwierząt.
- VI Przykazanie Boże: wartość przyjaźni w życiu człowieka jako fundamentu prawidłowych kontaktów z innymi; Dawid i Jonatan, Jezus i Łazarz; problemy związane z okresem dojrzewania.

- VII Przykazanie Boże: niebezpieczeństwa konsumpcjonizmu, problem kradzieży, bogacenia się kosztem innych, oceniania innych przez pryzmat ich zamożności, chciwość; rzetelność w wykonywaniu pracy; stała troska o ubogich i usuwanie przyczyn ubóstwa, uczynki miłosierdzia.
- VIII Przykazanie Boże: znaczenie prawdy i wierności jej w kontekście poszukiwania sensu życia, fundamentalny charakter prawdy w budowaniu właściwych kontaktów między ludźmi oraz w stawianiu pytań o Boga i dobro, związek prawdomówności z miłością i sprawiedliwością; szkodliwość wydawania pochopnych sądów, obmowy, oszczerstwa, pochlebstwa, niedochowania tajemnicy, podkreślenie obowiązku naprawienia krzywd w zakresie VIII Przykazania.
- IX i X Przykazanie Boże: problem marnowania czasu, próba określenia zainteresowań uczniów i powiązania ich z sensem życia i osobistymi planami życiowymi; ostrzeżenie przed manipulacją mediów, zasady właściwego doboru źródeł informacji.

5. Droga z Jezusem Chrystusem

- Krzyż Jezusa Chrystusa: znaczenie Święta Podwyższenia Krzyża (14 IX), potrzeba wierności krzyżowi, krytyka noszenia amuletów.
- Radosne oczekiwanie: znaczenie Adwentu, prorocstwa mesjańskie, roraty.
- *Bóg się rodzi*: ukazanie sensu Świąt Bożego Narodzenia, zachęta do religijnego przeżycia Wigilii (propozycja scenariusza).
- Tydzień Modlitw o Jedność Chrześcijan: konieczność modlitwy o jedność chrześcijaństwa, grzech podziału i potrzeba przeciwdziałania mu.
- Wielki Post jako czas przypominania sobie godności sakramentu chrztu.
- Przygotowanie do rekolekcji szkolnych.
- Ofiara dla naszego zbawienia: sens Triduum Paschalnego, zachęta do uczestnictwa w liturgii.
- Królowa Polski: kult maryjny, zachęta do uczestniczenia w nabożeństwach majowych.
- *Niech zstąpi Duch Twój i odnowi oblicze ziemi*: związek Zesłania Ducha Świętego z potrzebą odnowy świata i przewyciężania zła w świecie.

Program nauczania religii dla klasy III gimnazjum pt. „Życ w miłości Boga” przewiduje ukazanie uczniom, iż zasadą życia chrześcijańskiego jest miłość, która winna objąć świat i każdego człowieka. Rodzące się wielokrotnie problemy natury moralnej wymagają właściwego przeżywania miłości, umiejętności odpowiedzialnego korzystania z mass mediów, z takiej odnowy modlitwy, by stawała się wewnętrznym zjednoczeniem z Bogiem. Z uwagi na fakt, iż rodzina jako wspólnota życia i miłości bywa współcześnie dyskredytowana, program przewiduje, że nauczanie religii w klasie III gimnazjum kładzie akcent na poszanowanie godności i poczucia odpowiedzialności za własną godność dziecka Bożego (dział 1). W zakresie dalszego przygotowania się do podjęcia powołania życiowego program przewiduje ukazanie różnych dróg realizacji powołania, przyjmując układ wynikający z wezwań Modlitwy Pańskiej (dział 2). W bloku tematyki dotyczącej historii Kościoła uwzględnione są zagadnienia odnoszące się do XVIII i XIX wieku. Program w poszczególnych rozdziałach wskazuje następujące treści:

1. Świat, który powierzył mi Bóg

- Podstawowe trudności, zagrożenia, ale także osiągnięcia współczesnego świata; skutki postępu technicznego: wygoda, ułatwienie życia, walka z chorobami, ale jednocześnie zanieczyszczenie środowiska; ukazanie konieczności stosowania moralnej oceny wobec postępu technicznego.
- Współczesna młodzież i jej poglądy: uzasadnienie konieczności działań konstruktywnych, by osiągnąć cele, problem podkultur młodzieżowych; cele życiowe oraz działanie we wspólnocie z innymi, wskazanie na cele poszczególnych wspólnot: rodziny, narodu, ludzkości i Kościoła.

2. Żyję, aby kochać

- Próby człowieka i odpowiedź Boga: różne sposoby definiowania miłości, niebezpieczeństwa związane z niewłaściwym pojmowaniem miłości, odniesienie tematyki miłości do szczęścia, które chce osiągnąć w życiu człowiek. Przykazanie miłości Boga i człowieka; problem wyobraźni w przygotowaniu do miłości: właściwe korzystanie z mediów, obrona przed manipulacją w zakresie kształtowania własnego obrazu miłości, szkodliwość pornografii.
- Sposób przeżywania miłości przez dziewczęta i chłopców, wzór osobowy w miłości. Uczucia a moralność: związek między uczuciami a moralnością, konieczność podejmowania odpowiedzialności za życie uczuciowe.

- Godność ludzkiego ciała: znaczenie wstydlivosti i czystości; trudności okresu dorastania; sens czystości przedmałżeńskiej, odniesienie tej problematyki do szczęścia człowieka i Prawa Bożego; potrzeba asertywności w kontaktach między chłopakiem a dziewczyną, sposoby przeciwstawiania się presji i molestowaniu seksualnemu.
- Dziecko – bezcenny dar Boga: wypełnienie miłości ludzkiej w przekazaniu życia, narodziny dziecka jako szczęście dla małżonków.
- Podstawa małżeństwa: miłość, wierność i uczciwość – analiza treści przysięgi małżeńskiej.
- Rodzina wspólnotą życia i miłości: ukazanie wartości rodziny i związku życia rodzinnego z osiągnięciem szczęścia; wartość domu w życiu człowieka, konflikty w rodzinie i sposoby ich przewycięzania.
- Problemy moralne związane z życiem małżeńskim i rodzinnym: sieroctwo i adopcja, niegodziwość zapłodnienia *in vitro*; duchowa adopcja, problem zabijania nienarodzonych; ruch hospicyjny, moralna ocena eutanazji; postawa szacunku w małżeństwie, naturalne metody regulacji poczęć, szkodliwość, zawodność i moralna niedopuszczalność antykoncepcji.

3. Na drodze ucznia Jezusa Chrystusa

- *Ojciec nasz, któryś jest w Niebie*: pochodzenie i natura religii; panteizm, buddyzm, buddyzm a chrześcijaństwo; monoteizm, judaizm i islam, problematyka dialogu międzyreligijnego; wiara jako odpowiedź na objawienie Boga, cechy wiary; znaczenie modlitwy w życiu chrześcijanina, grupy modlitewne młodzieży, trudności w modlitwie; lektura Biblii jako modlitwa.
- *Święć się Imię Twoje*: potrzeba i formy apostołstwa świeckich.
- *Przyjdź Królestwo Twoje*: potrzeba chrześcijańskiej obecności w świecie, przypomnienie pojęć: sprawiedliwość, pokój, miłość społeczna, prawda; podstawy intelektualne oświecenia, masoneria, deizm, racjonalizm, autonomia wiary i rozumu, pozorny konflikt nauka-wiara; rewolucja francuska, jej przebieg, powstanie w Wandei, Kościół porewolucyjny; potrzeba rozumienia woli Boga względem nas jako wyrazu miłości Stwórcy, niebezpieczeństwo astrologii i horoskopów, I Sobór Watykański o objawieniu i autorytecie papieskim; podstawowe zasady i dokumenty katolickiej nauki społecznej.

- *Bądź wola Twoja jako w Niebie tak i na ziemi*: problematyka powołania, zwłaszcza do kapłaństwa i zakonu; biblijne przykłady powołań: Samuel, Izajasz, Jeremiasz, św. Andrzej, św. Piotr, św. Mateusz, św. Paweł; Kościół w Polsce wobec wyzwania niewoli narodowej: czasy saskie (upadek moralny, brak odpowiedzialności za dobro wspólne) i czas Konstytucji 3 Maja (reforma, podniesienie się z upadku); integracyjna rola Kościoła w życiu narodu polskiego pod zaborami.
- *Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj*: wprowadzenie w problematykę etyki zawodowej, moralny charakter wyboru zawodu jako powołania i służby dla innych.
- *Odpuść nam nasze winy jako i my odpuszczamy naszym winowajcom*: analiza Księgi Jonasza, krytyka fatalizmu; niewłaściwe rozumienie tolerancji, prymat dobra i prawdy, rzeczywista tolerancja jako wyraz szacunku wobec człowieka; grzech antysemityzmu i uprzedzeń rasowych; analiza przeszkód na drodze do pojednania z drugim człowiekiem, między narodami i między religiami.
- *Nie wódź nas na pokuszenie*: ukazanie znaczenia wolności w życiu człowieka; potrzeba kształtowania i wyboru własnego wzoru osobowego, wpływ mediów i muzyki na psychikę człowieka, przesłanie tekstów piosenek.
- *Ale nas zbaw ode złego*: konieczność zbawienia, ukazanie Jezusa jako odpowiedzi na problemy człowieka, Kościół i Duch Święty, eschatologiczny charakter zbawienia, rzeczy ostateczne.
- *Amen*: sakrament bierzmowania jako potwierdzenie przed Bogiem odpowiedzialności za swoje życie.

4. Rok z Jezusem Chrystusem w Kościele

- Katolicka nauka o aniołach w nawiązaniu do święta Archaniołów (29 IX) i wspomnienia Aniołów Stróż (2 X).
- Różaniec jako modlitwa streszczająca dzieło zbawienia.
- Treść teologiczna uroczystości Wszystkich Świętych i Dnia Zadusznego, przypomnienie pojęcia odpustu i rzeczywistości ostatecznych człowieka.
- Znaczenie Adwentu i rekolekcji parafialnych.
- Boże Narodzenie: scenariusz Wigilii w domu; kolędy.
- Moje rekolekcje: przygotowanie się do przeżycia rekolekcji szkolnych.

- *Zmartwychwstał trzeciego dnia, jak oznajmia Pismo*: wyjaśnienie liturgii i sensu obrzędów Triduum Paschalnego.
- *Zasiadł po prawicy Ojca*: wyjaśnienie sensu Wniebowstąpienia.
- *Źródło miłości*: kult Serca Jezusa.
- *Duch Prawdy*: znaczenie darów Ducha Świętego w życiu chrześcijanina.

ROZDZIAŁ III
WYMOGI EDUKACYJNE
I DYDAKTYCZNO-METODYCZNE
PODRĘCZNIKA DO NAUKI RELIGII DLA KLAS I-III GIMNAZJUM

Podobnie jak *Dyrektorium, Podstawa programowa* nie dotyczy tylko samego nauczania religii katolickiej w publicznej szkole polskiej, lecz pragnie ofiarować całościowe spojrzenie na działalność katechetyczną, która nie tylko realizuje się w szkole, ale także w parafii i w rodzinie. Koresponduje z założeniami zawartymi w *Dyrektorium katechetycznym dla Polski. Program nauczania religii*, ostatni z serii dokumentów katechetycznych, dotyczy w tym przypadku już tylko lekcji religii katolickiej w szkole polskiej. W swoim charakterze uwzględnia zasady zawarte zarówno w *Dyrektorium*, jak i w *Podstawie programowej*, która stanowi bazę dla programów nauczania religii w poszczególnych etapach i cyklach edukacji szkolnej. Nauczyciel religii, jako planujący w sposób świadomy i uporządkowany przebieg procesu dydaktycznego edukacji religijnej, ma obowiązek znajomości podstawy programowej i programu nauczania religii, czyli ogółu dokumentów wyznaczających treść kształcenia religijnego. W większości są one skoncentrowane – zgodnie z zasadą wierności Bogu i człowiekowi – wokół potrzeb rozwojowych dzieci i młodzieży, ich doświadczeń oraz ukierunkowane na wspomaganie uczniów w harmonijnym rozwoju osobowym poprzez towarzyszenie w rozwoju wiary, przekaz informacji religijnych, jak również kształtowanie różnych umiejętności i postaw (np. moralnych, liturgicznych, modlitewnych)³²⁴.

Trzeci rozdział określa podstawy programowo-dydaktyczne podręcznika do nauki religii dla klas I-III gimnazjum. Prezentuje wskazania Kościoła katolickiego dotyczące podręcznika do nauki religii, tj. wymogi edukacyjne względem podręcznika, strukturę i rodzaje podręczników, metodykę pracy z podręcznikiem. Przedstawia także wymogi edukacyjne założeń podręcznikowych w klasach I-III gimnazjum.

³²⁴ Por. A. Zellma, *Planowanie dydaktyczne...*, s. 15-17. Zob. J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii w polskiej szkole...*, s. 45-80; P. Tomasiak, *Nowy program nauczania religii w szkołach ponadgimnazjalnych*, w: *Katecheza wobec wyzwań współczesności*, red. R. Czekalski, Płock 2001, s. 93-106; A. Zellma, *Planowanie dydaktyczne...*, s. 18-19.

1. Wskazania Kościoła katolickiego dotyczące podręcznika do nauki religii

Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce z 2001 r. ukazuje specyfikę i tożsamości lekcji religii w szkole oraz zawiera całościowe spojrzenie na katechezę, w tym rozumienia nauczania religii katolickiej w szkole. Jak napisał we wstępie bp Kazimierz Nycz, ówczesny przewodniczący Komisji Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, „jego celem jest przedstawienie fundamentalnych zasad teologiczno-duszpasterskich wynikających dla katechezy całego Kościoła z Soboru Watykańskiego II oraz posoborowego nauczania Kościoła. Celem tego dokumentu jest także poddanie refleksji działalności katechetycznej Kościoła w Polsce” (DKKKP, Wstęp). W dokumencie lekcję religii w szkole postrzega się jako formę równoległą do katechezy: „nauczanie religii w szkole i katecheza wzajemnie się uzupełniają” (DKKKP 82). W kwestiach dotyczących się programów nauczania i podręczników określa się szereg szczegółowych zasad: zatwierdza je przewodniczący Komisji Wychowania Katolickiego (programy i podręczniki dla jednej diecezji oraz autorskie akceptuje biskup diecezjalny, któremu sugeruje się, aby korzystał z procedury zatwierdzania wypracowanej przez Komisję Wychowania Katolickiego. Może on także korzystać z programów ogólnopolskich); będą zatwierdzane tylko te programy, dla których są opracowane podręczniki dla uczniów oraz poradniki metodyczne dla nauczycieli; warunkami koniecznymi do zatwierdzenia programu nauczania są: zgodność z *Podstawą programową katechezy Kościoła w Polsce*, poprawność teologiczna, katechetyczna i metodyczna oraz istotnie nowe wartości w odniesieniu do programów i podręczników uprzednio już zatwierdzonych; stałym elementem procesu zatwierdzania programów i podręczników jest pozytywna recenzja konsultantów z Komisji Wychowania Katolickiego na podstawie pozytywnych recenzji rzeczoznawców; programy i podręczniki do użytku ogólnopolskiego przedstawia Komisji Wychowania Katolickiego biskup diecezjalny lub Wydział Teologiczny wyższej uczelni (tamże, nr 96)³²⁵.

Według założeń wstępnych *Program nauczania religii* jest nie tyle jedynym obowiązującym aktualnie dokumentem, który miałby definitywnie regulować proces formacji chrześcijańskiej dzieci i młodzieży, ile podstawą do tworzenia podręczników

³²⁵ Por. PDK 96; A. Zellma, *Planowanie dydaktyczne...*, s. 20. Zob. P. Tomasiak, *Programy i podręczniki do nauczania religii obowiązujące w roku szkolnym 2002/2003 (stan na 27 VII 2002)*, Kat 46 (2002) nr 9, s. 49-53; www.katecheza.episkopat.pl/bpk.htm, z dn. 10.07.2017.

powstających z inspiracji Komisji Wychowania Katolickiego lub podejmujących to zadanie z własnej inicjatywy. Program ma stanowić również pomoc dla tworzących programy w diecezji lub programy autorskie, a także katechetów praktyków zamierzających adoptować niniejszy program do zapotrzebowań własnej szkoły. Jest też zasadniczo zbiorem poszczególnych programów nauczania religii na poszczególne etapy edukacji, gdyż każdy z nich posiada odrębne zatwierdzenie Komisji Wychowania Katolickiego. Są one zgodne ze wskazaniami zawartymi w Podstawie programowej, dotyczącymi się formacji chrześcijańskiej ucznia. Program posiada również własną nazwę: „Życiem odpowiadamy na wezwanie Boże”. W strukturze programu dla każdej klasy mieszczą się następujące elementy składowe:

- tytuł roku;
- wstęp;
- bloki tematyczne zawierające cele katechetyczne, treści, zadania nauczyciela religii, korelacje z innymi przedmiotami i ze ścieżkami edukacyjnymi;
- wskazania do realizacji programu;
- zamierzone osiągnięcia.

W ten sposób zostają w pełni respektowane wymagania formalne zawarte w Podstawie programowej, jak i zasady płynące z *Dyrektorium katechetycznego Kościoła katolickiego w Polsce*.

Na podstawie programu nauczania religii można wskazać podstawowe tematy, jakie powinny się znaleźć w podręcznikach do religii dla uczniów gimnazjów. Należą do nich:

- kwestie społeczne: bieda, ubóstwo (w tym troska o biednych), choroba, cierpienie (w tym kwestia istnienia hospicjów), starość (w tym szacunek dla starszych), sieroctwo, eutanazja, aborcja, prokreacja, adopcja (w tym duchowa), antykoncepcja (przedstawienie jej szkodliwości, zawodności, niedopuszczalności; naturalne metody poczęć; zachowanie czystości), zapłodnienie in vitro, molestowanie seksualne (w tym metody przeciwstawiania się), praca (w tym etyka zawodowa, służenie innym), postawy konstruowania więzi międzyludzkich, pomoc społeczna, konflikty społeczne, prawdomówność, solidarność społeczna, źródła informacji (w tym media oraz ich działanie), konsumpcjonizm, kradzież, bogacenie się kosztem innych, chciwość, pornografia, rasizm, antysemityzm, społeczna wartość niedzieli, młodzież i podkultury młodzieżowe; wartości: miłość (w tym różne sposoby definiowania; sposób przeżywania miłości przez chłopców i dziewczynki –

- asertywność w kontaktach), rodzina (konflikty w rodzinie i przeciwdziałanie), małżeństwo (analiza przysięgi małżeńskiej pod kątem wartości – miłość, wierność, uczciwość), rodzicielstwo, przyjaźń, wierność, śmierć, wolność i zniewolenie, miłosierdzie, dobro, zło, przebaczenie, pokój, pojednanie, odpowiedzialność, sumienie, tożsamość, sprawiedliwość, wiarołomstwo, godność ludzkiego ciała, odwaga (także w głoszeniu poglądów); nałogi (alkoholizm, nikotynizm, narkomania – motywacja, profilaktyka, pomoc uzależnionym); potrzeby człowieka, w tym: hierarchia potrzeb, cele (indywidualne, rodziny, narodu, ludzkości, Kościoła), postawy jednostek (w tym wobec wartości, hierarchia wartości), znaczenie autorytetu (wraz z jego wyborem), wybór drogi życiowej; wątki patriotyczne: ojczyzna, naród, społeczeństwo, patriotyzm (miłość do ojczyzny), państwo, obowiązki człowieka wobec narodu, Kościół wobec niewoli narodowej, integracyjna rola Kościoła w życiu narodu polskiego pod zaborami; prawa chroniące religie w systemie prawnym: prawa człowieka (niezbywalność i ochrona), prawo naturalne, ochrona życia ludzkiego;
- kwestie filozoficzne: zagadnienie Boga w filozofii, koncepcja początku świata, koncepcja zła i dobra, koncepcja człowieka, sens i cel życia, człowiek istotą społeczną, rozwiązywanie problemów natury egzystencjalnej; niebezpieczeństwo, jakie niosą ze sobą zabobon, bałwochwalstwo, wróżbiarstwo, magia, horoskopy i astrologia; ekologia: stosunek człowieka do zwierząt, obrona życia, skutki postępu technicznego (ułatwienie życia, walka z chorobami, ale i zniszczenie środowiska – próba oceny moralnej); pochodzenie i natura religii, podstawowe zasady i dokumenty katolickiej nauki społecznej, monoteizm, deizm, panteizm; ekumenizm (perspektywy i granice); tolerancja religijna (np. tolerancja religijna w Polsce); nauka a wiara, autonomia wiary i rozumu (pozorny konflikt), podstawy intelektualne oświecenia, masoneria; wyznania chrześcijańskie: podobieństwa i różnice głównych wyznań chrześcijańskich (protestantyzm, anglikanizm); wyznania inne niż chrześcijańskie: judaizm, islam, buddyzm; sztuka: sakralna, utwory literackie (Boże Narodzenie, Wielki Post, Maryja, święci i Bóg w literaturze, Bogurodzica i inne dzieła; symbol, alegoria, metafora, myśl przewodnia, narracja, gatunki literackie), muzyka (regionalna, polska, innych narodów), dzieła sztuki (polskie i zagraniczne; przedstawienie roku liturgicznego); historia: historia chrześcijaństwa i Kościoła (schizma wschodnia; reformacja – przyczyny, przebieg, główne idee; ojcowie reformacji – Kalwin, Luter), historia starożytnych cywilizacji,

historia powstania chrześcijaństwa oraz pierwsze jego wieki, rewolucja francuska, powstanie w Wandei, Kościół po rewolucji we Francji, problemy integracyjne (Europa, świat), historia Polski (polskie średniowiecze, Polska i Litwa w czasach Jagiellonów – chrystianizacja), reformacja w Polsce, Unia Brzeska (w tym obrządek Kościoła grekokatolickiego), Konstytucja 3 Maja (reforma, podniesienie się z upadku); sekty, w tym sposoby obrony przed sektami³²⁶.

1.1. Wymogi edukacyjne względem podręcznika

Dyrektorium ogólne o katechizacji wyraźnie ukazuje, że „pierwszorzędną misją Kościoła jest głoszenie Boga, świadczenie o Nim wobec świata. Chodzi o doprowadzenie do poznania oblicza Boga i Jego zamysłu miłości i zbawienia na rzecz ludzi, tak jak objawił go Jezus. W celu przygotowania takich świadków jest konieczne, by Kościół rozwinął katechezę, która będzie sprzyjać spotkaniu z Bogiem i będzie utwierdzać stałą więź komunii z Nim” (DOK 23). Taka katecheza pozwala młodemu człowiekowi zbliżyć się do Boga, poznać Go i nawiązać z Nim stały kontakt. Katecheza jest procesem bardzo złożonym, a do zasadniczych narzędzi potrzebnych w pracy katechetycznej zalicza się programy katechetyczne, katechizmy (podręczniki do nauki religii), różne teksty dydaktyczne, czy wszelkiego rodzaju środki audiowizualne społecznego przekazu³²⁷. I tak „współczesny system szkolny trudno wyobrazić sobie bez podręczników, które nie tylko są uzupełnieniem żywego nauczania, lecz dość często to nauczanie zastępują”³²⁸, choć zdaniem J. Łapota podręcznik nie jest w stanie „zastąpić i nigdy nie zastąpi pracy nauczyciela. Mimo to jest on czymś obowiązkowym dla ucznia, bo przy jego pomocy przedłuża uczeń proces swej pracy rozpoczętej w czasie katechezy”³²⁹. Warto też podkreślić, „że podręcznik jest pomocą nie tylko dla ucznia, lecz także dla nauczyciela, ułatwia mu bowiem pracę i uatrakcyjnia katechezę”³³⁰. Nie ma więc katechezy bez odpowiedniego programu nauczania i potrzebnych środków do jego realizacji.

³²⁶ B. Łaciak, U. Szczepankowska, jw.

³²⁷ Por. W. Kubik (red.), *Katecheza po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*, t. 1, Warszawa 1985, s. 82.

³²⁸ J. Szpet, *Dydaktyka katechezy*, Poznań 1999, s. 244.

³²⁹ J. Łapot, *Katechetyka*, Kielce 1947, s. 128.

³³⁰ B. Twardzicki, *Katechetyka formalna w służbie wiary*, Przemyśl 2001, s. 433.

Każdy podręcznik przeznaczony dla ucznia winien spełniać odpowiednie kryteria edukacyjne. Powinien być zgodny z właściwym programem nauczania, ale także spełniać określone funkcje, być w odpowiedniej formie, przystępnej dla odbiorcy, zawierać stosownie ułożone i dobrze dobrane treści, a w przypadku podręcznika do religii winien spełniać podstawowe wymogi zawarte w dokumentach katechetycznych. Nadto każdy podręcznik do nauki religii winien być napisany zrozumiałym językiem, który przemawia do ucznia, a problemy w nim zawarte prowadzą ucznia do ich rozwiązania.

Określenie czy zdefiniowanie, czym jest podręcznik do nauki religii pozwala zauważyć, jakie wymogi edukacyjne musi spełniać podręcznik, by zostać dopuszczonym przez odpowiednią komisję do użytku, czy to ogólnokrajowego, czy też diecezjalnego. Podręcznik do nauki religii to, zdaniem J. Szpeta, „książka szkolna, zawierająca celowo dobrane, ukierunkowane treści kształcenia przedstawione za pomocą słów i sposobów graficznych, ćwiczenia i zadania praktyczne zgodne z treściami i celami sformułowanymi w programie katechezy i z zasadami dydaktycznymi, nowoczesnymi formami i metodami działania katechetycznego”³³¹. J. Orzechowski dodaje, że podręcznik to układ materiału dydaktycznego, odpowiadający zasadniczym założeniom tematycznym programu kształcenia, przy zapewnieniu kontroli i oceny wyników³³². Podręcznik stanowi „podstawową pomoc i jest najważniejszym środkiem w procesie uczenia się”³³³, a „ma on dwóch adresatów: ucznia, wobec którego spełnia funkcje edukacyjne (...), i nauczyciela, dla którego jest podstawową pomocą naukową”³³⁴.

Podręcznik do nauki religii spełnia także określoną rolę w procesie kształcenia i wychowania. „Ma być instrukcją do realizacji spotkania człowieka z Bogiem”³³⁵. Dydaktyka szkolna upatrywała rolę podręcznika jako środka pomocniczego, który służy w uzupełnianiu wiadomości zdobytych podczas lekcji, podsumowaniu i pomocy w pamięciowym opanowywaniu wiadomości³³⁶. Tym samym podręcznik był wykorzystywany przez ucznia tylko w domu, poza lekcjami. Z czasem uległo zmianie owe spojrzenie na rolę podręcznika, gdzie „nowoczesny system nauczania kieruje

³³¹ J. Szpet, jw., s. 245-246.

³³² Por. J. Orzechowski, *Koncepcja podręcznika audiowizualnego*, w: *Z prac nad koncepcją podręcznika dla ucznia powszechnej szkoły średniej*, red. B. Koszewska, Warszawa 1975, s. 101.

³³³ J. Półturzycki, *Dydaktyka dla nauczycieli*, Toruń 1997, s. 239.

³³⁴ J. Szpet, jw., s. 246.

³³⁵ K.J. Wawrzynów, *Biblia w nauczaniu szkolnym*, Lublin 1993, s. 183.

³³⁶ Por. S. Łabendowicz, *Podręcznik do nauki religii*, ZFK 10 (2003) nr 2, s. 93.

uwagę na organizację pracy uczniów pod kierunkiem nauczyciela oraz na racjonalny dobór treści”³³⁷. Stąd też rodzi się nowa rola podręcznika w nauczaniu religii. Staje się on ważnym elementem katechezy – żywego nauczania, jak i pomocą w nauce poza lekcjami.

J. Szpet wskazuje na potrójną rolę podręcznika:

1) jako elementu składowego procesu edukacyjnego – podręcznik powinien współtworzyć lekcję, co wymaga podania w nim materiału w sposób uporządkowany, przejrzysty i dokładny;

2) jako przewodnika po zagadnieniu i jednostce tematycznej – podręcznik musi zatem posiadać odpowiedni układ, który umożliwi uczniowi samodzielną pracę na określony temat; powinien prowadzić ucznia i nauczyciela religii przez jednostkę, wyznaczając poszczególne ogniwa lekcji;

3) jako pomocy w uaktywnieniu ucznia – tradycyjna struktura podręcznika zakłada monometodyczność, tymczasem nowoczesny model dydaktyczno-wychowawczy wymaga, by podręcznik prowadził do bogatej i aktywnej współpracy z jego odbiorcą³³⁸.

Cz. Kupisiewicz uważa, że „podręcznik, jako jeden z najważniejszych środków dydaktycznych, służy do:

- opanowania nowych wiadomości z danej dziedziny wiedzy, łącznie z ich uporządkowaniem i utrwaleniem;
- kształtowania nowych oraz utrwalania już posiadanych umiejętności i nawyków, w tym umiejętności samokształcenia;
- całościowego i równocześnie problemowego ujmowania zagadnień, zdobywania nowych wiadomości i umiejętności poprzez racjonalne posługiwanie się już posiadaną wiedzą;
- kształtowania nawyku systematycznej kontroli, oceny oraz korekty przebiegu i wyników uczenia się”³³⁹.

³³⁷ J. Szpet, jw., s. 246.

³³⁸ Por. tamże, jw., s. 246-247.

³³⁹ Cz. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1996, s. 90-91.

Podręcznik do nauki religii spełnia różne funkcje, o czym świadczy fakt, jak wieloraką rolę odgrywają one w kształceniu dzieci i młodzieży. Funkcje, jakie winien spełniać, są jednocześnie potwierdzeniem wymogów edukacyjnych stawianych względem podręcznika. I tak, „funkcje podręcznika w nowoczesnym kształceniu zależą od jego właściwego opracowania, od jego struktury, treści i ujęcia metodycznego. Zależą także od poziomu złożoności treści, ich układu i struktury, roli ćwiczeń oraz skuteczności poleceń i komentarzy dla uczniów”³⁴⁰. Pierwsze postulaty w sprawie funkcji podręcznika sformułował K. Lech. Według niego podręcznik pełni następujące funkcje, jak: podaje materiał nauczania w sposób odpowiednio uporządkowany przy pomocy odpowiednich środków graficznych; ułatwia pracę poznawczą uczniów dzięki uwolnieniu ich od konieczności dokonywania licznych zapisów; umożliwia nauczycielowi i uczniom szybkie sprawdzenie nabytych wiadomości; usprawnia zadawanie i sprawdzanie pracy domowej; uczy zdobywania nowej wiedzy za pośrednictwem książki; ukierunkowuje ucznia na samodzielną pracę³⁴¹. Obecnie dydaktycy wskazują na funkcję: motywacyjną, informacyjną, badawczą, praktyczną (operacyjną), samokształceniową, kontrolną i autokorekcyjną, transformacyjną, i wychowawczo-inicjacyjną.

Funkcja motywacyjna podręcznika „polega na rozwijaniu sfery emocjonalno-motywacyjnej ucznia, a przede wszystkim na kształtowaniu jego zainteresowań oraz pozytywnego nastawienia do uczenia się danego przedmiotu, na mobilizowaniu do pracy”³⁴². B. Twardzicki twierdzi, że główną funkcją podręcznika jest funkcja informacyjna i, chociaż spełnia ona w katechezie rolę pomocniczą, to jednak dostarcza wiedzę w sposób systematyczny i uporządkowany³⁴³. Zdaniem J. Szpeta funkcja ta „czyni podręcznik jednym z przewodników po poznaniu prawdy (...), polega na przekazywaniu wiedzy religijnej, zapoznawaniu z prawdami, w które wierzymy”³⁴⁴, przez co pełni charakter służebny wobec wewnętrznego aktu wiary. Źródłem informacji w podręcznikach jest nie tylko „gotowy opis jakichś rzeczy lub zdarzeń, czy ich wyjaśnienie, ale może nim być również fotografia, rysunek, model, diagram, schemat, polecenie, użycie specjalnego kodu, wreszcie tekst do programowego uczenia się lub wybór tekstów do kontroli osiągnięć. Często też nie jest to informacja gotowa,

³⁴⁰ J. Półturzycki, jw., s. 241.

³⁴¹ Por. K. Lech, *Proces nauczania*, Warszawa 1964, s. 104.

³⁴² Cz. Kupisiewicz, jw., s. 91.

³⁴³ Por. B. Twardzicki, jw., s. 435.

³⁴⁴ J. Szpet, jw., s. 248.

lecz pouczenie jak zdobyć dalsze informacje”³⁴⁵. Na walory informacyjne podręcznika duży wpływ wywiera jego forma, która przyciąga ucznia. Na formę wpływ mają takie walory, jak: żywy i bogaty język, liczne i przemawiające do wyobraźni przykłady, unikanie przewagi zdań opisowych nad wyjaśniającymi, przedstawienie trudnych problemów w sposób możliwie prosty dla odbiorcy, czy strona graficzna podręcznika³⁴⁶.

Według J. Szpeta podręcznik powinien posiadać funkcję, która będzie prowadzić do uaktywnienia ucznia. Rolę tę spełnia funkcja badawcza, a „pełni ją podręcznik poprzez pobudzanie ucznia do samodzielnego spotkania ze źródłami i rozwiązywania problemów, zdobywanie wiedzy, umożliwienie odgrywania czynnej realizacji zadań nauczania i wychowania oraz stopniowe wprowadzanie do samodzielnego poszukiwania na skalę uczniowi dostępną. (...) Funkcję tę spełnia podręcznik także poprzez problemowe ujęcie prezentowanych treści, zamieszczone pytania, zadania, wskazanie na kierunek poszukiwania rozwiązań ukierunkowujący proces badawczy; wywoływanie i organizowanie samodzielnej działalności. Służy temu analiza tekstów źródłowych, wypisów z dokumentów bezpośrednio związanych z omawianym problemem”³⁴⁷. Dzięki funkcji badawczej podręcznika katecheza może osiągnąć swój właściwy cel, czyli wychowanie w wierze, poprzez „wprowadzenie różnych metod, stosownych do wieku i rodzaju umysłowego katechizowanych, dojrzałości eklezjalnej i duchowej oraz indywidualnych uwarunkowań” (CT 51).

Funkcja transformacyjna podręcznika, zdaniem B. Twardzickiego, jest funkcją szczególną. Uważa on, że „zadaniem podręcznika nie jest jedynie pomóc w zrozumieniu i zapamiętaniu, chociażby samodzielnie zdobytej wiedzy, ale wskazać gdzie, kiedy i jak tę wiedzę wykorzystać i uzdolnić do jej wykorzystania”³⁴⁸. Uczeń, który zdobył wiedzę, musi nauczyć się z niej korzystać. Wiedza ma prowadzić do działalności ludzkiej, do kształtowania właściwych umiejętności i zachowań, także moralnych, niezbędnych w życiu chrześcijańskim. „Wiąże się to z umieszczeniem w podręczniku odpowiedniego materiału ćwiczebnego, którego zadaniem jest wyrobienie sprawności działania i podanie impulsów praktycznego działania”³⁴⁹. Funkcją, jaką spełnia podręcznik jest również funkcja samokształceniowa.

³⁴⁵ W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1998, s. 296.

³⁴⁶ Por. tamże, s. 297.

³⁴⁷ J. Szpet, jw., s. 249.

³⁴⁸ B. Twardzicki, jw., s. 437.

³⁴⁹ Tamże.

Jest ona realizowana wtedy, gdy pewne treści zawarte w podręczniku „budzą i rozwijają zdolności poznawcze, zainteresowania i motywację uczenia się, wdrażają do samodzielnej pracy i wskazują techniki uczenia się”³⁵⁰. W nauczaniu religii funkcja ta prowadzi do budzenia zainteresowań tematyką religijną, jak i do pogłębiania wiary przez intelektualne poznawanie jej prawd. W. Okoń kolejną funkcję podręcznika określa mianem funkcji praktycznej, bowiem „zadaniem podręcznika – poza uzdatnianiem do poznawania rzeczywistości – jest także przygotowanie do jej praktycznego przetwarzania. Chodzi tu, z jednej strony, o ukazywanie praktycznych konsekwencji poznawania rzeczywistości przez człowieka, a z drugiej o materiał do ćwiczeń i zadań wyrabiających rozmaite sprawności praktyczne oraz dających impulsy do działalności praktycznej”³⁵¹. W podręczniku do nauki religii funkcja praktyczna, nazywana przez J. Szpetę operacyjną, „jest realizowana przez działania zmierzające do kształtowania postawy, przedstawienia impulsów zmierzających do takiego przetwarzania działalności ludzkiej, by była ona praktyką życia chrześcijańskiego”³⁵².

Prawie każdy z podręczników zawiera na zakończenie poszczególnego działu, bloku, czy tematu jakieś polecenia, zadania, pytania, które odgrywają rolę kontrolną procesu kształcenia. Taka też jest kolejna funkcja podręcznika. Wykorzystać można stronę kontrolną podręcznika podczas lekcji pod nadzorem nauczyciela bądź podczas samodzielnego uczenia się w domu. I tak pierwszy ze sposobów kontroli czyni podręcznik jednym ze środków dydaktycznych wykorzystywanych podczas lekcji, a nauczyciel zobowiązany jest do zastosowania odpowiednich środków kontroli i oceny poprawności odpowiedzi. Jeśli zaś podręcznik wykorzystywany jest przez ucznia poza lekcjami w procesie samokształcenia, wówczas spełnia on funkcję samooceniającą³⁵³. Ważne jest, by funkcja kontrolna umożliwiała poznanie charakteru popełnionego błędu oraz wskazywała drogę poprawnego rozwiązania danego zadania czy problemu.

Szczególnie istotne miejsce wśród funkcji podręcznika do nauki religii zajmuje funkcja inicjacyjno-wychowawcza, posiadająca specyficzny i oryginalny charakter wśród wszystkich funkcji. Funkcję tę spełnia podręcznik, gdy kształtuje pożądane przekonania i postawy moralne. Podręcznik bowiem daje duże możliwości oddziaływania na sferę osobowości młodych ludzi, przez co jest nośnikiem wartości

³⁵⁰ J. Szpet, jw., s. 250.

³⁵¹ W. Okoń, jw., s. 298.

³⁵² J. Szpet, jw., s. 249-250.

³⁵³ Por. tamże, s. 251.

moralnych, które zawarte są w zamieszczonych w nim fragmentach dzieł literackich, biografiach konkretnych postaci czy opisach określonych czynów. Funkcja ta, umożliwia też tworzenie, jak najlepszych warunków, by mógł się dokonać osobowy kontakt człowieka z Bogiem, określany jako akt wiary³⁵⁴. Ważne jest, aby nie pozbawiać podręcznika do nauki religii funkcji formacyjnej, która zajmuje wyjątkowe miejsce ze względu na rolę, jaką odgrywa.

Innym z podstawowych wymogów edukacyjnych stawianych podręcznikom jest ich zgodność z programem nauczania, bowiem „sformułowane w nim cele, zadania, główne linie treściowe, jednostki tematyczne i wskazania metodyczne, domagają się treściowego, jak i metodycznego uszczegółowienia w podręczniku”³⁵⁵. W rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 czerwca 1999 roku stwierdza się, że programy nauki religii opracowane i zatwierdzone są przez właściwe władze Kościołów i innych związków wyznaniowych, po czym zostają przedstawione Ministrowi Edukacji Narodowej do wiadomości. Takie same zasady dotyczą podręczników do nauki religii. Mówi też o tym konkordat, gdy stwierdza, że program nauczania religii katolickiej oraz podręczniki opracowuje władza kościelna i podaje je do wiadomości kompetentnej władzy państwowej (art. 12.2)³⁵⁶.

Ocena programów i podręczników do nauczania religii Kościoła katolickiego w Polsce dokonuje się na bazie przyjętych zasad i kryteriów opracowanych przez Komisję Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, a przedstawionych w opracowaniu pod reakcją P. Tomasika, pt. *W trosce o dobre podręczniki*³⁵⁷. Po zmianach w edukacji „Konferencja Episkopatu Polski wyraziła zgodę na pluralizm podręczników katechetycznych, a także na ograniczony pluralizm programów”³⁵⁸. Obecnie w Polsce mamy kilka programów katechetycznych wraz z odpowiednio dostosowanymi do nich podręcznikami, które są zgodne z dokumentami Komisji Wychowania Katolickiego Episkopatu Polski: *Podstawą programową katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* oraz *Programem nauczania religii*. W nauczaniu religii w szkole należy zawsze korzystać z programów i podręczników zatwierdzonych przez Komisję Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski.

³⁵⁴ Por. tamże, s. 250-251.

³⁵⁵ M. Majewski, *Pedagogiczno-dydaktyczne wartości katechezy integralnej*, Kraków 1995, s. 175.

³⁵⁶ Por. J. Szpet, *Vademecum katechety*, Poznań 2000, s. 74-75.

³⁵⁷ P. Tomasik (red.), *W trosce o dobre podręczniki*, Kraków 2003.

³⁵⁸ Tamże, s. 5.

Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce podaje zasady zatwierdzania programów nauczania i podręczników w szkolnym nauczaniu religii. Wśród nich znajdujemy następujące zasady:

- programy i podręczniki przewidziane do użytku w całej Polsce zatwierdza przewodniczący Komisji Wychowania Katolickiego; zaś do użytku w jednej diecezji lub autorskie dla kilku szkół zatwierdza biskup diecezjalny;
- zatwierdzone będą tylko te programy, do których są opracowane podręczniki dla uczniów oraz poradniki metodyczne dla nauczycieli; gdy zaś przedkłada się do zatwierdzenia podręczniki opracowane do programu już zatwierdzonego, wówczas należy przedstawić zgodę autora programu;
- warunkami koniecznymi do zatwierdzenia programu nauczania są: zgodność z *Podstawą programową katechezy Kościoła w Polsce*, poprawność teologiczna, katechetyczna i metodyczna oraz istotnie nowe wartości w stosunku do programów i podręczników już zatwierdzonych;
- programy i podręczniki przewidziane do użytku w całej Polsce przedstawia do zatwierdzenia Komisji Wychowania Katolickiego biskup diecezjalny lub Wydział Teologiczny wyższej uczelni;
- biskup diecezjalny może w swojej diecezji przyjąć program ogólnopolski lub zatwierdzić program diecezjalny i przygotowane wraz z nim podręczniki;
- każdy program nauczania, zatwierdzony przez Komisję Wychowania Katolickiego zostaje wpisany na listę programów nauczania i jest on własnością Konferencji Episkopatu;
- Komisja Wychowania Katolickiego przygotowuje i prześle do biskupów diecezjalnych szczegółowy regulamin zatwierdzania programów i podręczników³⁵⁹.

Obok wymogów typowych dla wszystkich podręczników przedmiotowych, Kościoł w dokumentach katechetycznych stawia specjalne wymagania podręcznikom do nauki religii. *Dyrektorium ogólne o katechizacji* mówi o podstawowym zadaniu katechezy, którym jest pomoc w poznaniu, celebrowaniu, przeżywaniu i kontemplowaniu misterium Chrystusa. Katecheza realizuje te zadania poprzez rozwijanie poznania wiary, wychowanie liturgiczne, formację moralną, nauczanie modlitwy, wychowanie do życia we wspólnocie wierzących, wprowadzanie

³⁵⁹ Por. PDK 96. Zapowiedziany przez *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce* regulamin zatwierdzania programów nauczania i podręczników w szkolnym nauczaniu religii dzieci i młodzieży został uchwalony przez Komisję Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski 20 września 2001 roku.

w zagadnienie misji (por. DOK 84-86). By zatem zrealizować wyżej wskazane zadania, podręczniki katechetyczne, według adhortacji apostolskiej Jana Pawła II *Catechesi Tradendae*, powinny spełniać takie oto warunki:

„– niech będą związane z konkretnym życiem tych ludzi, dla których są przeznaczone i których wewnętrzne troski, pytania, walki i nadzieje, mają być bezpośrednio uwzględnione;

– niech starają się używać języka zrozumiałego dla współczesnych ludzi;

– niech się troszczą o przekazywanie całego Orędzia Chrystusa i jego Kościoła nie pomijając i nie zniekształcając niczego, lecz wykładając wszystko z zastosowaniem pewnych metod i formuł podkreślających rzeczy istotne;

– niech rzeczywiście poruszają swoich czytelników, aby w nich rodziło się pełniejsze poznanie tajemnic Chrystusowych, z którego płynie prawdziwe nawrócenie, a potem życie bardziej zgodne z wolą Bożą” (CT 49).

O wymogach względem podręczników do nauki religii mówi także *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, wskazując autorom podręczników, by kierowali się także takimi kryteriami, jak:

„– doskonała zgodność z KKK, który jest pewnym i autentycznym punktem odniesienia (...) dla katechizmów lokalnych;

– dokładne uwzględnienie norm i kryteriów przedstawienia orędzia ewangelicznego nakreślonego przez *Dyrektorium Ogólne o Katechizacji*, które jest również trwałą normą dla katechezy” (DOK 284).

1.2. Struktura i rodzaje podręczników

Struktura każdego podręcznika uwarunkowana jest od przedmiotu i etapu nauki szkolnej. Dydaktycy w zasadzie wyróżniają trzy rodzaje podręczników szkolnych:

– podręcznik właściwy (książka ściśle związana z programem danego przedmiotu);

– uzupełniająca książka do czytania (jej głównym zadaniem jest pomoc w nauce danego przedmiotu);

– książka podręczna (wszelkiego rodzaju słowniki, encyklopedie).

Niektórzy dokonują podziału podręczników właściwych na podręczniki systematyczne oraz podręczniki do ćwiczeń i zajęć praktycznych.

Zdaniem W. Okonia „pełna lista podręczników właściwych obejmuje:

1. podręcznik uniwersalny, który zawiera tekst systematyczny, prezentując za pomocą słów i sposobów graficznych daną dziedzinę rzeczywistości, a obok tego problemy do rozwiązania, pomysły badawcze, ćwiczenia i zadania praktyczne (...);
2. podręcznik systematyczny, który obejmuje uporządkowaną wiedzę, w zasadzie odpowiadającą rocznemu programowi jakiegoś przedmiotu (...);
3. podręcznik do ćwiczeń i zadań praktycznych, który może mieć charakter podręcznika zwartego, jak, np. książki do ćwiczeń gramatycznych czy ortograficznych lub zbiory zadań matematycznych, fizycznych i chemicznych, czy podręcznika kartkowego (...);
4. podręcznik programowy, który może obejmować część rocznego kursu danego przedmiotu lub jego całość³⁶⁰.

Szukając odpowiedzi na pytanie, z jakim typem podręcznika mamy do czynienia w nauce religii, należy uwzględnić po pierwsze specyfikę tego przedmiotu w ramach systemu oświaty oraz po drugie poziom kształcenia. Podręcznik do nauki religii zawiera w sobie cechy podręcznika uniwersalnego, jak i systematycznego. J. Szpet uważa, że „podręcznik w tych założeniach jest celowym, ukierunkowanym układem materiałów dydaktyczno-wychowawczo-inicjacyjnych odpowiadających zasadniczym założeniom tematycznym rocznego programu kształcenia, prezentującym najnowsze jasno sformułowane i uporządkowane treści przedstawione za pomocą słów i sposobów graficznych (fotografii, rycin, map, diagramów, wykresów), problemy do rozwiązania, inspiracje motywacji i postaw, ćwiczenia i zadania praktyczne zgodnie z celami kształcenia i zasadami dydaktycznymi, formami i metodami nauczania, przy zapewnieniu kontroli i oceny wyników³⁶¹. W związku z tym przygotowywane podręczniki do nauki religii winny zawsze uwzględniać specyficzne właściwości uczących się, różne dla poszczególnych grup wiekowych. Powinny brać pod uwagę wymogi edukacyjne i najnowsze metody dydaktyczne, które pozwalają na dotarcie do uczniów przez dostępne ogólnie środki w danej epoce technicznej. Wraz z rosnącymi możliwościami technicznymi coraz bardziej popularny staje się tzw. podręcznik obudowany. Podręcznik taki zawiera zbiory dokumentacji, filmy, wstawki filmowe, fazogramy, płyty CD i DVD, zbiory tekstów sprawdzających efekty kształcenia. Tego rodzaju środki dydaktyczne wzbogacają świat doznań człowieka, sprzyjają

³⁶⁰ W. Okoń, jw., s. 299-300.

³⁶¹ J. Szpet, jw., s. 252.

rozwojowi jego osobowości, głównie od strony intelektualnej i emocjonalnej³⁶². A. Zellma, biorąc pod uwagę kryterium czasowo-przestrzenne, podaje, że „w polskiej ofercie wydawniczej można w ostatnich latach dostrzec różne, nie tylko tradycyjne, ale i zmodyfikowane kategorie podręczników do nauki religii dla ucznia. W ramach tych kategorii podręczników znajdują się:

- podręczniki o charakterze ogólnopolskim, zatwierdzone bez ograniczeń czasowych lub z ograniczeniem czasowym do nauczania religii rzymskokatolickiej na terenie całej Polski, z zachowaniem praw biskupów diecezjalnych, zgodne z ogólnopolskim programem nauczania;
- podręczniki opracowane do programu nauczania religii, obowiązujące z ograniczeniem czasowym lub bez ograniczeń na terenie danej diecezji lub kilku diecezji, zgodne z ogólnopolskim programem”³⁶³.

Strukturę podręcznika tworzą elementy wewnętrzne (treść) i elementy zewnętrzne (forma przedstawienia treści). O istocie podręcznika do nauki religii dla ucznia, zdaniem A. Zellmy, decyduje „jego strona merytoryczna, a więc to, co w nim jest zamieszczone, a nie to, na czym i w jakiej formie zostało zapisane”³⁶⁴, ale nie bez znaczenia pozostaje strona zewnętrzna podręcznika – jego forma i kształt, mająca znaczenie dla ucznia, który wychowywany jest w rzeczywistości multimedialnej i wirtualnej. Uczeń potrzebuje bodźców wzrokowych i słuchowych, zharmonizowanych z tekstem.

Patrząc na stronę merytoryczną (treściową), należy zauważyć, że podręcznik do nauki religii dla ucznia „nie może być jedynie streszczeniem całej teologii i syntezą wszystkich rozwiązywanych problemów wiary, ale przede wszystkim takim zbiorem treści, które by zainteresowały, wyzwoliły, postawiły i w jakiejś mierze rozwiązywały rodzące się problemy oraz przyczyniały się do osobowego i wspólnotowego rozwoju człowieka. Materiał, który zawierałby podręcznik, powinien służyć temu wszystkiemu, co dzieje się na katechezie, ale jeszcze bardziej powinien towarzyszyć katechizowanemu w samowychowaniu, w przeżywaniu codziennych sytuacji i podejmowaniu właściwych decyzji”³⁶⁵. Materiał treściowy zawarty w podręczniku musi być „uporządkowany rocznym programem kształcenia – podzielony na działy –

³⁶² Por. tamże, s. 258.

³⁶³ A. Zellma, *Zastosowanie współczesnego podręcznika dla ucznia w katechezie dzieci i młodzieży, na wybranych przykładach podręczników do nauki religii*, Kat 1 (2003), s. 5.

³⁶⁴ Tamże, s. 4.

³⁶⁵ M. Majewski, jw., s. 178.

bloki tematyczne: w klasach nauczania początkowego zwłaszcza, a później w miarę możliwości cyklem roku liturgicznego i roku szkolnego; rok kościelny należy włączyć w integrujący tok roku szkolnego. Dobrze jest gdy materiał jednostki rozłożony jest na dwie sąsiadujące ze sobą strony, z których jedna akcentuje prawdę Bożą a druga powiązanie z życiem. W klasach starszych (...) należałoby uwzględnić korelację podręcznika nauki religii z podręcznikami (przynajmniej) przedmiotów humanistycznych. Ma to stanowić pomoc w zdobywaniu własnej tożsamości³⁶⁶. Materiał ten, jak wyżej wspomniano musi być zgodny z aktualnie obowiązującym programem nauczania religii, zatwierdzonym przez odpowiednie władze kościelne.

Warstwa treściowa podręcznika do nauki religii powinna zawierać:

„– wybór najważniejszych dla określonego poziomu nauczania i jego adresatów, celowo dobranych, logicznie, rzeczowo i psychologicznie uporządkowanych treści kształcenia katechetycznego, przedstawionych za pomocą słów i grafiki;
– zestaw ćwiczeń i zadań praktycznych, umożliwiających katechizowanemu zdobycie sprawności praktycznych, zgodnie z treściami i celami nauczania religii danego poziomu katechizacji, jak też z uwzględnieniem zasad dydaktycznych, nowoczesnych form i metod katechizacji”³⁶⁷.

Struktura treści podręcznika do nauki religii obejmuje różne rodzaje tekstów – podstawowe i uzupełniające, które odpowiadają zasadniczym założeniom tematycznym na danym poziomie kształcenia. Do tekstów podstawowych zalicza się zapis słowny (tekst) i graficzny (fotografie, mapy, ryciny, diagramy i inne), który bezpośrednio związany jest z konkretną jednostką tematyczną. Tekstami uzupełniającymi są zaś – komentarze, przykłady, materiały nadobowiązkowe³⁶⁸. Mówiąc o stronie merytorycznej (treściowej) podręczników do nauki religii dla ucznia, nie wolno zapomnieć o istnieniu pewnych kryteriów doboru treści. Realizacja tych kryteriów pozwala, by dany podręcznik był wielostronny i pełnowartościowy, by był uzupełnieniem żywego nauczania katechety. J. Szpet wymienia pięć takich kryteriów:³⁶⁹

1. Przedstawienie istotnych treści wyznaczonego tematu (zagadnienia). Dobór treści w sposób ogólny wyznacza program nauczania, pozostawiając autorom podręczników swobodę w jego wykorzystaniu. Zakres treści powinien być wystarczająco pełny w przedstawianiu określonego tematu. Źródłem tekstów winno być

³⁶⁶ J. Szpet, jw., s. 253.

³⁶⁷ A. Zellma, jw., s. 4.

³⁶⁸ Por. tamże.

³⁶⁹ Por. J. Szpet, jw., s. 253-256.

Pismo Święte – „Słowo Boże jest źródłem, z którego katecheza czerpie swoje orędzie” (DOK 94) – teksty patrystyczne, wypowiedzi świętych, źródła historyczne, orzeczenia soborowe, nauczanie papieży, teksty liturgiczne, teksty z poezji, prozy i publikacji religijnych, teksty literackie, fragmenty dzieł naukowych, epizody z wydarzeń aktualnych. J. Szpet wskazuje, że prawdy wiary mogą być odsłaniane przez literaturę, muzykę, sztukę, odczytane z treści literackich i historycznych, i w ten sposób łączyć się z życiem. Wszystkie te elementy winny być wewnętrznie powiązane w całość i włączone logicznie w strukturę danej jednostki tematycznej. Dobierając treści katechezy, należy pamiętać, że podręcznik do nauki religii w odróżnieniu od innych dyscyplin naukowych, ma nie tylko zawierać informacje, ale ma służyć pogłębianiu wiary uczniów i doprowadzić do osobowego spotkania człowieka z Bogiem. Dlatego ważny jest także sposób przedstawienia tych treści – czyli wyrażenie ich w odpowiedniej obudowie metodycznej (głównie graficznej).

2. Poprawność doktrynalna. To drugie kryterium, które powinna uwzględniać strona treściowa podręcznika. Bowiem „nauczanie winno dotyczyć tego, co podstawowe i najważniejsze, nie poruszając żadnych kwestii spornych i nie stając się teologicznym albo naukowym wykładem (...), ma to być pełne wprowadzenie w chrześcijaństwo, dotyczące wszystkich elementów życia chrześcijańskiego” (CT 21). Nauczanie, oczywiście wsparte podręcznikiem, powinno troszczyć się „o przekazanie całego Orędzia Chrystusa i Jego Kościoła nie pomijając i nie zniekształcając niczego, lecz wykładając wszystko z zastosowaniem pewnych metod i formuł podkreślających rzeczy istotne” (CT 49).

3. Związek z życiem ucznia. Podręcznik nie może być streszczeniem, czy kompendium traktatów teologicznych. Jego zadaniem jest ukazanie wartości życiowej poznawanych prawd, pomoc w odczytaniu znaków czasu, w ocenie i wyjaśnieniu wszystkiego w duchu całkowicie chrześcijańskim. W tym celu podręcznik problemowo ujmuje zagadnienia dydaktyczne i stosuje różne metody aktywizujące uczniów. Potwierdza to w swym nauczaniu papież Jan Paweł II. W adhortacji apostolskiej *Catechesi tradendae* wskazuje: podręczniki „niech będą związane z konkretnym życiem tych ludzi, dla których są przeznaczone i których wewnętrzne troski, pytania, walki i nadzieje mają być bezpośrednio uwzględnione; (...) niech rzeczywiście poruszają swoich czytelników, aby w nich rodziło się pełniejsze poznanie tajemnic Chrystusowych, z którego płynie prawdziwe nawrócenie, a potem życie bardziej zgodne z wolą Bożą” (CT 49).

4. Przystępność dla ucznia to kolejne z kryteriów doboru treści. Idzie tu o przystępność tekstów, pytań i zadań zawartych w podręczniku dla ucznia. Podręcznik winien zawsze zawierać teksty, które uczeń na danym poziomie kształcenia jest w stanie przyswoić, zrozumieć i wykorzystać praktycznie. Ważną rolę spełnia tu język treści, jak i strona graficzna podręcznika. Bardzo często w podręcznikach możemy znaleźć liczne znaki graficzne określające stopień trudności tekstu czy zadań i w związku z tym także ich odbiorców.

5. Relacja do programu kształcenia. Program nauczania religii stanowi podstawę doboru treści podręcznika. Jest on wyznacznikiem kręgu zainteresowań tematycznych danego szczebla kształcenia, określa ramy i wysuwa liczne sugestie. Program nie może jednak ograniczać rozwiązań podręcznika.

Istotnym elementem każdej katechezy jest modlitwa. Patrząc od strony psychologicznej, trzeba pamiętać, że młodzież „znajduje się w okresie religijności przechodzącej od autorytarno-moralnej przez autonomiczną do autentycznej. Modlitwa młodzieży powinna podlegać dalszemu rozwojowi, który jest uzależniony od tego, co wyniosła z domu rodzinnego, ze środowiska parafialnego i z dotychczasowej katechizacji. Biorąc pod uwagę takie kryteria, jak ilość katechez poświęconych modlitwie w danej serii materiałów, bogactwo rodzajów i form, umiejscowienie modlitwy i nasycenie jej elementami poszczególnych jednostek, zharmonizowanie modlitwy z tematem, można w ogromnym skrócie ocenić wybrane podręczniki”³⁷⁰.

Wyrazem struktury zewnętrznej podręcznika dla ucznia, zdaniem A. Zellmy, jest „obudowa metodyczna”, w której skład wchodzi: „sposób formułowania tematu katechezy, metodyka redagowania pytań do tekstu, polecenia, pytania kontrolne i utrwalające, zadania i ćwiczenia, odsyłacze do literatury, sposoby objaśniania symboli, informacja o zatwierdzeniu podręcznika przez Kościół, nadany przez Biuro Programowania Katechezy odpowiedni numer, podziały na części, rozdziały i akapity, przyjęty przez autorów podręcznika kształt stronic, rodzaj i kolor druku, ilustracji, tabel, wykresów, specyficzny język i zbiór środków wyrazowych, prezentujących w sposób wizualny zakodowane informacje”³⁷¹. Ważne jest także dla osobistej pracy każdego ucznia, by w zakończeniu jednostki tematycznej mógł on odnaleźć zestaw literatury pogłębiającej i poszerzającej dane zagadnienie, czy słownik przedstawiający określone

³⁷⁰ S. Kulpaczyński, M. Tatala, *Modlitwa w dotychczasowych i nowo tworzonych podręcznikach katechetycznych*, Kat 6 (2000), s. 68.

³⁷¹ A. Zellma, jw., s. 4.

postacie i nowe terminy istotne dla danej jednostki tematycznej³⁷². W każdym podręczniku przedmiotowym, także do nauki religii, ważną rolę pełni strona graficzna. Zdaniem J. Szpeta, „ważna jest równowaga między słowem a przekazem graficznym. Należy dbać o to, by tekst nie zdominował przekazu”³⁷³. Stronę graficzną podręcznika tworzą między innymi fotografie, ilustracje, diagramy, wykresy, tabele, mapy, zamieszczone teksty z pieśniami i piosenkami religijnymi z ich zapisem nutowym. Są to elementy często nie mniej ważne niż sam tekst, bowiem stanowią swoisty rodzaj przekazywanej treści w formie wizualnej. Dlatego też wymaga się, by spełniały one kilka podstawowych warunków. Według W. Okonia elementy tworzące stronę graficzną podręcznika powinny: pozostawać w pełnej zgodności treściowej z tekstem podręcznika; mieć wartość dokumentu, czyli być wolnymi od błędów merytorycznych; być w pełni czytelne, co związane jest ze sprawą dobrej jakości technicznej druku; odznaczać się wysokimi walorami estetycznymi³⁷⁴.

Ściśle ze stroną graficzną wiąże się zagadnienie poprawności językowej i swoisty spokój w przedstawianiu konkretnego zagadnienia. Zdaniem J. Szpeta, owa poprawność „ujawnia się w trosce o zgodność języka podręcznika z kanonami języka literackiego, jak i terminologią przedmiotu”³⁷⁵. Nie można bowiem w podręczniku zastosować języka naukowego, bo jeśli ma on spełniać oczekiwania uczniów, do których jest skierowany, to musi być napisany językiem żywym i bogatym, bardzo komunikatywnym, trafiającym do wyobraźni, zmuszającym do wysiłku umysłowego, przykuwającym uwagę, budzącym zainteresowanie³⁷⁶. Podkreślił to Jan Paweł II, mówiąc, że podręczniki powinny starać się „używać języka zrozumiałego dla współczesnych ludzi” (CT 49), języka, który nie będzie oddalał, ale pociągał.

Na formę podręcznika wpływają także inne elementy. Wśród nich są nowoczesne rozwiązania metodyczne, obudowa techniczna, oprawa i rodzaj papieru (idzie tu o jak najlepszą jakość pod względem edytorskim)³⁷⁷. S. Łabendowicz stwierdza, że „wydawane obecnie podręczniki posiadają bogatą szatę graficzną, odpowiednie dostosowanie treści merytorycznej do poziomu uczniów i inspirujące rozwiązania metodyczne”³⁷⁸.

³⁷² Por. J. Szpet, jw., s. 253.

³⁷³ Tamże.

³⁷⁴ Por. W. Okoń, jw., s. 305.

³⁷⁵ J. Szpet, jw., s. 256.

³⁷⁶ Por. tamże.

³⁷⁷ Por. tamże, s. 256-258.

³⁷⁸ S. Łabendowicz, jw., s. 100.

1.3. Metodyka pracy z podręcznikiem

Podręcznik do nauki religii dla ucznia jest bardzo ważnym, ale nie jedynym, środkiem nauczania szkolnego. Teoretycy dydaktyki uważają, że „podręcznik jest wykładnią treści i idei programowych. Od niego zależeć będzie poprawna realizacja zadań programowych. Brak pracy z podręcznikiem jest ze szkodą dla ucznia, bowiem nie przyzwyczajają go do pracy umysłowej”³⁷⁹. Pełni on jednak istotną, ale tylko pomocniczą rolę na katechezie. Podręcznik do nauki religii jest uzupełnieniem żywego nauczania. K. Sośnicki nazywa podręcznik „pośrednikiem między uczniem a nauczycielem”³⁸⁰. Podręcznik zawsze pomaga w owocniejszym przeżyciu katechezy od strony treściowej, jak i od strony metodycznej. Zdaniem B. Twardzickiego, korzystanie jedynie z podręcznika na katechezie jest monotonne i zubażające, dlatego należy korzystać z niego w łączności z innymi źródłami i pomocami, które można zastosować w nauczaniu religii (idzie tu szczególnie o nowoczesne środki audiowizualne)³⁸¹. B. Twardzicki twierdzi, że „lektura podręcznika poza katechezą, ale w relacji do katechezy może być przygotowaniem do katechezy, jej uprzedzeniem (na przykład uczniowie zapoznają się z treścią jednostki podręcznika, aby wyłowić główne myśli danej jednostki i zastanowić się, jaki to ma związek z ich życiem) lub kontynuacją katechezy, gdzie lektura jednostki może być pomocą w zrozumieniu treści katechezy. Lektura podręcznika może też być pomocą do sprawnego wykonania zadania domowego, (...) czy lekturą uzupełniającą w stosunku do katechezy”³⁸².

Właściwe korzystanie z podręcznika do nauki religii przez uczniów odbywa się pod okiem katechety. Zauważa to J. Szpet: „podręcznik szkolny dla ucznia ma dwóch adresatów: ucznia i nauczyciela. Efektywne jego wykorzystanie wymaga podjęcia współdziałania ze strony pierwszego i określonych umiejętności ze strony drugiego”³⁸³. Dlatego też katecheta (nauczyciel) winien dobrze znać podręcznik, jego układ, treść i cele³⁸⁴. Korzystanie z podręcznika będzie tylko wtedy przynosić owoce, gdy będzie odbywać się zgodnie ze wskazówkami katechety, który określa zadanie i cel pracy z podręcznikiem. Zawsze należy też dążyć do takiego stanu rzeczy, by uczniowie

³⁷⁹ Tamże, s. 101.

³⁸⁰ K. Sośnicki, *Ogólne założenia podręczników szkolnych*, Warszawa 1962, s. 59.

³⁸¹ Por. B. Twardzicki, jw., s. 440.

³⁸² Tamże, s. 443.

³⁸³ J. Szpet, jw., s. 258.

³⁸⁴ Por. B. Twardzicki, jw., s. 442.

korzystali z podręczników tego samego autora i najlepiej tego samego wydania. Każdy katecheta winien pamiętać, iż podstawowe i najważniejsze jest żywe przepowiadanie, ale nie może on zapominać o pomocach dydaktycznych, do których niewątpliwie należy podręcznik do nauki religii. Zasadniczo można wskazać za J. Szpetem na dwa sposoby wykorzystania podręcznika:

„1. w szkole – uczniowie korzystają z podręcznika na lekcji; polega ono na zapoznaniu się z wiadomościami przez czytanie; wybieranie fragmentów tekstu, czytanie i wykonywanie zadań z obudowy metodycznej; wyodrębnienie informacji – elementów najważniejszych oraz zachodzących między nimi istotnych związków; wykonywanie wskazanych przez nauczyciela ćwiczeń; sprawdzanie poprawności samodzielnie analizowanych tekstów i formułowanych wniosków, sporządzenie notatek i konspektu, kształtowanie umiejętności dostrzegania problemów, wyodrębniania różnych stanowisk, doboru argumentów przemawiających za jakimś rozwiązaniem i samodzielnego poszukiwania własnych;

2. w domu – można wykorzystać podręcznik wykonując wszystkie ze wskazanych powyżej czynności oraz powtarzanie, pogłębianie i utrwalanie wiadomości i umiejętności; wykorzystanie wskazówek samo-kształceniowych adresowanych do ucznia”³⁸⁵.

Podręcznik do nauki religii dla ucznia zawiera liczne treści, systematycznie ułożone i zarazem zgodne z programem nauczania. I tak, „zależnie od celu katechezy, można z podręcznika wykorzystać teksty Pisma Świętego, teksty liturgiczne, komentarze wyjaśniające, pytania refleksyjne, rachunki sumienia, rubrykę «pomyśl, zastanów się» itp., ale także ilustracje, fotografie, ryciny, symbole, schematy, tabele. Można i trzeba wykorzystać uwagi dotyczące dalszych poszukiwań”³⁸⁶. Katecheta może korzystać z wymienionych środków zawartych w podręczniku, podczas katechezy na różny sposób i w różnym zakresie, w różnych etapach katechezy oraz w zależności od tego, co zawiera dany podręcznik do nauki religii i jaki cel chce katecheta osiągnąć. Wykorzystanie takie może być całościowe lub częściowe. Wykorzystanie całościowe podręcznika polega na wykorzystaniu całego materiału zawartego w danej jednostce tematycznej na różny sposób. Forma taka może być przygotowaniem do katechezy, wówczas uczniowie czytają całą jednostkę w domu, ale zgodnie z określonym kluczem działania, który podaje wcześniej katecheta; może mieć miejsce na katechezie podczas

³⁸⁵ J. Szpet, jw., s. 259.

³⁸⁶ Tamże, s. 443.

czytania podręcznika etapami, które zostają wtedy oddzielone od siebie przez przestrzeń przeznaczoną na dyskusję i ukazanie istotnych myśli; i wreszcie może posłużyć jako czytanie dla sprawdzenia skuteczności katechezy³⁸⁷. Częściowe wykorzystanie podręcznika polega na korzystaniu jedynie z pewnych elementów zawartych w tejże jednostce. Korzystniejszy dla katechety i uczniów jest sposób częściowy, gdyż, zdaniem B. Twardzickiego, całościowe wykorzystanie krępuje swobodę i inwencję twórczą katechety, a dla uczniów jest nużące³⁸⁸.

Katecheta, zgodnie z wcześniej założonymi celami katechezy, może korzystać z podręcznika w różnych etapach katechezy. I tak, można wykorzystać podręcznik: we wprowadzeniu do tematu katechezy; na etapie rozwinięcia tematu katechezy; w pogłębianiu zdobytej wiedzy na zakończenie danej jednostki tematycznej. Korzystanie z podręcznika „jest czymś oczywistym i koniecznym, lecz należy to robić celowo i planowo. Zarówno katecheta, jak i uczniowie winni wiedzieć, dlaczego korzystają z podręcznika i to w określony sposób. Uwarunkowane to jest wiekiem zaawansowaniem uczniów”³⁸⁹. Z zasady uczniowie winni na każdej lekcji oraz jak najczęściej w domu poza lekcjami korzystać z pomocy podręcznika, czyniąc to na różny sposób. Wszelka bowiem praca z podręcznikiem, czy to w szkole na lekcji, czy w domu, ma istotne znaczenie dla intelektualnego i osobowościowego rozwoju ucznia. Pozwala na opanowanie metod samokształcenia, samodzielnego myślenia i rozwiązywania problemów. Prawdę tę podkreśla J. Bagrowicz, twierdząc, że „stałe i umiejętne wykorzystywanie podręcznika podczas lekcji religii może być dla ucznia zachętą do kontaktu z podręcznikiem w pracy samodzielnej. Wprawdzie niewielu uczniów sięga w domu do podręcznika do nauki religii, ale przy umiejętnym wskazaniu przez katechetę zadań do wykonania, podręcznik może odegrać ważną rolę samokształceniową. Uczeń zdobywa w ten sposób nie tylko nowe wiadomości, ale i poszerza krąg własnych zainteresowań, a co ważniejsze pogłębia się u niego motywacja do uczenia się, sięgania do poważniejszej lektury religijnej”³⁹⁰.

A. Zellma stwierdza, że w praktyce zastosowanie podręcznika dla ucznia jest czynnością złożoną i jak każda działalność, „może – stosownie do celów i zadań edukacji katechetycznej, liczby uczniów objętych katechizacją, miejsca

³⁸⁷ Por. tamże, s. 443-444.

³⁸⁸ Por. tamże.

³⁸⁹ Tamże, s. 447.

³⁹⁰ J. Bagrowicz, *O teorii i praktyce recenzowania podręczników*, w: *W trosce o dobre podręczniki*, red. P. Tomasiak, Kraków 2003, s. 37.

i czasu pracy oraz dostępu do innych środków dydaktycznych – przybierać różne formy. Najczęściej uczniowie korzystają z podręcznika w toku zajęć lekcyjnych oraz w czasie wykonywania zadań domowych. Tak w pierwszym jak i drugim przypadku praca dzieci i młodzieży z podręcznikiem może mieć charakter działalności: indywidualnej (każdy uczeń sam pracuje z podręcznikiem) lub grupowej (uczniowie korzystają z podręcznika w grupach, rozwiązują postawiony przed nimi problem), jednolitej (wszyscy uczniowie lub wszystkie grupy pracują nad rozwiązaniem jednego, tego samego zadania), lub zróżnicowanej (zadania dla poszczególnych uczniów lub grup są zróżnicowane). W toku zajęć lekcyjnych może mieć miejsce forma pracy zbiorowej uczniów z podręcznikiem katechetycznym (wszyscy pracują w oparciu o jeden egzemplarz podręcznika, np. odsłuchują tekst czytany przez katechetę lub jednego z uczniów)³⁹¹.

Spośród wszystkich metod opartych na słowie, najbardziej interesująca jest oczywiście tak zwana metoda pracy z podręcznikiem lub praca z tekstem. Metoda ta „wprowadza ucznia w obcowanie z książką w całym niemal życiu i uczy go samodzielnej lektury. Dlatego powinna być bardzo poważnie traktowana przez katechetę”³⁹². I tak na ogół pracuje się z podręcznikiem w ten sposób, „że czyta się poszczególne jego fragmenty, aby zapoznać się z zawartą w nich treścią i nauczyć się odpowiadać na zadawane pytania”³⁹³. Praca z podręcznikiem może wyrażać się na różny sposób. W. Kubik mówi, że może polegać na tym, iż polecamy przeczytać daną jednostkę tematyczną albo określony jej fragment w celu ułatwienia uczniowi odnalezienia poprawnej odpowiedzi na postawione pytanie³⁹⁴. Pytanie może odnosić się do całości materiału lub do jego fragmentu, może być postawione konkretnemu uczniowi, grupie bądź całej klasie. Sposoby pracy z tekstem podręcznika zależą między innymi od poziomu kształcenia i wieku uczniów. Dla przykładu wiodącym sposobem pracy z podręcznikiem, podejmowanym przez młodzież gimnazjalną, są różne formy analizy i interpretacji tekstu, zastosowane celem wprowadzenia uczniów w tematykę katechezy, doprowadzenia do postawienia problemu, dostarczenia materiału poglądowego ilustrującego omawiane zagadnienie, wykorzystania treści utworu do analizy porównawczej lub refleksji kończącej zajęcia katechetyczne. Bezpośrednią jednak analizę i interpretację tekstu z podręcznika „można przeprowadzić za pomocą: heurystycznej pogadanki, różnych kategorii dyskusji (np. panelowej, kolorowych

³⁹¹ A. Zellma, jw., s. 6-7.

³⁹² M. Korgul, *Dydaktyka dla katechetów*, Legnica 1997, s. 116.

³⁹³ W. Kubik, *Zarys dydaktyki katechetycznej*, Kraków 1990, s. 261.

³⁹⁴ Por. tamże.

kapeluszy i innych), na drodze formułowania i rozwiązywania problemów przez uczniów przy pomocy katechety. Analizę i interpretację tekstów zamieszczonych w podręczniku dopełniają twórcze działania uczniów o charakterze literackim, plastycznym i muzycznym”³⁹⁵.

Kolejny sposób wykorzystania metody pracy z tekstem polega na podejmowaniu przez uczniów całościowej lektury materiału danej jednostki tematycznej w domu. Uczniowie na podstawie zadanych przez katechetę pytań dokonują rozróżnienia zagadnień ważniejszych od zagadnień mniej istotnych odnośnie do danego tematu katechezy. Pomocą w realizacji tej formy pracy z podręcznikiem jest zamieszczony w nim (nie we wszystkich), na początku jednostki lekcyjnej, sformułowany problemowo temat i zestaw pytań³⁹⁶. Innym sposobem pracy z podręcznikiem jest „ilustrowanie treści zamieszczonych w podręczniku, stawianie pytań do tekstu, wypisywanie zdań niezrozumiałych, wymagających objaśnienia, wskazywanie na praktyczne zastosowanie poznawanych treści, układanie – w oparciu o tekst katechezy – krzyżówki, zagadki lub rebusu, opracowywanie kolażu. W ten sposób ma miejsce pogłębianie poznawanych treści i ich emocjonalne odniesienie się do nich”³⁹⁷.

W pracy ze starszymi dziećmi ze szkoły podstawowej i młodzieżą klas gimnazjalnych warto, zdaniem A. Zellmy, stosować także inne metody pracy z podręcznikiem. Idzie tu między innymi o takie metody, jak:

- poszukiwanie alternatywnych tytułów do przeczytanego z podręcznika materiału;
- opracowanie mapy mentalnej w oparciu o treść jednostki lekcyjnej;
- udzielanie odpowiedzi na pytanie, co jest w podręczniku, a czego nie było w toku katechezy;
- układanie na podstawie treści podręcznika notatki do zapisania w zeszycie;
- redagowanie opowiadania, listu lub modlitwy w związku z daną jednostką lekcyjną;
- wyszukiwanie treści mających ścisły związek z życiem;
- analizowanie treści fotografii, map, schematów, wykresów, rysunków, symboli;
- zobrazowanie graficzne danych zawartych w tekście;
- sporządzanie kwestionariuszy, ankiet i wywiadów³⁹⁸.

³⁹⁵ A. Zellma, jw., s. 9.

³⁹⁶ Por. tamże.

³⁹⁷ Tamże.

³⁹⁸ Por. tamże, s. 9-10.

Nie są to wszystkie z możliwych metod pracy z podręcznikiem, a jedynie te najczęściej stosowane przez nauczających religii. Ukazują one zasadniczo bezpośredni wkład ucznia, który sprzyja jego wszechstronnej aktywizacji i nawiązaniu osobowego kontaktu z Bogiem. By jednak osiągnąć efektywne wyniki zastosowania podręcznika do nauki religii w katechezie, potrzeba według A. Zellmy:

- „1. świadomego przygotowania uczniów do korzystania z podręcznika;
2. odpowiedniego doboru metod pracy z podręcznikiem oraz ich wkomponowania w strukturę jednostki lekcyjnej i zadań domowych w danej grupie katechizowanych;
3. przywiązywania uwagi w toku katechezy do momentów motywowania uczniów w zakresie pracy z podręcznikiem;
4. wspomagania uczniów w aktywnym korzystaniu z podręcznika poprzez zastosowanie zróżnicowanych metod pracy z podręcznikiem”³⁹⁹.

Należy pamiętać, że podręczniki zawierają określony scenariusz każdej katechezy, sugerują pewien model przekazu katechetycznego, wyznaczając poszczególne ogniwa danej katechezy. To prowadzi do uświadomienia sobie nowej roli podręcznika. Ma on być „nie tylko pomocą do uzupełnienia, podsumowania, dokonania syntezy i rekapitulacji, celem pojęciowego opanowania wiadomości religijnych, ale – na pierwszym miejscu – elementem składowym żywej katechezy”⁴⁰⁰. Reasumując, należy podkreślić, że od nauczyciela religii zależy skuteczność podręcznika dla ucznia, jego rzeczywista wartość w procesie edukacji religijnej⁴⁰¹.

2. Wymogi edukacyjne założeń podręcznikowych w klasach I-III gimnazjum

Opisane zagadnienia pokazują, jak istotne miejsce w nowych dokumentach programowych nauczania religii zajmuje antropologiczny wymiar. Określają różnorodność problemów związanych z ludzką egzystencją. W świetle proponowanych treści o człowieku uczeń rozpoznaje swą godność, prawa i obowiązki, sens własnego istnienia oraz kierunek rozwoju osobowego. Odkrywa też, iż, jako osoba, jest powołany do odpowiedzialnej miłości i życia w rodzinie, grupie rówieśniczej, we wspólnocie Kościoła. Wszystkie te kwestie, mimo iż tworzą spójną całość, wymagają jednak ukonkretnienia poprzez odwołanie do doświadczeń uczniów. Implikują zatem szereg

³⁹⁹ Tamże, s. 12.

⁴⁰⁰ R. Lis, *Zagadnienia z katechetyki formalnej*, Lublin 1991, s. 59.

⁴⁰¹ Por. S. Łabendowicz, jw., s. 105.

zadań, jakie stoją przed twórcami nowych serii podręczników do nauczania religii⁴⁰². W kontekście redagowania nowych materiałów katechetycznych, zwłaszcza dla młodzieży, jawi się niekwestionowana potrzeba podejmowania tematów kontrowersyjnych oraz analizowania (...) koncepcji człowieka, jakie występują we współczesnych nurtach myślowych, prowadzących do nihilizmu. Niewątpliwie samo odwołanie do współczesnych problemów egzystencjalnych i ukazywanie absurdów obecnych w postmodernistycznej wizji człowieka nie wystarczy. Potrzebne są jeszcze rzetelne argumenty, uzasadniające niekwestionowaną wartość chrześcijańskiej wizji człowieka. Istotną rolę spełnia również takie planowanie poszczególnych jednostek tematycznych, które skłania uczniów do osobistej refleksji nad własnym człowieczeństwem i powołaniem oraz motywuje do systematycznej pracy nad sobą, otwierając przy tym na Boga – dawcę pełnej prawdy o człowieku. Nie jest to jednak możliwe bez uzupełniania i integrowania treści nauczania religii z edukacją szkolną. Czasami konieczna może okazać się należycie uzasadniająca stanowisko Kościoła polemika z wiedzą i doświadczeniem współczesnego nastolatka na temat osoby ludzkiej i jej codziennej egzystencji, o czym powinni pamiętać nie tylko twórcy nowych serii podręczników, ale także katecheci. Tylko tak ukazywany chrześcijański obraz człowieka, wzbogacony o odwołanie do doświadczeń uczniów i zastosowanie metod opartych na dialogu, stanowi szansę wspomagania dzieci i młodzieży w docieraniu do prawdy o sobie, swoim człowieczeństwie oraz w stopniowym przyswajaniu wartości istotnych dla własnego życia i całościowego rozwoju osobowego⁴⁰³.

Wyjątkowe zadanie stawia się przed katechezą w gimnazjum, przede wszystkim ze względu na zachodzące w tym czasie zmiany rozwojowe ucznia, dotyczące między innymi sfery osiągnięć, niezależności i tożsamości⁴⁰⁴. Jakkolwiek nastroczają one wielorakich problemów wychowawczych, otwierają równocześnie na nowe możliwości w komunikacji wartości⁴⁰⁵. Zostało to zauważone w Podstawie programowej katechezy, która kładzie nacisk na wprowadzanie młodego człowieka w przestrzeganie miłości w zakresie indywidualnym i wspólnotowym⁴⁰⁶. W wychowaniu młodzieży gimnazjalnej

⁴⁰² Anna Zellma, *Antropologiczny wymiar nauczania religii w ujęciu nowych dokumentów programowych*, „PERSPECTIVA Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, R. X (2011) nr 2 (19), s. 375-376.

⁴⁰³ Por. tamże, s. 376.

⁴⁰⁴ Por. S. Dziekoński, *Wychowanie jako zadanie szkolnej lekcji religii katolickiej*, „Studia Katechetyczne” 7 (2010), s. 149-165.

⁴⁰⁵ Zob. R. Murawski, *Problematyka wieku dorastania*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 71-73.

⁴⁰⁶ Zob. PPK, s. 49-53.

zwraca się uwagę także na inne wartości: wolność, prawdę i tolerancję⁴⁰⁷. Programy i podręczniki adresowane do młodzieży klas gimnazjalnych podejmują te kwestie nie tylko ogólnie, ale też rozpatrują szczegółowe tematy, dotyczące relacji między obywatelem a władzą publiczną w systemach totalitarnych, autorytarnych i demokratycznych. Omawiają klauzulę sumienia w kontekście prawa państwowego, odnoszą się do wolności religijnej, czy też stosunków między państwem i Kościołem. Rzecz ma się podobnie z wychowaniem do prawdy⁴⁰⁸. Wiele uwagi poświęca się przybliżeniu zagadnień dotyczących wartości i umiłowania prawdy, jej obecności w życiu społecznym. W programach i podręcznikach do nauczania religii w gimnazjum docenia się znaczenie wychowania patriotycznego, wychowania do demokracji i tolerancji. Wychowanie patriotyczne realizowane jest przez wydobywanie biblijnych wątków społecznych i patriotycznych, przybliżanie takich pojęć, jak: naród, państwo, tożsamość narodowa, wierność tradycji narodowej, miłość ojczyzny. Tolerancja domaga się właściwego podejścia do kwestii tożsamości religijnej. Wobec tego jednym z głównych zadań szkolnego nauczania religii będzie pogłębianie i podtrzymywanie tożsamości, którą można uzgodnić z akceptacją istniejącego realnie pluralizmu religijnego⁴⁰⁹. Dodatkowo porusza się kwestie: solidarności, miłosierdzia, zaangażowania w wolontariat i społecznej wartości świętowania⁴¹⁰. Przy wartościach ważnych dla życia rodzinnego zwraca się uwagę na miłość, odnosząc ją do różnych płaszczyzn życia. Podkreśla się również samą wartość rodziny i kształtowania w niej więzów rodzinnych, wyjaśnia się znaczenie modlitwy i liturgii sprawowanej w kontekście domu rodzinnego. W odniesieniu do III i IV przykazania Bożego wyjaśnia się sens szacunku dla rodziców oraz rodzinny wymiar świętowania niedzieli⁴¹¹.

Program nauczania religii dla gimnazjum (nr programu AZ-3-01/10) pt. „Pójść za Jezusem Chrystusem” z 2010 roku określa następujące wymagania odnośnie celów katechetycznych:

- analiza i interpretacja biblijna. Uczeń nabywa podstawową wiedzę z zakresu analizy tekstu biblijnego i umiejętności interpretacji religijnej perykop biblijnych;

⁴⁰⁷ Zob. P. Tomasik, *Religia w dialogu z edukacją. Studium na temat korelacji nauczania religii katolickiej w polską edukacją szkolną*, Warszawa 2004, s. 330.

⁴⁰⁸ S. Dziekoński, *Wychowanie jako zadanie szkolnej lekcji religii katolickiej*, „Studia Katechetyczne” 7 (2010), s. 149-165, s. 156.

⁴⁰⁹ P. Tomasik, *Religia w dialogu z edukacją*, dz. cyt., s. 330-342.

⁴¹⁰ S. Dziekoński, jw., s. 149-165, s. 157.

⁴¹¹ Tamże, s. 149-165.

- chronologia, analiza i interpretacja historiozbawcza. Uczeń posługuje się podstawowymi określeniami historii zbawienia; dostrzega związki terażniejszości z przeszłością; tworzy krótkie wypowiedzi o postaci i wydarzeniu historycznym, posługując się poznanymi pojęciami; przedstawia własne stanowisko i próbuje je uzasadnić; przyporządkowuje fakty historyczne datom; odpowiada na proste pytania postawione do tekstu źródłowego, planu, mapy, ilustracji; pozyskuje informacje z różnych źródeł oraz selekcjonuje je i porządkuje; stawia pytania dotyczące przyczyn i skutków analizowanych wydarzeń z historii zbawienia i współczesnych;
- przygotowanie do przyjęcia sakramentu bierzmowania. Uczeń rozwija świadomość chrztu nie jako jednorazowego wydarzenia z przeszłości, ale jako procesu obejmującego całe życie; rozumie bierzmowanie jako *dopełnienie* chrztu oraz istotny etap inicjacji chrześcijańskiej, co prowadzi do pogłębionego przeżywania Eucharystii (udziału we Mszy świętej i adoracji);
- kształtowanie sumienia, postaw moralnych oraz samooceny. Uczeń w oparciu o posiadaną wiedzę wypracowuje względnie stałe zachowania, reakcje poznawcze, emocjonalnie umotywowane wartościami najwyższymi, odnosząc je zwłaszcza do miłości Boga, Kościoła, Ojczyzny i rodziny; osiąga pewną integrację życia psychicznego, fizycznego, uczuciowego, intelektualnego i religijnego; nabywa umiejętność oceny swego postępowania moralnego, konfrontując je z nauką Bożą; w sposób twórczy wykorzystuje opinie, oceny, które o sobie słyszy, do budowania właściwych relacji międzyludzkich; rozumie potrzebę podejmowania odpowiedzialnych wyborów;
- tworzenie wypowiedzi na tematy religijne. Uczeń rozwija umiejętność wypowiadania się w mowie i w piśmie na tematy poruszane na zajęciach, związane z poznawanymi tekstami biblijnym i innymi tekstami o charakterze religijnym i własnymi zainteresowaniami; dba o poprawność wypowiedzi własnych, a ich formę kształtuje odpowiednio do celu wypowiedzi.

Program nauczania religii w klasie I gimnazjum pt. „Spotkanie ze Słowem” w poszczególnych rozdziałach określa wymogi edukacyjne dotyczące celów katechetycznych, wymagań i korelacji z edukacją szkolną. I tak:

1. Bóg na ludzkich drogach

Cele katechetyczne

- Wprowadzenie uczniów w tematykę roku.

Wymagania

Uczeń:

- rozumie pojęcie sensu życia,
- dostrzega związek między wiarą a pytaniami egzystencjalnymi.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: Rodzaje literackie, wybrane utwory z klasyki światowej (Biblia, A. de Saint-Exupéry, *Mały Księżę*).
- Wiedza o społeczeństwie: Sens i cel życia, życie jako fundamentalna wartość, człowiek istota społeczna, grupa i więzi społeczne.

2. Słowo Boga do człowieka

Cele katechetyczne

- Wprowadzenie w odkrywanie Boga obecnego w swoim Słowie.
- Ukazywanie podstawowych zasad interpretacji Pisma Świętego.
- Zaznajamianie z prehistorią biblijną i czasem patriarchów.

Wymagania

Uczeń:

- opisuje proces formowania się ksiąg biblijnych,
- charakteryzuje związek między Pismem Świętym i Tradycją,
- dokonuje interpretacji literackiej i religijnej wybranych fragmentów biblijnych,
- wskazuje przykłady gatunków literackich w księgach biblijnych,
- uzasadnia konieczność określenia gatunków literackich dla właściwej interpretacji tekstów biblijnych,
- przedstawia podstawowe wydarzenia należące do starotestamentalnej historii zbawienia w porządku chronologicznym (patriarchowie),
- prezentuje najważniejsze wydarzenia życia wybranych postaci starotestamentalnych: patriarchów,
- dokonuje aktualizacji faktów związanych z wybranymi postaciami Starego Testamentu,
- wyjaśnia, jak można naśladować postacie biblijne w wyznawaniu wiary,
- wskazuje na wątki, tematy i postaci biblijne obecne w literaturze pięknej.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: Rodzaje oraz gatunki literackie. Pojęcia: myśl przewodnia, sensory symboliczne i metaforyczne utworu, narracja, symbol, alegoria.

- Historia: Powstanie chrześcijaństwa.

3. Słowo Boga prowadzi Lud Boży

Cele katechetyczne

- Ukazanie historiozbowczego wymiaru dziejów narodu wybranego

Wymagania

Uczeń:

- dokonuje interpretacji literackiej i religijnej wybranych fragmentów biblijnych,
- wskazuje przykłady gatunków literackich w księgach biblijnych,
- przedstawia podstawowe wydarzenia należące do starotestamentalnej historii zbawienia w porządku chronologicznym (wędrowka do Ziemi Obiecanej, epoka sędziów, pierwsi królowie, podzielone królestwo, niewola babilońska, powstanie machabejskie),
- prezentuje najważniejsze wydarzenia życia wybranych postaci starotestamentalnych: Mojżesza, Jozuego, Samuela, Saula, Dawida, Salomona, braci machabejskich, wybranych proroków,
- dokonuje aktualizacji faktów związanych z wybranymi postaciami Starego Testamentu,
- wyjaśnia, jak można naśladować postacie biblijne w wyznawaniu wiary,
- wskazuje na wątki, tematy i postaci biblijne obecne w literaturze pięknej.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: Pismo Święte (fragmenty: Mojżesz, Jozue, Samuel, Saul, Dawid, Salomon, Machabeusze, wybrani prorocy). Pojęcia: wartości, wytrwałość, odwaga, słuchanie Boga, mądrość.
- Historia: Cywilizacje starożytne – Izrael
- Wiedza o społeczeństwie: Rola wartości w życiu człowieka, autorytet, grupy i więzi społeczne.

4. Słowo stało się Ciałem

Cele katechetyczne

- Ukazanie Jezusa Chrystusa jako wypełnienia proroctw mesjańskich

Wymagania

Uczeń:

- dokonuje interpretacji literackiej i religijnej wybranych fragmentów biblijnych,
- wskazuje przykłady gatunków literackich w księgach biblijnych,

- przedstawia podstawowe wydarzenia, należące do starotestamentalnej historii zbawienia w porządku chronologicznym (sytuacja Izraela przed narodzeniem Chrystusa),
- dokonuje aktualizacji faktów związanych z wybranymi postaciami Nowego Testamentu,
- prezentuje specyfikę i orędzie poszczególnych Ewangelii,
- prezentuje starożytne świadectwa biblijne, patrystyczne i pozachrześcijańskie na temat historyczności Jezusa,
- przedstawia podstawowe fakty życia i działalności Jezusa Chrystusa w porządku chronologicznym,
- uzasadnia podstawowe implikacje dla życia chrześcijanina, wynikające z Wcielenia i Odkupienia,
- wskazuje na wątki, tematy i postaci biblijne obecne w literaturze pięknej,
- uzasadnia znaczenie wiary i jej przymiotów w życiu człowieka.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: rodzaje oraz gatunki literackie. Pojęcia: myśl przewodnia, sensy symboliczne i metaforyczne utworu, narracja, symbol, alegoria.
- Historia: sytuacja Izraela przed narodzeniem Chrystusa, Jezus Chrystus – postać historyczna, powstanie chrześcijaństwa.
- Wiedza o społeczeństwie: sens i cel życia, życie jako podstawowa wartość, znaczenie autorytetu w życiu człowieka i właściwy jego wybór.

5. Słowo Boże rozszerzało się

Cele katechetyczne

- Ukazanie dziejów Kościoła do czasów średniowiecznych

Wymagania

Uczeń:

- opisuje na podstawie tekstów biblijnych etapy powstawania Kościoła,
- ukazuje związek między chrześcijaństwem i dziedzictwem świata antycznego,
- wskazuje źródła odnoszące się do początków chrześcijaństwa oraz starożytnych prześladowań chrześcijan,
- prezentuje przyczyny i przebieg schizmy wschodniej,
- wyjaśnia różnice i podobieństwa katolicyzmu i głównych wyznań chrześcijańskich (prawosławia),

- charakteryzuje problematykę stosunków państwa i Kościoła,
- wskazuje na aktualność idei benedyktyńskiej i franciszkańskiej,
- ocenia, na podstawie wybranych tekstów źródłowych oraz współczesnych dokumentów Kościoła, okoliczności powstania i działalność inkwizycji,
- uzasadnia znaczenie chrztu dla historii Polski,
- prezentuje tzw. spór o św. Stanisława i wyciąga wnioski dotyczące relacji między społecznością świecką i kościelną,

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: *Bogurodzica*.
- Historia: Polska pierwszych Piastów, Pierwsi Jagiellonowie, Charakterystyka polskiego średniowiecza, schizma wschodnia.
- Wiedza o społeczeństwie: Człowiek – istota społeczna, naród, państwo, prawa i obowiązki człowieka wobec narodu, państwa.
- Sztuka: Muzyka ojczysta, regionalna, innych narodów. Dzieła sztuki ojczystej i innych narodów. Sposoby komunikowania się poprzez wyraz plastyczny.
- Geografia: Problemy integracyjne na świecie, w Europie i Polsce.

6. Twoje Słowo na ścieżkach mego życia

Cele katechetyczne

- Wprowadzenie w przeżywanie roku liturgicznego.
- Ukazanie historii i sensu poszczególnych świąt kościelnych i okresów liturgicznych.

Wymagania

Uczeń:

- charakteryzuje poszczególne okresy liturgiczne w oparciu o KKK,
- interpretuje teksty wybranych czytań mszalnych w kontekście okresów liturgicznych,
- charakteryzuje istotę kultu świętych,
- charakteryzuje liturgiczne i paraliturgiczne formy świętowania w poszczególnych okresach liturgicznych,
- uzasadnia religijny wymiar świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy oraz okresu Wielkiego Postu.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: Wybrane utwory z klasyki światowej – *Biblia*.

Jak wskazuje program nauczania religii w klasie I gimnazjum pt. „Spotkanie ze Słowem”, na etapie rozwoju religijnego młodzieży gimnazjalnej szczególnie ważna jest realizacja funkcji ewangelizacyjnej, prowadzącej do obudzenia i pogłębienia wiary osobowej. Przejście od wiary autorytarnej do osobowego podejmowania decyzji, stanowiących osobistą odpowiedź ucznia na pełną miłości propozycję Bożą, może pomóc w odkrywaniu tożsamości chrześcijańskiej. W klasie I gimnazjum poznaniu, kształtowaniu umiejętności wykorzystywania i rozumienia Objawienia Bożego służą metody biblijne. Właściwemu odczytaniu przesłania tekstu źródłowego służy wprowadzenie w metody i zasady interpretacji tekstu, stosowanie metod pracy z tekstem. Skuteczne wykorzystanie metod wymaga wprowadzenia uczniów w materiał źródłowy, którym jest Pismo Święte, dokumenty nauczającego Kościoła, teksty liturgiczne, dokumenty historyczne, świadectwa życia Kościoła, świadectwo chrześcijan. W poszukiwaniu i kształtowaniu wzorców osobowych z pomocą przychodzą wzorce biblijne, postacie świętych i błogosławionych świadków wiary oraz metody dramowe i problemowe, które mogą okazać się skuteczne w rozbudzaniu i rozwoju zainteresowań zagadnieniami religijnymi. Istotną zasadą oddziaływania winno być jak najpełniejsze stosowanie metod aktywizujących. Pozwalają one bowiem aktywnie poszukiwać odpowiedzi na nurtujące i stawiane przez uczniów pytania oraz budzić zaangażowanie. Katecheta winien przede wszystkim pełnić rolę przewodnika, który inspiruje, wspiera, ukierunkowuje poszukiwania i odkrywanie prawdy i sam jest świadkiem wiary. Wprowadzanie do pracy metod poszukujących (drama, dyskusja, panel, trybunał, praca z tekstem, metoda problemowa, quizy, rewizja życia) służy uzdolnieniu uczniów do umiejętnego korzystania z tekstów biblijnych, odnajdywania w nich własnych problemów, niepewności i ich interpretacji. Materiał biblijny, który winien być wykorzystany na tym etapie, odnosi się do zagadnień treściowych i wymagań szczegółowych zapisanych powyżej. Należy sięgać zwłaszcza do fragmentów ksiąg historycznych i prorockich Starego Testamentu oraz do Ewangelii i Dziejów Apostolskich. Pomocne są one w kształtowaniu własnych opinii, umiejętności argumentowania i motywowania, precyzowania myśli, w kształtowaniu woli, w zajęciu stanowiska; budzą poczucie odpowiedzialności za siebie, rodzinę, środowisko. Zagadnienia z historii Kościoła do średniowiecza stanowią fundament dla wyjaśnienia krzywdzących stereotypów antychrześcijańskich i antykatolickich, znacznie osłabiających lub wręcz blokujących ewangelizację. Należy więc zadbać, by treści historyczne realizować współbieżnie z programem nauczania historii.

Program nauczania religii w klasie II gimnazjum pt. „Aby nie ustać w drodze” w poszczególnych rozdziałach określa wymogi edukacyjne dotyczące celów katechetycznych, wymagań i korelacji z edukacją szkolną. I tak:

1. Człowiek na drogach Boga

Cele katechetyczne

- Wprowadzenie uczniów w tematykę roku
- Wskazanie, iż Bóg daje odpowiedź na problemy nurtujące człowieka

Wymagania

Uczeń:

- charakteryzuje relację Bóg – człowiek,
- opisuje zamysł Boga względem człowieka,
- wskazuje na szanse rozwoju, jakie stwarza człowiekowi Kościół.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: A. de Saint-Exupéry, *Mały Książę*, Seneka, *O życiu szczęśliwym* (fragmenty dialogu).
- Wiedza o społeczeństwie: Sens i cel życia, życie jako fundamentalna wartość. Odpowiedzialność za własny rozwój, kryteria dojrzałej osobowości.

2. Jezus Chrystus prowadzi do pełni życia

Cele katechetyczne

- Ukazanie znaczenia paschy Jezusa Chrystusa w życiu chrześcijanina
- Przedstawienie sakramentów jako znaków działania Boga w życiu Kościoła i chrześcijanina.

Wymagania

Uczeń:

- uzasadnia podstawowe implikacje dla życia chrześcijanina wynikające z Wcielenia i Odkupienia,
- charakteryzuje relację Bóg – człowiek,
- charakteryzuje rolę pokory i pychy w odniesieniu do relacji Bóg – człowiek,
- przedstawia sposoby obecności Chrystusa w liturgii,
- charakteryzuje liturgię jako dialog Boga z człowiekiem (dar i odpowiedź),
- interpretuje znaki, symbole liturgiczne oraz postawy występujące podczas liturgii,

- odczytuje na podstawie tekstów obrzędów liturgicznych związek opisywanych wydarzeń z życiem chrześcijanina,
- charakteryzuje cel poszczególnych sakramentów oraz interpretuje wybrane teksty liturgiczne odnoszące się do nich,
- wyjaśnia pojęcia grzechu przeciwko Duchowi Świętemu,
- uzasadnia, dlaczego Eucharystia jest centrum liturgii i życia chrześcijańskiego,
- wyjaśnia rozumienie Eucharystii jako uczty miłości,
- interpretuje teksty Modlitw Eucharystycznych,
- uzasadnia, że namaszczenie chorych to dar i pomoc w przeżywaniu cierpienia.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: Rodzaje oraz gatunki literackie. Pojęcia: myśl przewodnia, sensory symboliczne i metaforyczne utworu, narracja, symbol, alegoria. Wybrane utwory z klasyki światowej – *Biblia*.
- Wiedza o społeczeństwie: Rola autorytetu w życiu człowieka, grupy i więzi społeczne.

3. Wędrówka ku dobru

Cele katechetyczne

- Wprowadzenie podstawowych pojęć etycznych.
- Sformułowanie podstawowych zasad moralnych.
- Ukazanie wędrówki Izraelitów do Ziemi Obiecanej jako *figury* życia moralnego człowieka.

Wymagania

Uczeń:

- charakteryzuje związek między Eucharystią oraz sakramentem pokuty i pojednania a życiem moralnym chrześcijanina,
- uzasadnia koncepcję szczęścia zawartą w *Ośmiu Błogosławieństwach*,
- wykazuje związek między życiem *Błogosławieństwami* i życiem w łasce Bożej.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: Wybrane utwory z klasyki światowej – *Biblia*.
- Wiedza o społeczeństwie: Rola autorytetu w życiu człowieka oraz właściwy jego wybór, normy moralne, prawo, wolność a zniewolenie.

4. Drogowskazy na drodze ku szczęściu

Cele katechetyczne

- Ukazanie zasad życia moralnego przez analizę *Dekalogu*.
- Wprowadzenie zagadnień historycznych w wieku XVI-XVII.
- Przekazanie prawideł dokonywania samodzielnych wyborów moralnych.

Wymagania

Uczeń:

- charakteryzuje obowiązki wynikające z poszczególnych przykazań Bożych,
- opisuje wykroczenia przeciwko poszczególnym przykazaniom Bożym,
- uzasadnia właściwą postawę chrześcijanina wobec sekt,
- formułuje argumenty za uczestnictwem w liturgii,
- wyjaśnia rolę sztuki sakralnej w liturgii Kościoła,
- analizuje wpływ zabobonu, bałwochwalstwa, wróżbiarstwa, magii na budowanie właściwych relacji między Bogiem a człowiekiem,
- wykazuje chrześcijańską i społeczną wartość niedzieli,
- ocenia postawy moralne związane z przeżywaniem niedzieli,
- ilustruje właściwe zachowania dzieci względem rodziców,
- uzasadnia świętość życia ludzkiego,
- wyjaśnia wartość czystości w różnych okresach życia,
- analizuje wpływ nieuczciwości, krzywoprzysięstwa i wiarołomstwa na życie religijne człowieka.
- wskazuje przyczyny, przebieg i główne idee reformacji oraz reformy katolickiej,
- charakteryzuje wysiłki na rzecz jedności chrześcijan i wolności religijnej,
- ocenia inicjatywy na rzecz jedności Kościoła i tolerancji religijnej, podejmowane na ziemiach polskich,
- wyjaśnia różnice i podobieństwa katolicyzmu i pozostałych głównych wyznań chrześcijańskich (protestantyzm, anglikanizm) oraz wskazuje perspektywy i granice ekumenizmu,
- wskazuje inicjatywy ekumeniczne podejmowane w Kościele katolickim i innych Kościołach oraz wspólnotach chrześcijańskich,
- wyjaśnia i uzasadnia pojęcia interkomunii, sukcesji apostoelskiej, konieczności łaski Bożej do zbawienia, miejsca Pisma Świętego w życiu chrześcijanina.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: Wybrane utwory z klasyki światowej – *Biblia*.
- Historia: Cywilizacje starożytne – Izrael. Rozłam w Kościele zachodnim. Polska i Litwa w czasach Jagiellonów, reformacja i reforma katolicka w Polsce.
- Wiedza o społeczeństwie: Niezbywalny charakter praw człowieka, ich katalog i systemy ochrony.

5. Droga z Jezusem Chrystusem

Cele katechetyczne

- Wprowadzenie w przeżywanie roku liturgicznego.
- Ukazanie historii i sensu poszczególnych świąt kościelnych i okresów liturgicznych.

Wymagania

Uczeń:

- charakteryzuje poszczególne okresy liturgiczne w oparciu o KKK,
- interpretuje teksty wybranych czytań mszalnych w kontekście okresów liturgicznych,
- charakteryzuje istotę kultu Maryi oraz świętych,
- charakteryzuje liturgiczne i paraliturgiczne formy świętowania w poszczególnych okresach liturgicznych,
- uzasadnia religijny wymiar świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy oraz okresu Wielkiego Postu.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: Wybrane utwory z klasyki światowej (*Biblia*, Ch. Dickens, *Opowieść wigilijna*), Adwent, Boże Narodzenie, Wielki Post, Wielkanoc, Maryja i święci w literaturze.
- Historia: Powstanie chrześcijaństwa i pierwsze wieki jego rozwoju.
- Sztuka: Motywy związane z rokiem liturgicznym obecne w malarstwie i muzyce.

Jak wskazuje program nauczania religii w klasie II gimnazjum pt. „Aby nie ustać w drodze”, realizacja funkcji ewangelizacyjnej ma prowadzić do obudzenia i pogłębienia wiary osobowej. Winno się zatem zwracać uwagę na konsekwencje moralne wynikające z osobowego podjęcia decyzji życia zgodnego z zasadami Bożymi. Wykazać należy, że poszczególne czyny stanowią osobistą

odpowieź ucznia na pełne miłości zaproszenie Boga, prowadzące do kształtowania cywilizacji miłości we współczesnym świecie. W klasie II gimnazjum częstą metodą powinna być metoda dialogu w oparciu o odnalezienie argumentacji o charakterze religijnym odczytanym z przesłania tekstu źródłowego. Skuteczne wykorzystanie metod wymaga wprowadzenia uczniów w materiał źródłowy, który nadal stanowią: Pismo Święte, dokumenty nauczającego Kościoła, teksty liturgiczne, dokumenty historyczne, świadectwa życia Kościoła, świadectwo chrześcijan. W kształtowaniu właściwych postaw moralnych winny służyć szczególnie postaci świętych i świadków wiary. Metody problemowe, panele i kręgi dyskusyjne mogą rozbudzać zainteresowanie zagadnieniami etycznymi. Należy też rozbudzać w młodzieży refleksję nad własnym sumieniem. Katecheta winien przede wszystkim pełnić rolę inspiratora refleksji, ukierunkowującego poszukiwania i odkrywanie prawdy, a równocześnie sam być autentycznym świadkiem wiary. Zagadnienia z historii Kościoła od średniowiecza do Soboru Trydenckiego stanowią fundament zrozumienia wydarzeń, jakie nastąpiły w Europie nowożytnej i często rzutują na dzisiejsze czasy, osłabiając zwłaszcza jedność Kościoła.

Program nauczania religii w klasie III gimnazjum pt. „Życ w miłości Boga” w poszczególnych rozdziałach określa wymogi edukacyjne dotyczące celów katechetycznych, wymagań i korelacji z edukacją szkolną. I tak:

1. Świat, który powierzył mi Bóg

Cele katechetyczne

- Wprowadzenie uczniów w tematykę roku.
- Wskazanie, iż Bóg daje odpowiedź na problemy nurtujące człowieka.

Wymagania

Uczeń:

- opisuje pozytywne i negatywne skutki postępu technicznego,
- charakteryzuje rolę młodzieży we współczesnym świecie i Kościele.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: Wybrane utwory z klasyki światowej – *Biblia*, Cz. Miłosz, *Piosenka o końcu świata*, *Który skrzywdziłeś*, *Wiara*, *Nadzieja*, J. Twardowski, *Abecadło dziewięćdziesięciolatka* (fragmenty).

2. Żyję, aby kochać

Cele katechetyczne:

- Ukazanie, czym jest prawdziwa miłość.
- Przygotowanie do właściwego przeżywania miłości.
- Przygotowanie dalsze do sakramentu małżeństwa.
- Ukazanie odpowiedzi Kościoła na istotne problemy związane z przekazywaniem życia.

Wymagania

Uczeń:

- interpretuje rozumienie pojęcia prawdziwej miłości w różnych aspektach życia ludzkiego,
- opisuje związek między uczuciami a moralnością,
- wskazuje na konieczność podejmowania odpowiedzialności za życie uczuciowe,
- dokonuje analizy przysięgi małżeńskiej,
- prezentuje problemy moralne związane z zapłodnieniem *in vitro*, sieroctwem i adopcją oraz katolickie nauczanie na ten temat,
- dokonuje moralnej oceny aborcji i eutanazji, referując stanowisko Kościoła,
- wskazuje na zawodność i moralną niedopuszczalność antykoncepcji.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: L. Staff, *Więc można kochać*, J. Tuwim, *Przy okrągłym stole*, J. Kofta, *Co to jest miłość*.

3. Na drodze ucznia Jezusa Chrystusa

Cele katechetyczne

- Ukazanie bogactwa Modlitwy Pańskiej jako drogi życia chrześcijanina.
- Przygotowanie do samodzielnego podejmowania i rozwiązywania problemów religijnych (w związku z przygotowaniem do przyjęcia sakramentu bierzmowania).
- Prezentacja wybranych zagadnień z historii Kościoła w XVIII i XIX wieku.

Wymagania

Uczeń:

- odczytuje przesłanie wypływające z wezwań Modlitwy Pańskiej,
- uzasadnia wartość Modlitwy Pańskiej jako programu drogi życia chrześcijanina,
- ukazuje trudności w wierze oraz sposoby ich przewycięzania,

- przedstawia argumenty, które pomagają człowiekowi wytrwać w wierze i przetrwać trudności z nią związane,
- przedstawia związek wiary chrześcijańskiej z wyjaśnieniem sensu życia człowieka,
- określa sposób obecności i działania Ducha Świętego w Kościele,
- uzasadnia znaczenie modlitwy jako centrum życia chrześcijanina,
- interpretuje teksty dotyczące modlitwy Jezusa,
- określa poszczególne rodzaje i formy modlitwy oraz postawy modlitewne,
- uzasadnia wartość modlitewnej i samodzielnej lektury Biblii,
- charakteryzuje podstawy intelektualne oświecenia, zwłaszcza deizm i racjonalizm, zauważając ich antychrześcijańskie nastawienie,
- opisuje przebieg prześladowań Kościoła w okresie rewolucji francuskiej,
- określa wyzwania społeczne w Europie XIX wieku i udzieloną na nie odpowiedź Kościoła,
- przedstawia w sposób syntetyczny rozwój nauczania Kościoła w trakcie soborów: trydenckiego i I watykańskiego,
- opisuje związek Kościoła z życiem narodu polskiego,
- wyjaśnia różnice i podobieństwa katolicyzmu i pozostałych głównych wyznań chrześcijańskich (starokatolicyzm) oraz wskazuje perspektywy i granice ekumenizmu,
- wskazuje inicjatywy ekumeniczne podejmowane w Kościele katolickim i innych Kościołach oraz wspólnotach chrześcijańskich,
- charakteryzuje najważniejsze obrazy biblijne Kościoła,
- opisuje Kościół poprzez jego przymioty, wykorzystując wiedzę historyczną i opierając się na wybranych tekstach biblijnych,
- ocenia na podstawie wiadomości z biblijnej nauki o Kościele życie współczesnych chrześcijan,
- opisuje ustrój hierarchiczny Kościoła,
- wyjaśnia pojęcia: Stolica Apostolska, papież, kuria rzymska, nuncjusz, konferencja episkopatu, metropolia, metropolita, diecezja, biskup, parafia, proboszcz,
- posługując się cytatami biblijnymi, wyjaśnia cel misji katolickich,
- ukazuje rozwój misji katolickich,

- charakteryzuje formy zaangażowania w apostołstwo świeckich,
- wyjaśnia zaangażowanie chrześcijan w tworzenie kultury,
- wyjaśnia pozorność konfliktu nauki i wiary,
- porównuje religie świata, określając specyfikę chrześcijaństwa,
- wyjaśnia pojęcia: fanatyzm religijny, obojętność religijna, nietolerancja religijna,
- wyjaśnia, jak można naśladować postacie biblijne w wyznawaniu wiary,
- charakteryzuje obrzędy bierzmowania,
- opisuje skutki i konsekwencje egzystencjalne bierzmowania.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski: T. Różewicz, *Prawa i obowiązki*, J. Gaarder, Człowiek skazany jest na to, by być wolnym (fragment książki *Świat Zofii*).
- Historia: Zagadnienia społeczne i wydarzenia z historii Kościoła w XVIII i XIX wieku.

4. Rok z Jezusem Chrystusem w Kościele

Cele katechetyczne

- Wprowadzenie w przeżywanie roku liturgicznego.
- Ukazanie historii i sensu poszczególnych świąt kościelnych i okresów liturgicznych.

Wymagania

Uczeń:

- charakteryzuje poszczególne okresy liturgiczne w oparciu o KKK,
- interpretuje teksty wybranych czytań mszalnych w kontekście okresów liturgicznych,
- charakteryzuje istotę kultu Serca Pana Jezusa, Maryi oraz świętych,
- charakteryzuje liturgiczne i paraliturgiczne formy świętowania w poszczególnych okresach liturgicznych,
- uzasadnia religijny wymiar świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy oraz okresu Wielkiego Postu.

Korelacja z edukacją szkolną

- Język polski – być człowiekiem w czasach pogardy – I. Fink, *Odpywający ogród* (wybrane opowiadania).

Jak wskazuje program nauczania religii w klasie III gimnazjum pt. „Życ w miłości Boga”, należy dołożyć starań, by uformować postawę dialogu modlitewnego z Bogiem. Konieczne jest zwracanie uwagi, iż życie sakramentalne i modlitewne stanowią źródło życia prawdziwie chrześcijańskiego. Uczeń winien odkryć nie tylko swoje miejsce w Kościele, ale poczuwać się do odpowiedzialności za spełnienie misji, którą Jezus Chrystus zlecił całemu Kościołowi. W klasie III gimnazjum przeważać powinna metoda samodzielnego projektowania i rozwiązywania problemów egzystencjalnych, przy skutecznym wykorzystaniu tekstów dokumentów Kościoła, tekstów liturgicznych, dokumentów historycznych, świadectw życia Kościoła i współczesnych chrześcijan. Katecheta winien przede wszystkim pełnić rolę inspiratora zaangażowania się młodych w różne kręgi i grupy religijne, pobudzać do świadectwa wiary i swoim życiem również świadczyć o wierze. Zagadnienia z historii Kościoła w XVIII i XIX wieku należy ukazać w perspektywie zachodzących dzisiaj sytuacji dechrystianizacyjnych, z którymi młodzież często się spotyka i nie potrafi zrozumieć ich przyczyn. Wielcy chrześcijanie świadczą o tym, że wiara nie kłóci się z wiedzą, a troska Kościoła w sprawach społecznych zawsze była i jest zasadą życia.

ROZDZIAŁ IV
REALIZACJA EDUKACJI RELIGIJNEJ
W WYBRANYCH WERSJACH PODRĘCZNIKOWYCH
DLA KLAS I-III GIMNAZJUM

Istotnym i pierwszorzędnym zadaniem katechezy jest ukazanie „Tajemnicy Chrystusa”. Katechizować, „to znaczy w pewien sposób doprowadzić kogoś do przebadania tej Tajemnicy we wszystkich jej aspektach (...). [A nadto] (...) doprowadzić nie tylko do spotkania z Jezusem Chrystusem, ale do zjednoczenia, a nawet głębokiej z Nim zażyłości” (CT 5). Pomoc w tym wielkim dziele stanowi podręcznik do nauki religii. To właśnie on systematyzuje podstawowe treści nauczania religijnego. Zawiera program wychowania, nauczania i wtajemniczenia w sferę religii. Łączy w sobie wierność doktrynalną z odpowiednim przystosowaniem do człowieka, uwzględniając psychologię wieku i kontekst społeczno-kulturowy, w jakim on żyje (por. DOK 283). Każdy podręcznik, by mógł spełnić swą zamierzoną rolę musi być odpowiednio opracowany dla konkretnej grupy odbiorców. Musi spełniać stawiane mu wymagania, na konkretnym szczeblu nauczania.

Podręcznik winien być napisany zrozumiałym językiem i podejmować problematykę bliską adresatowi. Służy on nie tylko uczniowi, ale i katechecie, jako środek dydaktyczny, dzięki któremu łatwiej ukazać Boże prawdy. Podręcznik jest także niezbędnym elementem uzupełniającym „żywe” nauczanie. Bowiernie nauczanie katechezy w szkole opiera się na „żywym” przekazie i treściach zawartych w podręczniku, który może być punktem wyjścia lub pomocą w prowadzeniu katechezy. Trudno sobie wyobrazić katechezę, podczas której katecheta nie korzysta z pomocy dydaktycznych. Pomoce te pozwalają na pewniejsze dotarcie do katechizowanych. Podręcznik zajmuje najważniejsze miejsce wśród tych pomocy katechetycznych. Jego znaczenie „wynika z faktu, że orędzie, jakie przekazuje jest uznane za autentyczne i własne przez pasterzy Kościoła” (DOK 284).

Zdecydowana większość treści podręczników dotyczy kwestii religijnych, dogmatów wiary, Biblii, sakramentów, roku liturgicznego w Kościele. Podstawy programowe lekcji religii zakładają wprowadzanie w założenia religii, nauczanie jej

podstaw, rozwój wiary i życia religijnego⁴¹². Czwarty rozdział prezentuje realizację edukacji religijnej w wybranych wersjach podręcznikowych dla klas I-III gimnazjum oraz ocenę edukacji religijnej w gimnazjum. Należy zaznaczyć, że Uchwałą Komisji Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski z dnia 19 września 2018 roku ustalono, że programy nauczania i podręczniki, zgodne z *Podstawą programową katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* z dnia 8 marca 2010 roku, mogą znajdować się w użytku szkolnym do dnia 31 sierpnia 2024 roku. Zatem po wprowadzeniu reformy oświaty omawiane podręczniki są nadal aktualne odpowiednio w klasie VII, VIII oraz w klasie I szkoły ponadpodstawowej. Analiza podręczników zostanie dokonana w aspekcie wychowania do wiary, modlitwy, liturgii i miłości. Dokumenty Kościoła określają zadania katechezy: rozwijanie poznania wiary, wychowanie liturgiczne, formacja moralna oraz wychowanie do życia wspólnotowego, nauczanie modlitwy, wprowadzenie do misji (por. DOK 86-87).

Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce wskazuje, że „Rozwijanie poznania wiary jest szczególnie pilnym zadaniem współczesnej katechezy polskiej”⁴¹³. To zadanie spoczywa przede wszystkim na szkolnym nauczaniu religii. Biskupi polscy podkreślają, że „Nieodzowną pomocą w kształtowaniu serc młodego pokolenia jest katechizacja” (List Pasterski na II Tydzień Wychowania, 16-22 września 2012 r.). Katecheza szkolna służy zatem szeroko pojętemu wychowaniu do wiary. Współczesne trendy cywilizacyjne prowadzą niejednokrotnie do zagubienia tożsamości chrześcijańskiej. Towarzyszy temu dość często zaniedbywanie praktyk religijnych, co wpływa na osłabienie bądź spłycenie wiary. K. Skoczylas zwraca uwagę, że dosyć często modlitwa jest zaniedbywana przez młodzież⁴¹⁴, wskazuje również na potrzebę wychowania do modlitwy. Wymaga to pogłębiania życia duchowego młodych chrześcijan, formowania pogłębionej świadomości chrześcijańskiej i wychowania do modlitwy. Kościół może wykorzystać w tym zakresie różne formy. Do nich należy m.in. nauczanie religii i udział w liturgii. Polska młodzież w znacznej części uczestniczy w lekcjach religii w szkole, ale już mniejsza część uczestniczy regularnie w życiu liturgicznym Kościoła. Stąd tym ważniejsze staje się takie nauczanie katechetyczne w szkole, które wychowuje do modlitwy. *Dyrektorium katechetyczne*

⁴¹² Zob. B. Łaciak, U. Szczepankowska, *Analiza podręczników do religii w szkołach gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych oraz treści religijnych w podręcznikach do języka polskiego w gimnazjach*, Instytut Spraw Publicznych 2013.

⁴¹³ PDK 24.

⁴¹⁴ Zob. K. Skoczylas, *Wychowanie do modlitwy na lekcjach religii w gimnazjum*, „Studia Włocławskie” 5 (2002), s. 274.

podkreśla, że wychowanie do modlitwy zalicza się do istotnych zadań katechezy. Szkolne nauczanie religii powinno ukazywać sens wychowania do modlitwy w połączeniu z doskonaleniem wiary. Ponadto działania sprzyjające wychowaniu modlitewnemu na katechezie szkolnej powinny się łączyć z duszpasterstwem parafialnym⁴¹⁵. Również w podstawie programowej wychowanie do modlitwy stanowi istotny element procesu katechetycznego, odnosi się to także do edukacji religijnej w gimnazjum. Potrzebę wychowania liturgicznego wyjaśnia *Dyrektorium katechetyczne*⁴¹⁶. J. Kostorz podkreśla, że „Od jakości wychowania liturgicznego w znacznym stopniu zależy jakość postaw i praktyk religijnych uczniów w przyszłym, dorosłym życiu”⁴¹⁷. Wagę wychowania do miłości podkreśla *Dyrektorium ogólne o katechizacji*. Dokument zaznacza, że młodzieży należy zaproponować katechezę otwartą na problemy jej wieku (por. DOK nr 185). Biskupi polscy wskazują, że „Dziś obserwuje się w wychowaniu tak rodzinnym, jak i szkolnym pewien rodzaj deficytu miłości, a sama miłość jest poddawana wielorakim próbom. Propozycja wychowywania w miłości i przez miłość jest więc wciąż potrzebnym, a nawet pilnym zadaniem. Tylko miłość jest w stanie wydobyć z człowieka to, co najbardziej piękne i szlachetne” (List Pastorski Episkopatu Polski z okazji V Tygodnia Wychowania, 13-19 września 2015 r.).

1. Analiza podręczników do nauki religii dla I-III klasy gimnazjum wydawnictwa krakowskiego

Przedmiotem analizy będą podręczniki ucznia serii krakowskiej: „W drodze do Emaus” pod redakcją ks. Zbigniewa Marka⁴¹⁸. W klasie pierwszej podręcznik pt. *Jezus uczy i zbawia* obejmuje sześć działów: Bóg na ludzkich drogach, Słowo Boga do człowieka, Słowo Boga prowadzi człowieka, Słowo stało się Ciałem, Wypełnienie

⁴¹⁵ Por. Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001, nr 27.

⁴¹⁶ Tamże, nr 25.

⁴¹⁷ J. Kostorz, *Wychowanie liturgiczne młodzieży gimnazjalnej na przykładzie wybranych podręczników do nauczania religii*, „Liturgia Sacra” 21 (20015), s. 257.

⁴¹⁸ Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014; Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla I klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014; Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014; Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla II klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014; Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014; Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla III klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014.

Zbawczych obietnic, Słowo Boże rozprzestrzenia się, które zawierają 45 jednostek tematycznych. Podręcznik dla klasy drugiej pt. *Jezus działa i zbawia* zawiera 49 katechez zawartych w siedmiu działach: Człowiek w drodze do Boga, Jezus prowadzi do Emaus, Jezus Chrystus uzdrawia, Jezus Chrystus umacnia, Człowiek w relacji z Bogiem, Człowiek w relacji z innymi, Jezus odsłania tajemnicę szczęścia. Podręcznik dla klasy trzeciej pt. *Jezus prowadzi i zbawia* zawiera 50 jednostek lekcyjnych w dziewięciu rozdziałach: Świat stworzony przez Boga, Świat kształtowany przez człowieka, Kościół w świecie, Poznaję siebie, Kształtuję relacje z innymi, Biorę odpowiedzialność za życie, Modlitwa ucznia Jezusa Chrystusa, Prośby Modlitwy Pańskiej, Doksologia. Święta i okresy roku liturgicznego zostały wkomponowane jako osobne informacje przy poszczególnych jednostkach tematycznych. Nie stanowią one odrębnych katechez (por. s. 54, 55, 65, 70, 124, 207, 218)⁴¹⁹.

Podręczniki przygotowano według określonego schematu, który zawiera: temat katechezy, wprowadzenie, rozwinięcie. Stałym elementem każdej jednostki jest punkt zatytułowany: pomyśl oraz modlitwa kończąca jednostkę lekcyjną. Słowo Boże jest zazwyczaj wkomponowane w tekst narracyjny, rzadko stanowi wyodrębniony fragment. Odwoływanie się do nauczania Kościoła (Katechizm Kościoła Katolickiego, dokumenty, nauczanie papieskie itp.) jest dość ubogie.

1.1. Wychowanie do wiary

Rozpoczęcie katechizacji w szkole ponadpodstawowej stanowi dla uczniów wejście na nową drogę wiary, której symbolem może być Emaus. Dlatego też nieprzypadkowo umieszczono w rozdziale początkowym podręcznika dla klasy pierwszej fragment Ewangelii Łk 24,13-35. Droga do Emaus to symbol nowej drogi wiary. Benedykt XVI wskazuje: „Ta droga do Emaus, którą idziemy, może stać się drogą oczyszczenia i dojrzewania naszej wiary w Boga”⁴²⁰. W dwóch początkowych katechezach autorzy odwołują się do powyższego tekstu Ewangelii, wyjaśniając jego znaczenie w życiu człowieka oraz zaznaczając, że „Bóg, twój Stwórca i najczulszy ojciec, jest z tobą na twojej drodze”⁴²¹. W tych słowach rysuje się postawa pełnego zaufania i zawierzenia Bogu. W katechezie pt. *Rozterki gimnazjalisty*, autorzy wskazują

⁴¹⁹ Z. Marek (red.), *Jezus prowadzi i zbawia. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, WAM Kraków 2014.

⁴²⁰ Benedykt XVI, 6 września 2008.

⁴²¹ Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, s. 12.

trudności, z jakimi młody człowiek spotyka się na drodze wiary. Jednocześnie uczeń otrzymuje wskazówkę: „W takich sytuacjach ważne jest, byśmy uciekali się przed trudnościami, jak to uczynili uczniowie udający się do Emaus. Potrzebne jest zaufanie Jezusowi i zaproszenie Go do swojego życia”⁴²². W tym kontekście w katechezie pt. *Drogi i bezdroża* zacytowano słowa Jana Pawła II: „Droga Młodzieży! Czy trudno jest wierzyć w takim świecie? (...) Tak! Jest trudno. Nie należy tego ukrywać. Jest to trudne, ale z pomocą łaski jest to możliwe”⁴²³. Omawiany na początku roku szkolnego fragment Ewangelii o spotkaniu Jezusa z uczniami w drodze do Emaus pozwoli młodzieży wzbudzić refleksję nad przeżywaniem wiary, jak również zachęcić do dzielenia się świadectwem wiary z innymi. Czytanie Pisma Świętego stanowi nieodzowny element na drodze pogłębiania wiary, dlatego uczeń na katechezie: *Boże odpowiedzi* dowiadyuje się, że „Biblię należy czytać i przyjmować z wiarą”⁴²⁴. W katechezie: *Życie słowem Bożym* uczeń zapoznaje się z życiorysem św. Stanisława Kostki w aspekcie wiary, próbując odpowiedzieć sobie na pytanie: Czy jego życie w innych czasach może coś znaczyć dla ciebie? W drugim rozdziale tematy o stworzeniu świata i człowieka zgłębiają wiarę w Boga Stworzyciela⁴²⁵. Ponadto uczeń przyjmuje postawę wiary i dziękczynienia na modlitwie za dzieło stwórcze⁴²⁶.

W omawianym podręczniku wskazano biblijne przykłady wybranych ludzi wiary. Gimnazjalista, koncentrując się na postaci Abrahama⁴²⁷, wysuwa wniosek, że Abraham jest pierwszym człowiekiem, przez którego otrzymujemy od Boga lekcję wiary. Katecheza: *Owoce posłuszeństwa* uświadamia, że wierzyć to nieustannie wychodzić ku przyszłości, opierając się na powołującym słowie Boga i Jego obietnicach. Wiara Abrahama na skutek tego, że uwierzył zmieniła jego życie w drogę. Wśród biblijnych bohaterów wiary wyróżnia się postać Mojżesza⁴²⁸. Jednostka lekcyjna: *W służbie Bogu* wskazuje na proroków: Eliasza, Jeremiasza, Izajasza. Katecheza kończy się modlitwą prośby o głęboką wiarę w Jezusa⁴²⁹. Ukazanie

⁴²² Tamże, s. 15.

⁴²³ Tamże, s. 17.

⁴²⁴ Tamże, s. 19.

⁴²⁵ Tamże, s. 38 – „Prawda o stworzeniu świata nie tylko jest wyznaniem wiary w Boga Stworzyciela, ale także uznaniem, że kosmos może być drogą do poznania Boga”.

⁴²⁶ Tamże, s. 46 – Modlitwa kończąca katechezę „Wierzę i dziękuję, Boże, że stworzyłeś człowieka na swoje podobieństwo i powierzyłeś mu cały świat, aby służyć Tobie samemu, jako Stwórcy, rządził wszelkim stworzeniem”.

⁴²⁷ Zob. Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, kat. *Owoce posłuszeństwa*, s. 68-70.

⁴²⁸ Zob. kat. nr 18.

⁴²⁹ Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, s. 80.

najważniejszych faktów z życia Machabeuszów pozwala dostrzec aktualność wezwania każdego człowieka do dawania świadectwa wiary⁴³⁰. Temat: *Wierni Jezusowi i Kościołowi* zachęca katechizowanego do gotowości stawania w obronie wiary⁴³¹. Z tej lekcji płynie przesłanie dla młodego chrześcijanina, że Bóg i wiara stanowią wartość życia człowieka. Intencją autorów tej jednostki lekcyjnej było wzbudzenie refleksji, stawiając pytanie, poprzedzone wymownym wprowadzeniem: „Także ty każdego dnia stajesz przed koniecznością wyznawania swojej wiary w Boga. Jakie jest twoje świadectwo?”⁴³². W katechezie: *Spełnione obietnice* uczeń zapoznaje się ze świadectwem wiary Jana Chrzciciela. Autorzy tej katechezy podają, że „Świadectwo to Bóg dał nam po to, byśmy byli zdolni wyznawać swoją wiarę w Jezusa Chrystusa – Zbawiciela Świata”⁴³³. Uczeń w tej katechezie może pogłębić refleksję na temat swojej wiary, dokonując przemyśleń do postawionego pytania: „Co musi o sobie wiedzieć człowiek, aby świadomie i z wdzięcznością uznał w Jezusie Mesjasza – Zbawiciela?”⁴³⁴. Proponowana refleksja nabiera sensu w kontekście katechezy: *Tajemnica Jezusa Chrystusa*, gdzie we wstępie autorzy podają: „Decyzja człowieka, by uwierzyć i wyznać swą wiarę w Jezusa i Jego zbawcze posłannictwo, poprzedzona jest wieloma pytaniami. Do najważniejszych z nich należy pytanie o samą Jego osobę. Człowiek ma prawo wiedzieć, kim Jezus jest. Ma prawo Go poznać”⁴³⁵. Katecheza: *Najważniejsze wydarzenia* wskazuje na Triduum Paschalne jako najważniejsze wydarzenie wiary: „Wydarzenia Wielkiego Czwartku, Piątku, Soboty i Wielkiej Niedzieli stanowią dla chrześcijan jedną całość: w te dni przeżywają największe tajemnice wiary”⁴³⁶. Katecheza: *Zwycięstwo* dobitnie akcentuje, że Zmartwychwstanie Chrystusa jest fundamentem wiary⁴³⁷.

W omawianym podręczniku wskazano, jak można konkretnymi działaniami wyrażać wiarę. Katecheza: *Podarowana nadzieja* podaje: „Wyrazem wiary w wypełnienie przez Boga danych ludziom obietnic jest udział wierzących we Mszy świętej, nazywanej roratami”⁴³⁸. Inna katecheza wskazuje, że „Wiarę tę chrześcijanie wyznają, gromadząc się na Eucharystii, słuchając słowa Bożego

⁴³⁰ Por. tamże, s. 81-83.

⁴³¹ Por. tamże, s. 156.

⁴³² Tamże, s. 157.

⁴³³ Por. tamże, s. 86.

⁴³⁴ Por. tamże, s. 84.

⁴³⁵ Tamże, s. 95.

⁴³⁶ Tamże, s. 128.

⁴³⁷ Por. tamże, s. 139.

⁴³⁸ Tamże, s. 63.

oraz przyjmując Ciało Chrystusa”⁴³⁹. Podręcznik pt. *Jezus uczy i zbawia* zawiera jeden temat, który bezpośrednio mówi o wierze. Katecheza: *Wiara nade wszystko* podaje, że Jezus mówił do ludzi o konieczności wiary w Jego Osobę i Jego zbawcze posłannictwo⁴⁴⁰. Analiza perykopy Ewangelii Mk 7,31-37 uświadamia uczniom, że cuda, które Jezus czynił, miały budzić wiarę w Jego Osobę. W kontekście wychowania do wiary szczególnego znaczenia nabierają postawione pytania do przemyślenia przez uczniów: „Czy wierzysz, że Jezus jest Synem Bożym, który z miłości do ciebie stał się człowiekiem, cierpiał i umarł na krzyżu? Czy wierzysz, że Jezus jest Mesjaszem, który chce cię uzdrowić z mocy zła i grzechu? Czy wierzysz, że Jezus zmartwychwstał i udziela ci daru życia z Bogiem?”⁴⁴¹. W katechezie postawiono konkluzję, że „Bez wiary nie można też głosić światu, że Jezus Chrystus jest prawdziwym Bogiem i prawdziwym Człowiekiem. Nie można uznać, że przychodzi On do współczesnych ludzi za pośrednictwem swego Kościoła i sakramentów”⁴⁴².

Podręcznik ucznia dla klasy drugiej pt. *Jezus działa i zbawia* nie zawiera odrębnego tematu o wierze. Jednak wiele katechez koncentruje się na problemie wychowania do dojrzałej wiary. Katechizm rozpoczyna tekst o Ośmiu błogosławieństwach, który niejako stanowi podstawę do wprowadzenia w rok katechetyczny. Pojawia się również kontynuacja z klasy pierwszej motywu drogi, ukazanej przez Ewangelistę Łukasza w scenie o uczniach Jezusa idących do Emaus. Autorzy pierwszej katechezy: *Człowiek pragnie szczęścia* dokonują porównania błogosławieństw do wiary w zmartwychwstanie Jezusa. Na początku podkreślają, że „Wiara w zmartwychwstałego Jezusa pomaga chrześcijanom zrozumieć, że szczęśliwym może uczynić człowieka tylko Pan Bóg”⁴⁴³. Następnie każde z błogosławieństw wyjaśniono w następujący sposób: „Błogosławieni ubodzy... Wiara w zmartwychwstałego Jezusa pozwala człowiekowi czuć się szczęśliwym wówczas, gdy potrafi on zaufać Bogu i uznać Go za najwyższą wartość”⁴⁴⁴, a kolejne według tego schematu. Refleksja nad błogosławieństwami wprowadza uczniów w świat Dobrej Nowiny, jednocześnie umożliwiając kontrolowanie swego wędrowania po drogach życia. Nabiera to szczególnego znaczenia w okresie przygotowania do sakramentu bierzmowania. Po raz pierwszy w serii omawianych podręczników zaakcentowano,

⁴³⁹ Tamże, s. 112.

⁴⁴⁰ Por. tamże.

⁴⁴¹ Tamże, s. 110.

⁴⁴² Tamże, s. 111.

⁴⁴³ Z. Marek (red.), *Jezus działa i zbawia. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, s. 10.

⁴⁴⁴ Tamże, s. 11.

że w sakramencie bierzmowania chrześcijanin zostaje umocniony do mężnego wyznawania wiary⁴⁴⁵. W kolejnej jednostce lekcyjnej wskazano, co konkretnie przyczynia się do umocnienia wiary. Wymieniono poznawanie Pisma Świętego i nauczanie Kościoła. Uczeń jest świadomy prawdy, że „Poznanie Boga czyni wiarę człowieka bardziej dojrzałą”⁴⁴⁶. Ponadto w jednostce lekcyjnej: *Bóg uobecnia tajemnicę szczęścia* uczeń przyjmuje odpowiedzialność, że wiarę w otrzymywane życie Boże, wyraża swoim udziałem w Eucharystii⁴⁴⁷. W innym miejscu autorzy wskazują, że udział wierzących w Eucharystii w święta Bożego Narodzenia, jest uroczystym wyznaniem wiary w Jezusa, który przychodzi⁴⁴⁸. W kontekście przygotowania do przyjęcia sakramentu umocnienia w wierze, szczególnego charakteru nabiera katecheza: *Wierzący przyjmuje Bożą pomoc*, w której katechizowany pogłębia wiarę w Ducha Świętego, umacniającego chrześcijańskie życie⁴⁴⁹.

W katechezie: *Bóg pozwala rozpoznawać szczęście wieczne* określono, że „W zrozumieniu tajemnic wiary człowiek korzysta z metafor, porównać i skojarzeń”⁴⁵⁰. Katecheza przygotowująca do święta Podwyższenia Krzyża daje możliwość głębszego zrozumienia tajemnicy krzyża i uświadomienia prawdy, że „Krzyż jest dla chrześcijan znakiem wiary w Jezusa, Syna Bożego – prawdziwego Boga”⁴⁵¹. Katecheza: *Bóg wprowadza człowieka na drogę szczęścia wiecznego*, która poświęcona jest sakramentowi chrztu, podkreśla, że konsekwencją przyjętego chrztu jest obowiązek systematycznego pogłębiania wiary i dojrzewania w wierze. Zwrócono również szczególną uwagę na rolę rodziców w dzieleniu się wiarą ze swoimi dziećmi⁴⁵². Omawiając sakramenty uzdrowienia, autorzy podkreślają, że dostąpienie uzdrowienia człowieka wymaga wiary w Jezusową moc odpuszczania grzechów⁴⁵³. Jednostki lekcyjne: *Kościół uczy zaufania Panu Bogu* oraz *Kościół świętuje tajemnice zbawienia* pozwalają ugruntować wiarę młodego człowieka, którą otrzymał na chrzcie świętym.

⁴⁴⁵ Por. tamże, s. 12.

⁴⁴⁶ Tamże, s. 15.

⁴⁴⁷ Tamże, s. 57.

⁴⁴⁸ Tamże, s. 69-70.

⁴⁴⁹ Tamże, s. 201.

⁴⁵⁰ Tamże, s. 39.

⁴⁵¹ Tamże, s. 23.

⁴⁵² Por. tamże, s. 33-35.

⁴⁵³ Por. tamże, s. 79-80.

Ukazanie postaci św. Dominika Savio uczy bezgranicznego zaufania Panu Bogu. Podobnie, jak w podręczniku do klasy pierwszej, wskazano i tu, że udział w Triduum Paschalnym jest wyrazem wiary i wdzięczności za dar zbawienia⁴⁵⁴.

Omawiany podręcznik zawiera wiele biogramów świętych i błogosławionych, którzy stanowią swoistego rodzaju przykład pogłębiania wiary i zaufania Bogu. Biblijna postać Abrahama umożliwia uczniom pogłębienie wiadomości z poprzedniego roku katechizacji w odniesieniu do wiary. Uczeń dowiaduje się, że „Losy Abrahama uświadamiają wierzącym, że Pan Bóg rozumie człowieka zarówno wówczas, gdy jest Mu wierny, jak i wtedy gdy doświadcza słabości, zła i grzechu”⁴⁵⁵. Uczeń powinien zwrócić szczególną uwagę na zdanie, które zachęca do okazywania posłuszeństwa Bogu: „Abraham pokazuje, że szczęście nadprzyrodzone staje się udziałem człowieka przez wiarę i posłuszeństwo okazywane Panu Bogu”⁴⁵⁶. Przykład wiary Abrahama przedstawia zamieszczony biogram w katechezie: *Bóg stworzył człowieka do szczęścia*. Maryja stanowi dla chrześcijan przykład bezgranicznej wiary. Katecheza: *Katolik czci Boga z Maryją* wskazuje, w jaki sposób razem z Maryją wyrażać i pogłębiać swoją wiarę⁴⁵⁷. Ponadto podręcznik zawiera biogramy następujących świętych: św. Jan Ewangelista, św. Augustyn, św. Faustyna, św. Tomasz Morus, św. brat Albert Chmielowski, św. Jan XXIII, św. Jan Maria Vianney, bł. Zelia i Ludwig Martin, św. Tomasz Becket, św. Stanisław Kostka, bł. Karolina Kózkówna, św. Antoni Padewski, św. Teresa Benedykta od Krzyża, bł. Aniela Salawa, św. Andrzej Boboła. Katecheza: *Bóg domaga się należynej czci* uświadamia uczniom, że wykroczeniami przeciwko wierze w Boga są: wroźby, talizmany, horoskopy, zabobony i świętokradztwo⁴⁵⁸. Uczeń dowiaduje się ponadto, czego domaga się cnota wiary⁴⁵⁹.

Podręcznik dla klasy trzeciej pt. *Jezus prowadzi i zbawia* w kilku lekcjach bezpośrednio nawiązuje do rzeczywistości wiary. Katecheza: *Świat ludzi* przypomina, że człowiek posiada zdolność poznawania rzeczywistości, korzystając z daru wiary⁴⁶⁰. Na samym początku podręcznika znajdują się jednostki poświęcone odkrywaniu śladów

⁴⁵⁴ Por. tamże, s. 109.

⁴⁵⁵ Tamże, s. 19.

⁴⁵⁶ Tamże.

⁴⁵⁷ Por. tamże, s. 158-161.

⁴⁵⁸ Tamże, s. 151.

⁴⁵⁹ Tamże, s. 150 – „Cnota wiary domaga się uznania Boga i odrzucenia tego wszystkiego, co się Mu sprzeciwia, na przykład: dobrowolnego wątpienia, niewiary, apostazji – odstąpienia, wyrzeknięcia się wiary”.

⁴⁶⁰ Z. Marek (red.), *Jezus prowadzi i zbawia. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, s. 20.

Boga w stworzeniu, zawierające wezwanie do wiary w Boga Stworzyciela⁴⁶¹. Uczeń dowiaduje się, że „W pierwszych wiekach chrześcijaństwa zostało sformułowane wyznanie wiary w Boga, Stworzyciela «nieba i ziemi», «wszystkich rzeczy widzialnych i niewidzialnych». Co ciekawe, wierzący powtarzają je do dzisiaj”⁴⁶². Te słowa z pewnością stanowią zachętę do częstego odmawiania Składu Apostolskiego i zrozumienia wypowiedzianego Credo podczas Mszy Świętej. Katecheza: *Świat duchów*, koncentruje się na pogłębianiu wiary w aniołów. Autorzy katechezy podają, że „Przywoływanie aniołów na modlitwie jest wyrazem wiary, że od dzieciństwa aż do zgonu jesteśmy otoczeni ich opieką”⁴⁶³. W tej katechezie wskazano również na wiarę w Bożą Opatrzność. Lekcję podsumowuje zdanie, z którego uczeń dowiaduje się, że „Kościół wierzy w pomoc aniołów w jego pielgrzymce do ostatecznego spotkania z Bogiem”⁴⁶⁴. Pogłębienie wiary w życie wieczne akcentuje katecheza: *Kościół żyje i trwa*, która przygotowuje do Uroczystości Wszystkich Świętych i Dnia Zaduszego⁴⁶⁵. Uczeń skupia się na prawdzie, że „Wiara pozwala nam przekraczać granice ludzkiego poznania dotyczącego losów tych, co pomarli (...). Wiara daje wierzącym pewność, że grób nie jest ostatecznym przeznaczeniem człowieka, ale jedynie bramą wiodącą do wieczności”⁴⁶⁶.

W katechezie: *Ojciec nasz* autorzy nawiązują do sakramentu chrztu, by przypomnieć katechizowanemu, że „Chrzest zobowiązuje wierzącego do wzrastania w wierze i dzielenia się nią z innymi”⁴⁶⁷. W innym miejscu uczeń znajduje informację, że w sakramencie małżeństwa małżonkowie zostają uzdolnieni do życia wiarą⁴⁶⁸. Jednostka lekcyjna: *W rodzinie* wskazuje na rolę rodziny w kształtowaniu i umacnianiu wiary. Autorzy podają, że „Przez świadectwo wiary rodziców, rodzeństwa i krewnych, rodzina staje się dla dziecka pierwszym miejscem doświadczania Boga i Kościoła”⁴⁶⁹. Katecheza: *W szkole* wskazuje na szkolne dylematy młodego chrześcijanina, jednocześnie odwołując się do istoty wiary. Uczestnik katechezy przyjmuje prawdę, że „Wiara uzdalnia do życia opartego na miłości, którą Bóg podarował w Jezusie

⁴⁶¹ Tamże, s. 12 – „Człowiek intuicyjnie wyczuwa różnorodność otaczającego go świata. Chrześcijaństwo zawarło ją w formułach wyznawanej przez siebie wiary”.

⁴⁶² Tamże.

⁴⁶³ Tamże, s. 15.

⁴⁶⁴ Tamże, s. 17.

⁴⁶⁵ Por. tamże, s. 51-55.

⁴⁶⁶ Tamże, s. 52.

⁴⁶⁷ Tamże, s. 172.

⁴⁶⁸ Tamże, s. 143.

⁴⁶⁹ Tamże, s. 116.

Chryście każdemu człowiekowi”⁴⁷⁰. Katechizowanemu proponuje się refleksję nad wiarą, rodzącą poczucie, że Pan Bóg do niczego człowieka nie zmusza, ale pomaga wybierać mu dobro⁴⁷¹. Podczas lekcji: *Wobec Boga, bliźnich i siebie*, uczeń pogłębia wiarę w odpuszczenie grzechów⁴⁷². Katecheza: *Wniebowstąpienie* stanowi niejako podsumowanie dotychczasowych rozważań o rzeczywistości wiary w omawianych podręcznikach. Autorzy podają, że „Wiara w zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa zmieniła u wielu ludzi sposób myślenia i styl życia”⁴⁷³.

W analizowanych podręcznikach bardzo wiele jednostek tematycznych dotyczy problemu wiary. Autorzy serii „krakowskiej” często skłaniają czytelnika do głębszej refleksji nad jej przeżywaniem. W każdej klasie stawia się katechizowanym pytanie o kondycję ich wiary. Ponadto zachęca się do dawania świadectwa wiary swoim życiem.

1.2. Wychowanie do modlitwy

W podręcznikach dla klasy pierwszej i drugiej gimnazjum nie przewidziano żadnego tematu wprost podejmującego problematykę modlitwy. Natomiast każda jednostka lekcyjna kończy się modlitwą. Wyjątek stanowi katecheza pierwsza w podręczniku pt. *Jezus uczy i zbawia*, w której autorzy nie zaproponowali modlitwy końcowej. Podręcznik dla klasy pierwszej zawiera 44 modlitwy. Analiza poszczególnych jednostek dydaktycznych pozwala zauważyć obecność różnych rodzajów i form modlitwy. Łatwo wyodrębnić modlitwę uwielbienia i wiary, modlitwę prośby, modlitwę dziękczynienia, modlitwę wstawienniczą. Zaproponowano modlitwę słowami Biblii. W trzech jednostkach lekcyjnych modlitwę stanowią Psalmi. Katecheza: *W drodze do wolności* za modlitwę przyjmuje tekst Wj 14,2.11.18.

W kilku jednostkach lekcyjnych podano propozycję modlitwy, których autorami są święci (św. Augustyn – 2 modlitwy, św. Antoni z Padwy – 1 modlitwa, św. Jan Paweł II – 2 modlitwy, św. Franciszek z Asyżu – 1 modlitwa, św. Tomasz z Akwinu – 1 modlitwa). Ponadto można odnaleźć modlitwę wezwaniami z litanii, zaproponowano w trzech jednostkach lekcyjnych modlitwę pieśnią, wśród których

⁴⁷⁰ Tamże, s. 119.

⁴⁷¹ Tamże, s. 120.

⁴⁷² Tamże, s. 123 – „Wiara zapewnia nas, że odpuszczenie grzechów otrzymujemy od samego Jezusa Chrystusa, za pośrednictwem kapłana”.

⁴⁷³ Tamże, s. 209.

na szczególną uwagę zasługuje *Bogurodzica*. Dwukrotnie proponuje się modlitwę *Credo*. Katecheza: *Życie słowem Bożym* wskazuje na św. Stanisława Kostkę jako radosnego i rozmodlonego, co stanowi nieodzowny przykład w kształtowaniu potrzeby modlitwy przez młodzież. Autorzy, przedstawiając postać świętego, wskazali, że w każdym czasie można poświęcić się modlitwie⁴⁷⁴.

Podręcznik dla klasy drugiej zawiera 49 modlitw, które dzielą się podobnie, jak w podręczniku dla klasy pierwszej. Modlitwa słowem Bożym występuje dziewięciokrotnie. Proponuje się krótką modlitwę z Liturgii godzin, pieśni oraz wezwania litanijne. W modlitwach cytowani są święci (św. Augustyn, św. Tomasz Morus, św. Dominik Savio, Tomasz a Kempis, brat Roger, Michel Quist, ks. Piotr Skarga). Życiorysy świętych stanowią przykład zawierzenia siebie Bogu poprzez modlitwę. Wskazano na św. Andrzeja Bobolę, który „Swoje męczeństwo przeżywał w duchu modlitwy zanoszonej przez Jezusa w wieczniku do Ojca”⁴⁷⁵.

Podręcznik dla klasy trzeciej zawiera 50 modlitw. Podobnie, jak w omawianych wyżej katechizmach, na uwagę zasługuje ich różnorodność. Pojawia się w czterech jednostkach lekcyjnych modlitwa Pismem Świętym, modlitwa litanijna. Katecheza: *Pan Bóg źródłem życia w miłości* kończy się Aktem osobistego poświęcenia się Najświętszemu Sercu Pana Jezusa. Proponuje się modlitwy, których autorami są: Jean Gitton, Karl Rachner, Czesław Miłosz, św. Franciszek, św. Augustyn, J. Mannach, św. Tomasz z Akwinu, ks. Jan Zieja, P. Dubois, L. Walaszek, św. Jan Paweł II, Tukaram, bł. Karol de Foucauld, św. Klemens I papież, św. Gertruda z Helfty.

Dwa rozdziały w podręczniku poświęcone są tylko modlitwie. Rozdział VII zatytułowany: *Modlitwa ucznia Jezusa Chrystusa* zawiera trzy katechezy. Rozdział VIII pt. *Prośby Modlitwy Pańskiej* wyjaśnia treść modlitwy „Ojcze nasz” w dziesięciu jednostkach dydaktycznych. Katecheza: *Wierzyć i ufać Bogu* wprowadza w tematykę modlitwy. Gimnazjalista jest zachęcany do wytrwałej modlitwy, jednocześnie wyjaśniono mu, że w każdej religii można znaleźć zachętę do praktykowania modlitwy⁴⁷⁶. W jednostce tematycznej: *Modlitwa chrześcijańska* autorzy porównują potrzebę modlitwy do oddechu, tym samym ukazując potrzebę zwracania się do Boga

⁴⁷⁴ Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, s. 30 – „Ponieważ w ciągu dnia nie mógł poświęcić modlitwie wiele czasu, często czynił to w nocy”.

⁴⁷⁵ Z. Marek (red.), *Jezus działa i zbawia. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, s. 220.

⁴⁷⁶ Por. Z. Marek (red.), *Jezus prowadzi i zbawia. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, s. 153.

na modlitwie⁴⁷⁷. W katechezie: *Formy i rodzaje modlitwy* omówiono szczegółowo formy, rodzaje, postawy oraz wyjaśniono, że „Różnorodność postaw i gestów ma służyć potrzebom i pragnieniom modlącego się. Formy, rodzaje oraz postawy są jedynie zewnętrznym znakiem modlitwy i wyrażają zjednoczenie z Panem Bogiem. Przyjmowana podczas modlitwy postawa ciała powinna odpowiadać przeżywanym treściom”⁴⁷⁸. Katecheza: *Modlitwa Pańska* stanowi wprowadzenie do omówienia poszczególnych próśb modlitwy „Ojcze nasz”. Autorzy wyjaśniają, że „Modlitwa Pańska jest streszczeniem przyniesionej przez Jezusa Dobrej Nowiny o zbawieniu”⁴⁷⁹. W rozdziale VIII podkreśla się, że katecheza ma ukazać bogactwo „Modlitwy Pańskiej” jako drogi chrześcijanina. Jej zadaniem jest także przedstawić znaczenie modlitwy w życiu chrześcijanina oraz zapoznać z rodzajami modlitwy. Realizacja kolejnych jednostek lekcyjnych powinna ukształtować rozumienie poszczególnych wezwań „Modlitwy Pańskiej” dla życia chrześcijańskiego.

Analizując poszczególne podręczniki omawianej serii, należy podkreślić, że autorzy docenili znaczenie wychowania do modlitwy. W podręcznikach zaproponowano 143 modlitwy. W omawianych katechizmach widoczne jest staranie autorów o przybliżenie młodzieży różnych rodzajów modlitw. Bogata propozycja różnych typów modlitw pozwoli uczniom do osobistego spotkania z Bogiem.

1.3. Wychowanie do liturgii

W podręcznikach wydawnictwa WAM zostają przedstawione zagadnienia, które wpisują się w wychowanie liturgiczne młodzieży gimnazjalnej. Nie ma jednak odrębnych bloków tematycznych. Jednostki dydaktyczne poświęcone liturgii są zamieszczone obok innych tematów. W podręczniku dla klasy pierwszej w katechezę: *Życie słowem Bożym* włączono treści przygotowujące uczniów do liturgicznego wspomnienia św. Stanisława Kostki. Oprócz biogramu patrona podano datę liturgicznego wspomnienia⁴⁸⁰. Postawiono również gimnazjalistom pytanie do refleksji:

⁴⁷⁷ „Na potrzebę tej modlitwy Kościół zwraca uwagę, zachęcając do jej podejmowania w różnych momentach i okolicznościach codziennego życia. Modlitwa poranna, wieczorna, udział w niedzielnej Eucharystii i innych nabożeństwach roku liturgicznego są okazją do systematycznego umacniania relacji człowieka z Bogiem”, tamże, s. 157.

⁴⁷⁸ Tamże, s. 159.

⁴⁷⁹ Tamże, s. 168.

⁴⁸⁰ Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, s. 29-32.

„Dlaczego mówimy dzisiaj o Stanisławie Kostce?”⁴⁸¹. Jednostka lekcyjna: *Podarowana nadzieja* przygotowuje do przeżywania Adwentu. Wyjaśniono dwa kluczowe słowa: adwent i liturgia. Pojęcie liturgii wyjaśniono w sposób zrozumiały dla odbiorcy⁴⁸². Przedstawiono znaczenie symboli adwentowych, zwrócono szczególną uwagę na uczestnictwo w roratach. Podręcznik zawiera katechezy na temat celebracji Triduum Paschalnego, Wielkiego Postu, oraz rekolekcji wielkopostnych⁴⁸³. Katecheza *Hosanna* wprowadza w przeżywanie Wielkiego Tygodnia⁴⁸⁴. Autorzy ponadto podają, czym jest procesja⁴⁸⁵. W jednostkach dydaktycznych: *Czas zadumy* i *Moje rekolekcje* obok wiedzy szczególną uwagę zwrócono na kształtowanie postawy nawrócenia. Wyjaśniono uczniom, czym jest post, znak popiołu, wskazano nabożeństwa i czyny pokutne⁴⁸⁶. Zachęca się również młodzież do udziału w rekolekcjach wielkopostnych. Postawiono uczniom pytanie: Dlaczego warto dobrze i świadomie uczestniczyć w rekolekcjach? Katecheza: *Święto mojego zbawienia* zachęca do udziału w liturgii paschalnej. Jednostka lekcyjna: *Zwycięstwo* przygotowuje do Uroczystości Zmartwychwstania Pana Jezusa.

W podręczniku dla klasy drugiej, w katechezie: *Bóg przez Jezusa obdarowuje szczęściem*, zawarta jest propozycja rzetelnego przekazu wiedzy na temat krzyża, wprowadzając tym samym uczniów w przeżycie święta Podwyższenia Krzyża. W tej jednostce lekcyjnej zwrócono uwagę na znak krzyża noszony na szyi, który ma przypominać, że na krzyżu Jezus Chrystus oddał swoje życie dla zbawienia człowieka⁴⁸⁷. Autorzy wskazują ponadto miejsca, gdzie czczona jest tajemnica Jezusowego krzyża i z czego wypływa zachęta pielgrzymowania do tych miejsc⁴⁸⁸. Jednostka dydaktyczna: *Bóg spełnia obietnice szczęśliwego życia* zawiera treści związane z przygotowaniem do Uroczystości Wszystkich Świętych. Zachęca się

⁴⁸¹ Tamże, s. 30.

⁴⁸² „Liturgia – w języku religijnym oznacza publiczny sposób sprawowania kultu religijnego – oddawania czci Bogu. W liturgii korzysta się z tekstów liturgicznych, czyli takich, które służą wypełnianiu czynności związanych z oddawaniem czci Bogu. Celem liturgii jest chwała Bogu i uświęcenie człowieka”, tamże, s. 66.

⁴⁸³ Tamże, s. 119-141.

⁴⁸⁴ Autorzy katechezy podają, że „Wjeżdżając do Jerozolimy, Jezus rozpoczął tydzień, w którym okrzyki uwielbienia przerodziły się w okrzyki nienawiści. Doświadczył od ludzi zdrady, opuszczenia, niesprawiedliwego sądu, biczowania, wyszydzenia, a na koniec – ukrzyżowania i śmierci”, tamże, s. 124.

⁴⁸⁵ „Procesja jest sposobem oddawania czci Bogu. Występuje w wielu religiach. Można powiedzieć, że jest ona manifestacją, uroczystym pochodem ze śpiewem”, tamże.

⁴⁸⁶ Por. Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, s. 130-132.

⁴⁸⁷ Por. Z. Marek (red.), *Jezus działa i zbawia. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, s. 24.

⁴⁸⁸ „Chrześcijaństwo pielgrzymuje też do sanktuariów, w których w szczególności sposób czczona jest tajemnica Jezusowego krzyża. W Polsce są nimi miejsca zwane «Kalwariami», np. Kalwaria Zebrzydowska, Pałacowska, Góra Kalwaria oraz kościoły wybudowane ku czci Krzyża Jezusa, np. Bazylika Krzyża Świętego w Krakowie – Mogile”, tamże.

młodzież gimnazjalną do modlitwy litanii, proponując wezwania do polskich świętych i błogosławionych⁴⁸⁹. Wymieniono również daty liturgicznego wspomnienia wybranych świętych⁴⁹⁰. Jednostka lekcyjna: *Bóg objawia człowiekowi swoje zamiary* ma za zadanie przygotować uczniów do przyjęcia Słowa Bożego proklamowanego w czasie liturgii. Autorzy podają, że „Słowo Boże nieustannie głoszone w liturgii jest ciągle żywe i skuteczne dzięki mocy Ducha Świętego. W nim Bóg objawia swoją miłość do ludzi”⁴⁹¹. Podręcznik zawiera również jednostki lekcyjne, w których uczniowie poznają istotę liturgii eucharystycznej. Młodzież przypomina sobie znaczenie symboli chleba i wina oraz warunki przystępowania do Komunii Świętej. Katechezy: *Bóg uobecnia tajemnicę szczęścia* oraz *Bóg karmi człowieka* mają pomóc uczniom w kształtowaniu wiary w obecność Jezusa Chrystusa pod postaciami eucharystycznymi. Autorzy, wskazując na fragment J 6,51.54-56, wyjaśniają prawdę, że „Spożywanie Ciała i Krwi Chrystusa wyraża wiarę w to, że On jest dla ludzi jedynym pokarmem zapewniającym szczęście wieczne”⁴⁹². Obok podstawowych zagadnień, związanych z liturgią eucharystyczną, w kolejnej katechezie ukazano rolę liturgii w przeżywaniu Adwentu. Katecheza: *Człowiek oczekuje spełnienia obietnic Boga* wskazuje ponadto, że Adwentem w Kościele rozpoczyna się nowy rok liturgiczny. Podobnie, jak w klasie pierwszej, wskazano na tradycje i zwyczaje adwentowe. Poszerzono wiadomości o Mszy Świętej roratniej, nawiązując do tradycji historycznych⁴⁹³. Uwrażliwiono młodzież, że istnieją pewne czynniki, które zagłuszają prawdziwą istotę przeżywania Adwentu. Autorzy wskazują, że „Liturgiczny wymiar adwentu nabiera szczególnego znaczenia współcześnie, gdyż religijne znaczenie adwentu zostaje zagłuszone przygotowaniem prezentów, przystrajaniem domów czy zakupami”⁴⁹⁴. W następnej katechezie, której celem głównym jest przygotowanie do świąt Narodzenia Pańskiego, autorzy zwracają uwagę na świąteczne zwyczaje, podkreślając szczególne znaczenie dzielenia się opłatkiem w polskiej tradycji⁴⁹⁵.

⁴⁸⁹ Tamże, s. 43.

⁴⁹⁰ Tamże, s. 41.

⁴⁹¹ Tamże, s. 61.

⁴⁹² Tamże, s. 64.

⁴⁹³ „Na adwentowe Msze Święte udawali się między innymi Zygmunt Stary, Zygmunt August, królowa Bona, Anna Jagiellonka i Marysieńka Sobieska”, tamże, s. 67.

⁴⁹⁴ Tamże, s. 68.

⁴⁹⁵ „Polski zwyczaj dzielenia się opłatkiem (znany jest też na Słowacji, na Litwie i Ukrainie) podkreśla potrzebę dzielenia się z innymi otrzymanymi od Boga darami”, tamże, s. 71.

W innych jednostkach katechetycznych zwrócono uwagę na istotę sakramentu pokuty i pojednania oraz obrzędy udzielania tego sakramentu. Poprzez udział w katechezie: *Jezus Chrystus odpuszcza grzechy* uczeń uświadamia sobie, że „Pokuta jest radykalną przemianą życia, powrotem do Boga, zerwaniem z grzechem i odwróceniem się od czynienia zła oraz postanowieniem zmiany życia”⁴⁹⁶. W kolejnej katechezie zostaje wyjaśniona nauka o odpustach⁴⁹⁷. Autorzy katechez zakładają też kształtowanie postawy wiary w Boże przebaczenie udzielane przez posługę kapłana. Katecheza: *Jezus wspomaga w cierpieniu* poświęcona jest sakramentowi namaszczenia chorych. Tekst Jk 5,14-15, którym została wzbogacona jednostka lekcyjna, stanowi zachętę do modlitwy o przywrócenie choremu zdrowia. Z katechezy płynie również informacja, że „Sakramentu namaszczenia chorych można udzielać wiele razy osobom w podeszłym wieku oraz w sytuacjach wystąpienia zagrożenia dla zdrowia”⁴⁹⁸.

Wiele uwagi poświęca się liturgii Wielkiego Postu, wydarzeniom paschalnym i rekolekcjom wielkopostnym. W ten sposób uczniowie mają możliwość pogłębienia, uzupełnienia i utrwalenia wiedzy, którą nabyli w poprzednich latach katechizacji. Szczególnego znaczenia nabiera katecheza: *Wierzący przyjmuje Bożą pomoc*, która stanowi przygotowanie do uroczystości Zesłania Ducha Świętego. Katechizowany zapoznaje się z następującą treścią: „Dla przygotowujących się do przyjęcia sakramentu bierzmowania uroczystość Zesłania Ducha Świętego staje się okazją do uświadomienia sobie wielkości daru, jakiego Pan Bóg udziela ludziom w tym sakramencie”⁴⁹⁹. Ostatnia katecheza; *Kościół świętuje miłość Boga do ludzi* wprowadza w liturgiczne przeżywanie uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa⁵⁰⁰.

Podręcznik dla klasy trzeciej w katechezie: *Świat Duchów* sygnalizuje o liturgicznym wspomnieniu Świętych Archaniołów Michała, Gabriela i Rafała oraz Świętych Aniołów Stróżów⁵⁰¹. Podanie dat wspomnień wymienionych aniołów z pewnością stanowi zachętę do oddania czci, a tym samym pogłębienia wiary w ich pomoc. Katecheza: *Boże wsparcie* ukazuje wartość modlitwy różańcowej w życiu chrześcijanina⁵⁰². Autorzy stawiają wzór św. Jana Pawła II jako wielkiego miłośnika

⁴⁹⁶ Tamże, s. 92.

⁴⁹⁷ Tamże, s. 95-96.

⁴⁹⁸ Tamże, s. 99.

⁴⁹⁹ Tamże, s. 202.

⁵⁰⁰ Por. tamże, s. 222-234.

⁵⁰¹ Z. Marek (red.), *Jezus prowadzi i zbawia. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, s. 17.

⁵⁰² Por. tamże, s. 38-41.

modlitwy różańcowej. Dopełnienie katechezy stanowi papieskie nauczanie⁵⁰³. W jednostce dydaktycznej: *Kościół żyje i trwa*, oprócz przygotowania do uroczystości Wszystkich Świętych, autorzy ukazują potrzebę i sens modlitwy za zmarłych. Proponowane treści wprowadzają uczniów w chrześcijańskie przeżywanie dni 1 i 2 listopada⁵⁰⁴. Uczniowie klasy trzeciej systematyzują i pogłębiają wiadomości o Adwencie, Bożym Narodzeniu, Wielkim Poście, Wielkanocy. Zaprezentowany bogaty teoretyczny przekaz staje się przyczynkiem do formowania odpowiednich postaw wśród młodzieży. Wyposażenie katechizowanych w podstawę teoretyczną ma z pewnością pomóc we właściwym, pełnym uczestnictwie młodzieży w liturgii. Katecheza: *Wniebowstąpienie* poprzez bogactwo treści przygotowuje do przeżywania uroczystości Wniebowstąpienia Pańskiego. Ponadto autorzy wskazują, że „Wniebowstąpienie jest faktem, który wymyka się wszelkiemu doświadczeniu zmysłowemu i może być odkryty jedynie przez wiarę”⁵⁰⁵. Zatem katecheza, oprócz wychowania liturgicznego, realizuje również wychowanie do wiary. Ostatnia katecheza w klasie trzeciej ukazuje istotę nabożeństwa do Najświętszego Serca Pana Jezusa. Ponadto w jednostce lekcyjnej nawiązano do sprawowania Eucharystii, wyjaśniając słowa z aklamacji, powołując się jednocześnie na papieskie nauczanie⁵⁰⁶.

Treści w omawianych podręcznikach stanowią niejako podstawę do kontynuacji wychowania liturgicznego w katechezie parafialnej oraz dopełnienia o organizowane celebracje liturgiczne.

1.4. Wychowanie do miłości

Miłość stanowi podstawę życia chrześcijańskiego. Adhortacja „*Familiaris Consortio*” podkreśla znaczenie wychowania do miłości w życiu młodego pokolenia. Dlatego w serii podręczników krakowskich podjęto problematykę miłości bliźniego, jak również przygotowano szereg tematów przygotowujących katechizowanych do dzielenia się miłością w rodzinie.

⁵⁰³ Tamże, s. 39.

⁵⁰⁴ Por. tamże, s. 54-55.

⁵⁰⁵ Tamże, s. 210.

⁵⁰⁶ „Wierzący podczas Eucharystii w aklamacji «Bo Twoje jest królestwo i potęga, i chwała na wieki» wyrażają wiarę i nadzieję, że «wydarzenia śmierci i zmartwychwstania Chrystusa jest sercem chrześcijaństwa, fundamentem naszej wiary, potężnym bodźcem naszego sumienia, silnym wiatrem, który usuwa wszelki strach i niepewność, każde zwątpienie i każdą ludzką kalkulację» (papież Benedykt XVI)”, tamże, s. 214.

Podręcznik dla klasy pierwszej nie podejmuje bezpośrednio problematyki związanej z miłością. Jednak w niektórych jednostkach lekcyjnych ukazuje potrzebę nawiązania w duchu miłości pozytywnych relacji międzyludzkich. W katechezie pierwszej podkreślono, że „Kroczenie nową drogą ułatwia obecność i dobre słowo kogoś bliskiego, kolegi, przyjaciela”⁵⁰⁷. Zdanie to uświadamia, że człowiek jest istotą społeczną, powołaną do życia we wspólnocie. Jednostka dydaktyczna: *Wspólnota Kościoła* ukazuje życie pierwotnego Kościoła przepełnione wzajemną miłością wiernych⁵⁰⁸. W obecnym czasie ważne jest, aby bronić młodzież przed różnymi niepożądanymi trendami, dlatego konieczne jest przypominanie prawdy o stworzeniu człowieka, akcentując, że Bóg stworzył mężczyznę i kobietę. W tym kontekście w katechezie; *O stworzeniu człowieka* autorzy stawiają pytanie do przemyślenia, jaki widzisz związek między zdaniami: „Uczyńmy człowieka na nasz obraz” a „Stworzył mężczyznę i kobietę?”⁵⁰⁹.

W podręczniku dla klasy drugiej kilka katechez porusza problematykę miłości. Jednostka lekcyjna: *Jezus umacnia życie małżeńskie i rodzinne* zmierza do podkreślenia wartości ważnych dla życia małżeńskiego i rodzinnego, tj. wierności oraz nierozzerwalności małżeństwa. Autorzy podkreślają, że „Bóg, stwarzając człowieka z miłości, przeznaczył go także do życia w miłości, czego obrazem jest wspólnota małżeńska”⁵¹⁰. Kolejna katecheza pogłębia wiadomości o zawieraniu katolickiego małżeństwa⁵¹¹. Rozdział VI, zatytułowany: *Człowiek w relacji z innymi*, w katechezach, które omawiają poszczególne przykazania Dekalogu, ukazuje miłość w szerokim odniesieniu do ludzi. Katecheza: *Bóg umacnia więzi rodzinne* koncentruje się na miłości do rodziców. Katechizowany uświadamia sobie, że „Miłość do rodziców nakłada na dzieci obowiązek dbania o nich aż do ostatniego momentu życia, pamiętania o nich w modlitwie także po ich śmierci oraz troski o ich groby”⁵¹². Uczeń przyjmuje prawdę, że czwarte przykazanie Boże stoi na straży miłości rodzinnej. Uczestnictwo w katechezie: *Bóg broni życia* pomaga uświadomić uczniom prawdę, że grzechy przeciwko V przykazaniu godzą w miłość Boga, bliźniego i samego siebie⁵¹³. Uwypuklono problem przerywania ciąży, eutanazji, co sprzeciwia się szeroko

⁵⁰⁷ Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, s. 12.

⁵⁰⁸ Por. tamże, s. 153.

⁵⁰⁹ Por. tamże, s. 45.

⁵¹⁰ Z. Marek (red.), *Jezus działa i zbawia. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, s. 119.

⁵¹¹ Por. tamże, s. 122.

⁵¹² Tamże, s. 169.

⁵¹³ Por. tamże, s. 174.

rozumianej cywilizacji miłości, budując tym samym cywilizację śmierci. Poprzez katechezę: *Bóg broni cnoty człowieka* autorzy uświadamiają młodemu odbiorcy konieczność odpowiedzialnego przygotowania się do małżeństwa i podporządkowania wszelkich zachowań związanych z płciowością człowieka. Tym samym wyjaśniają VI przykazanie Boże, które stoi na straży czystości związku małżeńskiego⁵¹⁴. W omawianej jednostce lekcyjnej ukazano postać bł. Karoliny Kózkówny jako przykład patronki czystej miłości. W duchu wychowania do miłości omówiono IX przykazanie Boże. gimnazjalista zapoznaje się z prawdą, iż „Rozumienie tego przykazania wiąże się z przekonaniem, że serce jest siedzibą moralności człowieka”⁵¹⁵. Kolejna jednostka lekcyjna: *Jezus wyjaśnia istotę Dekalogu* zawiera treści, które wprowadzają w tematykę miłości bliźniego. Nawiązując do nauczania Jezusa w przypowieściach, autorzy podają, że „Opowiedziana przez Jezusa przypowieść o miłosiernym Samarytaninie wyjaśnia, że chrześcijanin ma podejmować czyny miłości nie ze względu na ludzką opinię, ale ze względu na Boga”⁵¹⁶. Kolejne dwie jednostki lekcyjne wyjaśniają znaczenie przykazania miłości”⁵¹⁷.

Podręcznik dla klasy trzeciej w trzech działach realizuje wychowanie do miłości. Rozdział IV, zatytułowany: *Poznaję siebie*, we fragmencie opowiadania Marka Twaina, *Pamiętnik Adama i Ewy*, wprowadza uczniów w tematykę miłości międzyludzkiej, ukazując relację miłości na płaszczyźnie mężczyzna-kobieta. W jednej z katechez uczniowie czytają, że „Prawdziwa miłość rozwija się wtedy, gdy zaangażowane są emocje, uczucia, rozum i wola”⁵¹⁸. Te wiadomości wprowadzają w temat: *W Jezusie odkrywam godność mojego ciała*, w którym porusza się problem czystości, bardzo istotny w okresie dojrzewania. Autorzy ponadto przestrzegają młodzież przed koncentracją na trosce o własne ciało, które może się przerodzić w jego kult, czyli absolutyzację i pragnienie wiecznej młodości⁵¹⁹. Kolejne jednostki: *W Jezusie uczę się rozumieć miłość*, *Jezus broni przed niezrozumieniem miłości* i *Żyję, aby kochać* szeroko omawiają istotę prawdziwej miłości⁵²⁰. Poprzez te katechezy próbuje się uzmysłwić wieloznaczność słowa miłość, zaznaczając, że „Miłość przybiera różne

⁵¹⁴ Por. tamże, s. 178-179.

⁵¹⁵ Tamże, s. 192.

⁵¹⁶ Tamże, s. 210.

⁵¹⁷ Por. tamże, s. 211-221

⁵¹⁸ Z. Marek (red.), *Jezus prowadzi i zbawia. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, s. 89.

⁵¹⁹ Tamże, s. 92.

⁵²⁰ Por. tamże, s. 93-101.

formy: miłości małżeńskiej, rodzicielskiej i braterskiej aż do miłości nieprzyjaciół”⁵²¹. W tej perspektywie rodzi się również przekonanie o konieczności podejmowania służby. Z pewnością punktem wyjścia będzie doświadczenie uczniów, które zawiera różne przejawy miłości, np. miłość rodziców do dziecka, miłość braterska, siostrzana itp. Uczeń ponadto uświadamia sobie prawdę, że miłość jest darem i zadaniem. Pogłębia rozumienie miłości w odniesieniu do bliźniego, otrzymuje komunikat, który podaje, że „Sprzeniewierzenie się miłości wynika z egoizmu i nieposzanowania godności człowieka, a czasami z niedbalstwa, bezmyślności i niezrozumienia”⁵²². W dalszej części uwypuklono prawdę, że każdy czyn człowieka, który sprzeciwia się miłości jest grzechem. W tym kontekście wskazano na zgubne skutki pornografii, poruszono również istotę szacunku do ludzkiego ciała. Katecheza: *Żyję, aby kochać* niejako podsumowuje omawiany problem, podając, że „Niezrozumienie, czym jest miłość siebie i bliźniego, unieszczęśliwia człowieka, niszcząc świat w którym żyje”⁵²³.

Katecheza: *Mój bliźni*, w rozdziale V podręcznika, w oparciu o perykopę o miłosiernym Samarytaninie, podkreśla prawdę, że jesteśmy wezwani przez Jezusa do odpowiedzialności za miłość. Te treści stanowią przygotowanie do realizacji tematu: *Chłopak – dziewczyna*, którego celem jest odkrycie, że płciowość jest darem Boga dla każdego z nas. Podkreślono, że „Dziewczyna i chłopiec, albo mówiąc jeszcze inaczej: kobieta i mężczyzna – to pierwsze i najbardziej zasadnicze zróżnicowanie ludzi w dziele zbawienia”⁵²⁴. Bóg stworzył człowieka jako mężczyznę i kobietę, obdarzył ich płciowością, aby się wzajemnie uzupełniali. Katechizm informuje: „Płciowość obejmuje całego człowieka i jest bogactwem całej osoby. Przenika ona zmysły, uczucia i wolę. Jest źródłem więzi międzyludzkich i nośnikiem miłości. Dzięki niej człowiek ma swoją godność”⁵²⁵. Płeć jest zatem bogactwem osoby. Ma ona wymiar biologiczny, emocjonalny, intelektualny i wolitywny. Płeć wiąże się z nagłą potrzebą wychowania seksualnego, dlatego autorzy wskazują, że „Ważne jest, aby poszczególne fazy budowania więzi między dziewczyną i chłopakiem były zachowane, by żadna z nich nie została zaniedbana. Każda z nich spełnia istotną rolę w dojrzewaniu młodego

⁵²¹ Tamże, s. 94.

⁵²² Tamże, s. 97.

⁵²³ Tamże, s. 100.

⁵²⁴ Tamże, s. 109.

⁵²⁵ Tamże.

człowieka do odpowiedzialnej miłości i seksualności”⁵²⁶. Katecheza w jakimś stopniu próbuje doprowadzić do przekonania, że człowiek obdarowany płciowością jest zdolny do panowania nad swoim popędem i może nim pokierować. Podkreślono również, że pomocą w przeżywaniu własnej płciowości jest życie religijne. Szczególnie pomagają w tym modlitwa i życie sakramentalne, a w szczególności sakrament pokuty i pojednania. Prawidłowo pojmowana płciowość kształtuje autentyczne więzi rodzinne. W kolejnej katechezie określono, czym jest rodzina i w tej perspektywie omówiono więzi, wyjaśniając na wstępie, że „Więzi rodzinne powstają i kształtują się w wyniku oddziaływania czynników biologicznych i społecznych”⁵²⁷. Uczniowie poznają, na czym polega więź w rodzinie. Podkreśla się również, że ta więź jest silna i członkowie rodziny czują się szczęśliwi, gdy obecny jest w niej Chrystus. Katecheza: *Doświadczając odpowiedzialności* ma uwrażliwić młodzież na wartość życia. Katecheza ma uprzytomnić katechizowanym odpowiedzialność za przekazywanie życia oraz uświadomić, że każdy z nich może być w przyszłości ojcem lub matką. Przekaz płynący z katechezy pozwala uświadomić, co to jest rodzicielstwo i odpowiedzialność. Ponadto autorzy wskazują na konkretne działania, które są zaprzeczeniem powyższych wartości. „Takie działania jak aborcja, in vitro, antykoncepcja uznawane są przez Kościół za brak odpowiedzialności za własne dziecko”⁵²⁸. Katecheza: *Ślubować odpowiedzialność* uświadamia młodzieży, że Chrystus zaprasza do przyjęcia powołania małżeńskiego. Katecheza uczy, że „Małżeństwo jest dla świata znakiem przymierza, jakie Chrystus zawarł ze swoim ludem”⁵²⁹. Jednostka lekcyjna próbuje przygotować uczniów do przyszłej roli męża i żony. W treści katechezy podkreśla się obecność Chrystusa w małżeństwie. Ponadto uwypukla się, że jest On źródłem dobra w rodzinie. Wskazuje się również na wymiar ślubowania, podając że, „Dla chrześcijan ślubowanie wzajemnej miłości oznacza przyjęcie sakramentu małżeństwa”⁵³⁰. Z przyjęciem sakramentu małżeństwa wiążą się także wierność i uczciwość. Na ten temat mówi katecheza: *Żyć odpowiedzialnie*, która przestrzega między innymi przed zagrożeniami,

⁵²⁶ Tamże, s. 111.

⁵²⁷ Tamże, s. 116.

⁵²⁸ Tamże, s. 132

⁵²⁹ Tamże, s. 141.

⁵³⁰ Tamże, s. 140.

uniemożliwiający dochowanie wierności⁵³¹. Katecheza: *Dzielić odpowiedzialność* ukazuje potrzebę więzi międzypokoleniowej, która wypływa z miłości. Podkreśla, że spotkania dziadków z wnukami są okazją do wzajemnego uczenia się życia⁵³².

W krakowskich podręcznikach wiele katechez skupia się na istocie miłości w szerokim odniesieniu do Boga i człowieka. Ponadto problematyka miłości ukazana jest w odniesieniu do życia społecznego. Wskazuje się również na zagrożenia prawidłowego pojmowania miłości, które w obecnym czasie powodują w umysłach młodych ludzi błędne jej pojmowanie.

2. Analiza podręczników do nauki religii dla I-III klasy gimnazjum wydawnictwa poznańskiego

Omawiana seria ogólnopolskich podręczników do nauki religii została opracowana w Poznaniu przez zespół autorów pod redakcją ks. Jana Szpeta i Danuty Jackowiak⁵³³. Podręczniki te są zgodne z podstawą programową i programem nauczania z 2010 r. Podręcznik dla klasy pierwszej zatytułowany: *Spotkanie ze Słowem* zawiera 53 katechezy w sześciu działach: Bóg na ludzkich drogach; Słowo Boga do człowieka; Słowo Boga prowadzi Lud Boży; Słowo stało się Ciałem; Słowo Boże rozszerzało się; Twoje Słowo na ścieżkach mego życia. Podręcznik dla klasy drugiej pt. *Aby nie ustać w drodze* proponuje 50 jednostek dydaktycznych w pięciu rozdziałach: Człowiek na drogach Boga; Jezus Chrystus prowadzi do pełni życia; Wędrówka ku dobru; Drogowskazy na drodze ku szczęściu; Droga z Jezusem Chrystusem. W klasie trzeciej katechizm pt. *Żyć w miłości Boga* realizuje program nauczania

⁵³¹ „Wierność i uczciwość we współczesnym świecie nie należą do cennych cech. Dla chrześcijanina są one zobowiązaniem wynikającym zarówno z prawa naturalnego, jak i z przyjętego sakramentu chrztu świętego. Dlatego nie dochowując wierności, będąc nieuczciwym, nie może on tłumaczyć się okolicznościami i opinią innych. Musi mieć świadomość, że ma tak żyć, by nie musiał czerwieńić się przed sobą, bliźnimi i Panem Bogiem”, tamże, s. 143.

⁵³² Tamże, s. 136.

⁵³³ D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, Poznań 2014; D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Spotkanie ze Słowem. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla I klasy gimnazjum*, Poznań 2014; D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, Poznań 2014; D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla II klasy gimnazjum*, Poznań 2014; D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Żyć w miłości Boga. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, Poznań 2014; D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Żyć w miłości Boga. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla III klasy gimnazjum*, Poznań 2014.

w 53 jednostkach lekcyjnych, opracowanych w czterech rozdziałach: Świat, który powierzył nam Bóg; Żyję, aby kochać; Na drodze ucznia Jezusa Chrystusa; Rok z Jezusem Chrystusem w Kościele.

Elementy strukturalne jednostek lekcyjnych zamieszczonych w podręcznikach pomagają w zrozumieniu realizowanych wiadomości. Każda jednostka katechetyczna zawiera fragment Pisma Świętego. Autorzy umieszczają wiele tekstów nauczania Kościoła oraz fragmenty z papieskiego nauczania. W podręcznikach wyjaśnia się kluczowe słownictwo, które niejednokrotnie stanowi istotę katechezy. Cytaty świętych oraz znanych osób stanowią dopełnienie omawianych treści katechetycznych. Każda jednostka lekcyjna zawiera stały element: zastanów się. Odwołanie się do przykładów z życia oraz tekstów literackich uatrakcyjnia i poszerza przekaz wiedzy. Istotną rolę w podręcznikach dla ucznia pełni materiał ilustracyjny w formie grafiki, reprodukcji dzieł sztuki oraz fotografii. Bogata szata graficzna służy realizacji zadań poznawczych. W sposób symboliczny nawiązuje do omawianych zagadnień i mobilizuje uczniów do aktywnego udziału z katechezie.

2.1. Wychowanie do wiary

Podręcznik dla klasy pierwszej zawiera katechezę, która w całości skupia się na istocie wiary⁵³⁴. W temacie: *Wiara bez uczynków jest martwa* autorzy wyjaśniają katechizowanym, czym jest wiara, proponując tekst KKK 150. Oprócz podstawowych wiadomości, uczeń ma możliwość w oparciu o tekst Jk 2,14-17,26 odpowiedzieć na pytanie: Czy wiara może umrzeć? Analiza tekstu Pisma Świętego ma doprowadzić uczniów do postawienia pytania: Do jakich czynów jesteśmy wezwani? Powyższe pytanie dobitnie wpisuje się w istotę wychowania do wiary, gdzie uczeń wysuwa wnioski, że wiara bez uczynków jest martwa. Z treści zamieszczonych w podręczniku płynnie zachęta: „Dziś Chrystus oczekuje od nas, byśmy nieśli radość innym, byśmy dzielili się naszą wiarą z tymi, którzy są i żyją obok nas. W dzisiejszym świecie nie jest łatwo wierzyć. Wymaga to pewnego wysiłku, a niekiedy odwagi, by przyznać się do Jezusa”⁵³⁵. Powyższy tekst zachęca do dzielenia się wiarą z innymi oraz do dawania świadectwa o Jezusie we współczesnym świecie. Dlatego nie przypadkowo autorzy

⁵³⁴ Por. J. Szpet, D. Jackowiak (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, s. 78-79.

⁵³⁵ Tamże, s. 79.

stawiają pytanie katechizowanemu: Co czynisz, aby umocnić swoją wiarę? Sugerowane pytanie pobudza do refleksji nad wiarą oraz do określenia konkretnych działań, skutkujących pogłębieniem wiary.

W katechezach rozpoczynających rozdział drugi: *Słowo Boga do człowieka* autorzy uzasadniają potrzebę poznawania prawd wiary w oparciu o lekturę Pisma Świętego. Ponadto uczniowie oceniają swoją postawę w odniesieniu do słowa Bożego zawartego w Biblii. W tym kontekście w jednostce dydaktycznej: *Biblia Słowo Życia*, postawiono pytanie: „Dlaczego lektura Pisma Świętego jest tak ważna w codziennym życiu chrześcijanina?”⁵³⁶. Na kolejnej lekcji uczniowie podczas proponowanej refleksji próbują odpowiedzieć na postawione pytania: „W jaki sposób pogłębiasz swoją wiedzę dotyczącą Pisma Świętego? Czy starasz się wsłuchać w słowo Boże i odnieść je do własnego życia?”⁵³⁷. Wobec powyższych pytań, dla uczniów będzie zrozumiałe, że księga Pisma Świętego powinna towarzyszyć człowiekowi przez całe życie. Jako chrześcijanie mają obowiązek zgłębiać wiarę w Boga, zawartą w Biblii. W katechezie: *Świat i człowiek w Bożych planach* autorzy ukazują Boga jako Stwórcę świata i człowieka stawiają jednocześnie pytanie: „Jaki wpływ na twoje życie ma wiara w Boga Stworzyciela?”⁵³⁸.

Na kolejnych jednostkach lekcyjnych uczniowie są zachęceni do naśladowania wiary patriarchów. Charakteryzują postawy Ojców wiary, uzasadniając potrzebę konieczności zawierzenia Bogu. Autorzy podają, że „W księgach Nowego Testamentu Abraham wielokrotnie stawiany jest za wzór posłuszeństwa Bogu wynikającego z głębokiej wiary. Nazywany jest on ojcem wszystkich wierzących”⁵³⁹. Uczniowie, określając rolę Abrahama w życiu współczesnego Kościoła, odpowiadają na pytanie: „W jakim sensie Abraham może być dla nas wzorem wiary?”⁵⁴⁰. Omawiana jednostka lekcyjna ponadto przestrzega przez pewnymi sytuacjami, które zasłaniają wiarę w jednego Boga⁵⁴¹, wystawiając niejednokrotnie człowieka na próbę. W tym kontekście kolejna katecheza wskazuje, że ofiara na górze Moria była próbą wiary. „Autor natchniony ukazuje wielką wiarę Abrahama, dzięki której gotów był on dla Boga zrobić

⁵³⁶ Tamże, s. 23.

⁵³⁷ Tamże, s. 27.

⁵³⁸ Tamże, s. 29.

⁵³⁹ Tamże, s. 32.

⁵⁴⁰ Tamże.

⁵⁴¹ „My także wierzymy w jednego Boga. Ale czasami coś nam Go przesłania, coś opanowuje nasze myśli i bez reszty pochłania czas. Praca, sport, moda, uroda, technika, sukces... Sprawy te, najczęściej same w sobie dobre, nie służą człowiekowi, gdy zostaną postawione zbyt wysoko, przed Bogiem, gdy stają się bożkami”, tamże.

wszystko. Nie odmówił Mu nawet swego ukochanego syna. Wiara Abrahama nie załamała się w obliczu tej trudnej próby. Zawierzył on całkowicie Panu, w którego dobroć nie zważył”⁵⁴². Uczeń, dokonując analizy powyższego tekstu, z pewnością objaśni, na czym polega zawierzenie Bogu, jednocześnie przyjmie odpowiedzialność za rozwój swojej wiary. Jednostka tematyczna: *Jakub – praojciec plemion izraelskich*, wskazuje, że „Idąc z wiarą przez życie, szukamy tego, co w nas najlepsze”⁵⁴³. W kontekście tych słów, uczniowie stwierdzą, że poprzez wiarę człowiek poddaje Bogu całkowicie swój rozum i swoją wolę. Być posłusznym w wierze oznacza zawierzyć Bogu i pozwolić, aby kierował życiem człowieka.

W rozdziale III zatytułowanym: *Słowo Boga prowadzi lud Boży* w kilku katechezach akcentuje się potrzebę zaufania Bogu. W ramce „Zastanów się” autorzy stawiają pytania: „W jakim stopniu potrafisz zaufać Bogu w codziennym życiu?”⁵⁴⁴, „W czym przejawia się twoja wierność Bogu?”⁵⁴⁵. W innej katechezie autorzy podają, że „Nie da się osiągnąć życia wiecznego bez wiary, bez pracy nad sobą, bez wewnętrznego oczyszczenia”⁵⁴⁶. W jednostce dydaktycznej: *Niewola babilońska* postawiono natomiast ważne pytanie: „Na czym powinna polegać wytrwałość w dawaniu świadectwa?”⁵⁴⁷. Można zatem wnioskować, że powyższe pytania stanowią istotne wprowadzenie do tematu: *Dzielni Machabeusze*, w którym to uczniowie zapoznają się z heroicznymi postawami wierności Bogu na przykładzie matki machabejskiej i jej siedmiu synów oraz Judy Machabeusza. Z tej katechezy płynie zachęta do umacniania swojej wiary i dawania świadectwa wierności Bogu. Ponadto autorzy wskazują na współczesnych męczenników za wiarę⁵⁴⁸. Udział w omawianej katechezie pozwoli uczniom wybrać sposoby umacniania własnej wiary. Z treści katechezy: *Jezus Chrystus postacią historyczną* wypływa nauka, że poznanie Jezusa historycznego doprowadza do pełniejszego zrozumienia Jego misji zbawczej. Omawiane treści pogłębiają wiarę, by móc opierać się wszelkim teoriom negującym prawdziwe człowieczeństwo Jezusa z Nazaretu. Dlatego stawia się uczniom pytanie:

⁵⁴² Tamże, s. 35.

⁵⁴³ Tamże, s. 37.

⁵⁴⁴ Tamże, s. 43.

⁵⁴⁵ Tamże, s. 47.

⁵⁴⁶ Tamże, s. 45.

⁵⁴⁷ Tamże, s. 57.

⁵⁴⁸ „Właśnie wiek XX był okresem, w którym najwięcej osób oddało życie za wiarę – ponad 54 milionów, co stanowi około 65 procent wszystkich zabójstw z tego powodu od początku pojawienia się chrześcijaństwa. Z tego wynika, że każdego dnia ginęło 1246 osób; rocznie blisko 455 tysięcy. Obecnie, w wieku XXI, w ponad 70 krajach świata dochodzi do prześladowania każdego roku 200 milionów chrześcijan ze względu na wyznawaną wiarę w Chrystusa”, tamże, s. 59.

„Wyjaśnij, jakie znaczenie dla rozwoju i umocnienia naszej wiary mają poznane dokumenty o historyczności Jezusa?”⁵⁴⁹. W katechezie: *Wielcy apostołowie – Święci Piotr i Paweł* autorzy zachęcają do doskonalenia wiary. „Doskonalmy swą wiarę i starajmy się dostrzec to, co być może kiedyś umknęło naszej uwadze”⁵⁵⁰. Stawiają jednocześnie pytanie: „Co czynisz, aby twoja wiara była mocna, głęboka, prawdziwa?”⁵⁵¹. Rozdział VI zatytułowany: *Twoje Słowo na ścieżkach mojego życia* akcentuje potrzebę wychowania do wiary. Jednostka dydaktyczna: *Patron młodzieży – Święty Stanisław Kostka* zwraca uwagę na doskonalenie wiary. Autorzy podają, że Święty Stanisław „Potrafił być bardzo zdecydowany w wierze...”⁵⁵². Kolejne katechezy związane z rokiem liturgicznym wprowadzają uczniów do przeżywania tajemnic wiary, związanych z odkupieniem człowieka. Akcentuje się potrzebę umacniania wiary przez udział w rekolekcjach i słuchaniu słowa Bożego.

Podręcznik dla klasy drugiej w wybranych katechezach koncentruje się na istocie wiary. W temacie: *Odnaleźć siebie* katechizowany identyfikuje się ze wspólnotą Kościoła, do której został włączony przez chrzest święty. Zaakcentowano, że pierwszym otrzymanym darem na chrzcie jest wiara. Autorzy podają, że „Zostaliśmy «wbudowani» w Kościół, to znaczy włączeni do Bożej rodziny, czyli w życie Ojca, Syna i Ducha Świętego, a także ludzkiej wspólnoty wierzących”⁵⁵³. W podsumowaniu katechezy cytuje się Benedykta XVI, który mówi, że „Kościół daje pewność naszej osobistej wierze”⁵⁵⁴. Jednostka lekcyjna pobudza do wzrostu wiary w Boga Ojca, Jezusa Chrystusa i Ducha Świętego. W kolejnej jednostce lekcyjnej: *Pascha chrześcijanina – sakrament chrztu świętego* następuje uzupełnienie powyższych treści. Autorzy wskazują, że „Chrzest jest pierwszym i podstawowym sakramentem, fundamentem całego życia chrześcijańskiego. Wprowadza ochrzczonego we wspólnotę wierzących, jaką jest Kościół”⁵⁵⁵. Jednostka lekcyjna ponadto wskazuje na potrzebę samooceny w swojej wierze oraz na jej rozwój. Katechizowanemu postawiono pytanie, które stanowi podsumowanie lekcji: „Co zrobisz, by otrzymaną na chrzcie świętym wiarę rozwijać?”⁵⁵⁶. Kolejny temat: *Bierzmowanie – w wolności świadome wybranie służby*

⁵⁴⁹ Tamże, s. 69.

⁵⁵⁰ Tamże, s. 89.

⁵⁵¹ Tamże.

⁵⁵² Tamże, s. 120.

⁵⁵³ D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, s. 16.

⁵⁵⁴ Tamże.

⁵⁵⁵ Tamże, s. 28.

⁵⁵⁶ Tamże, s. 29.

Bogu omawia liturgię sakramentu bierzmowania, ze szczególnym zwróceniem uwagi na słowa dialogu z biskupem (*Pragniemy, aby Duch Święty...*). Następnie autorzy wyjaśniają, że wyznawanie wiary i postępowanie według jej zasad w obecnym czasie nie jest łatwe. Wskazują, że w dzisiejszym świecie potrzeba silnego pomocnika, który wesprze na drodze wiary, który pomoże rozwijać osobowość. Postawiono również uczniom pytanie: „W jaki sposób możesz dać świadectwo swojej wiary?”⁵⁵⁷.

Na temat pogłębiania wiary w jedyne Boga poświęcona jest katecheza: *Jedyny i prawdziwy Bóg*. Katechizowany określa, co pomaga w rozwoju wiary w jedyne Boga oraz przyjmuje odpowiedzialność za swoją wiarę i postawę wobec Niego. Autorzy podają: „Wiara – godne i sprawiedliwe, słuszne i zbawienne jest wierzyć Bogu. Powinniśmy umacniać naszą wiarę, strzec jej i odrzucać wszystko to, co jej się sprzeciwia, na przykład lekceważenie lub odmowa uznania za prawdziwe tego, co Bóg objawił i co Kościół podaje do wierzenia”⁵⁵⁸. W dalszej części wskazano, że wiara w jedyne Boga wymaga od nas zaangażowania się poprzez modlitwę i adorację. W katechezie zwrócono również uwagę na zagrożenia, które powodują osłabienie, a nawet utratę wiary⁵⁵⁹. W jednostce lekcyjnej: *Życie jest niepowtarzalnym darem* przestrzega się przed fałszywymi nauczycielami, którzy stanowią poważne zagrożenie dla prawidłowego rozwoju wiary. Autorzy wyjaśniają, że „Wielu młodych ludzi bezkrytycznie przyjmuje ten zafałszowany świat fałszywych proroków, daje się zwieść pozorom atrakcyjnego i bezproblemowego życia, staje się masą, którą łatwo można manipulować”⁵⁶⁰. Dlatego ważne jest, aby w codziennych obowiązkach dawać żywe świadectwo naszej wiary i być gotowym poświęcać wszystko dla Chrystusa. W tym kontekście utrzymuje się katecheza: *Krzyż, przez który świat uzyskał zbawienie*, w której autorzy podają, że w geście krzyża znajduje streszczenie i swój wyraz istota wiary chrześcijańskiej⁵⁶¹. Aby umocnić wierność krzyżowi Chrystusa, postawiono uczniom pytania: „Jakie miejsce zajmuje krzyż w twoim życiu, w twojej codzienności? Jaką treść łączysz ze znakiem krzyża? Co przez ten gest wyrażasz?”⁵⁶². Ponadto autorzy wskazują, że krzyż, jako symbol naszej wiary, powinien znaleźć miejsce w naszej przestrzeni oraz przestrzegają, iż „Zagospodarowanie czasu i przestrzeni naszej codzienności bez uwzględnienia godnego miejsca dla krzyża prowokuje do pytań

⁵⁵⁷ Tamże, s. 31.

⁵⁵⁸ Tamże, s. 59.

⁵⁵⁹ Por. tamże, s. 60-61.

⁵⁶⁰ Tamże, s. 107.

⁵⁶¹ Por. tamże, s. 113.

⁵⁶² Tamże, s. 115.

o jakość wiary”⁵⁶³. Pytanie o wiarę pada w katechezie: *Bóg uczynił nas swoimi dziećmi*, gdzie uczeń, pobudzony do refleksji, analizuje swoje życie w świetle wiary⁵⁶⁴. Wychowanie do wiary realizuje się w kontekście katechezy: *Zmartwychwstanie Jezusa fundamentem naszej wiary*⁵⁶⁵. Uczestnicząc w tej jednostce dydaktycznej, uczniowie umacniają swoją wiarę w zmartwychwstanie Chrystusa, które jest podstawową prawdą chrześcijaństwa, spełnieniem obietnic Starego Testamentu, a Wielkanoc największym świętem Kościoła, tym samym dowodzą, że zmartwychwstanie Chrystusa jest fundamentalną prawdą naszej wiary, jest faktem i największym cudem. Na szczególną uwagę zasługuje katecheza: *Reforma katolicka – dzieło Soboru Trydenckiego*, w której wyjaśniono uczniom, czym są dogmaty wiary⁵⁶⁶. W tej katechezie uczniowie podejmują refleksję nad treścią wiary katolickiej.

Podręcznik dla klasy trzeciej skupia się na istocie miłości, jednak w niektórych jednostkach lekcyjnych akcentuje potrzebę wychowania do wiary. Katecheza: *Pod rodzinnym dachem* ukazuje wiarę jako fundament chrześcijańskiej rodziny. Autorzy powołują się na św. Jana Pawła II, który wielokrotnie zwracał uwagę na istotę fundamentu chrześcijańskiej rodziny i wypowiedział znamienne słowa, wskazując, że najważniejszą siłą rodziny jest wiara w Boga⁵⁶⁷. W katechezie podkreśla się również, że rodzice wobec dzieci spełniają rolę świadków wiary. Autorzy powołują się na Katechizm Kościoła Katolickiego, cytując tekst: „Chrześcijański dom rodzinny jest miejscem, gdzie dzieci otrzymują pierwsze głoszenie wiary” (KKK 1666). Katecheza: *Wiara odpowiedzią na objawienie Boga* w całości skupia się na istocie wiary. Na początku autorzy dają odpowiedź na pytanie: Czy możliwe jest życie bez wiary?⁵⁶⁸. Następnie definiują pojęcie wiary na podstawie KKK 150 oraz wymieniają różne przymioty wiary⁵⁶⁹. W katechezie zwrócono również uwagę na trudności w wierze,

⁵⁶³ Tamże, s. 114.

⁵⁶⁴ Por. tamże, s. 123.

⁵⁶⁵ Por. tamże, s. 132-133.

⁵⁶⁶ „Dogmat wiary – prawda uznana przez Kościół za objawioną przez Boga, będącą przedmiotem wiary, dogmaty definiuje Urząd Nauczycielski Kościoła”, tamże, s. 75.

⁵⁶⁷ Por. D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Życie w miłości Boga. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, s. 40.

⁵⁶⁸ Autorzy dają następującą odpowiedź: „Nasze życie wśród ludzi opiera się na wierze. Jest ona niezbędnym warunkiem rozwoju człowieka, nauki, komunikacji między ludźmi. Podobnie jest w odniesieniu do wiary religijnej. Nasze życie z Bogiem opiera się na wierze”, tamże, s. 50.

⁵⁶⁹ „Wiara jest łaską, nadprzyrodzonym darem Boga; wiara jest aktem ludzkim, to znaczy czynem, postawą, decyzją człowieka, która wynika z rozumnego poznania i wolnej woli; wiara jest pewna, ponieważ opiera się na słowie Boga, który nie może kłamać; wiara jest konieczna do zbawienia; wiara musi być pielęgnowana, a do jej wzrostu szczególnie przyczynia się słuchanie słowa Bożego i modlitwa; wiara jest początkiem życia wiecznego-daje przedsmak radości nieba; wiara jest aktem eklezjalnym, gdyż naszą wiarę rodzi i podtrzymuje Kościół”, tamże, s. 50.

jakie chrześcijanin napotyka w codziennym życiu. Podkreślono, że „Aby wiara stała się mocna, musi przejść przez wiele prób i doświadczeń”⁵⁷⁰. Po czym stawia się pytanie do refleksji: „Na czym opiera się twoja wiara w Boga?”⁵⁷¹. W katechezie: *Życie narodu polskiego splecione z życiem Kościoła* wskazuje się na wiarę, która budziła patriotyzm. Uczeń po katechezie wyjaśni, że wiara i patriotyzm stawały się jednością, a walka o wolność stawała się zarazem walką o ducha⁵⁷². Warto podkreślić, że w katechezie umiejętnie zestawiono treści patriotyczne z treściami wiary. Tematy z rozdziału IV, zatytułowanego: *Rok z Jezusem Chrystusem w Kościele*, wprowadzają uczniów w zasadnicze treści roku liturgicznego, wychowując do przeżywania wiary danego okresu liturgicznego bądź uroczystości i świąt.

Dokonując analizy podręczników tej serii, zauważa się, że akcent został położony nie tylko na przekaz treści, ale na konkretne działania wpływające na pogłębienie wiary katechizowanego. Katechezy, związane z istotą wiary, ukazują prawdę, komu zaufać i w co wierzyć. Ponadto płynnie zachęta, aby według wiary kształtować swoje życie.

2.2. Wychowanie do modlitwy

W podręczniku dla klasy pierwszej nie znajduje się żadna jednostka dydaktyczna wprost poświęcona modlitwie. W niektórych katechezach zaproponowano modlitwę Psalmami⁵⁷³. W katechezie: *Mądrość Boża* zachęca się uczniów do odmawiania modlitwy przed i po nauce⁵⁷⁴. W jednostce dydaktycznej: *Jezus Chrystus postacią historyczną* zaproponowano wyznanie wiary – Credo⁵⁷⁵. W wielu zaś katechezach umieszczono teksty pieśni religijnych. Z pewnością, w zamyśle autorów, podyktowane to było wprowadzeniem modlitwy w formie śpiewu. Proponowane teksty pieśni ściśle są powiązane z tematyką katechezy. W katechezie: *Głosić wszystkim narodom Dobrą Nowinę* zaproponowano pieśń pt. „Niechaj z nami będzie Pan”. Natomiast w jednostce dydaktycznej: *Bogarodzica – Matka Kościoła* proponuje się

⁵⁷⁰ Tamże, s. 51.

⁵⁷¹ Tamże.

⁵⁷² „Dzieje naszego narodu pokazały wielokrotnie, że wiara tkwiąca głęboko w sercach Polaków pomagała przetrwać polskość, której Kościół w neuralgicznych momentach był jedyną ostoją”, tamże, s. 85.

⁵⁷³ Por. J. Szpet, D. Jackowiak (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, s. 9, 11, 20, 29.

⁵⁷⁴ Por. tamże, s. 61.

⁵⁷⁵ Por. tamże, s. 69.

najstarszy zachowany utwór poetycki w języku polskim – „Bogurodnicę”. Autorzy wyjaśniają katechizowanemu, iż „W pieśni tej zwracamy się do Maryi jako Bożej Rodzicielki. Za Jej wstawiennictwem prosimy Chrystusa o wysłuchanie modlitwy oraz o dar dobrego życia i o zbawienie”⁵⁷⁶. W innych katechezach proponuje się następujące pieśni: „Abyśmy byli jedno...”, „Przed tak wielkim sakramentem”, „Zbliżam się w pokorze”, „O święty Stanisławie”, „Bóg się rodzi”⁵⁷⁷. W katechezie: *Tragiczne rozdarcie* proponuje się modlitwę o jedność Kościoła. Autorzy wyjaśniają uczniom, że „Swoją modlitwą możemy włączyć się w nurt ekumenicznej działalności Kościoła”⁵⁷⁸. Na innej lekcji zaproponowano modlitwę za wstawiennictwem Świętego Benedykta oraz Świętego Franciszka z Asyżu⁵⁷⁹.

W katechezach przygotowujących do najważniejszych świąt umieszczono teksty modlitw liturgicznych Kościoła. Proponuje się Kolektę piątku 3 tygodnia Adwentu, Antyfonę na wejście z Narodzenia Pańskiego, Kolektę z Narodzenia Pańskiego, Antyfonę na wejście z liturgii Środy Popielcowej⁵⁸⁰. W katechezie: *Święto mojego zbawienia* zamieszczono teksty modlitw z Mszału Rzymskiego: Modlitwę nad darami, Modlitwę po komunii⁵⁸¹. Podręcznik dla klasy drugiej nie zawiera odrębnej jednostki lekcyjnej w całości poświęconej modlitwie. W katechezie: *Tydzień modlitw o jedność chrześcijan* zachęca się do modlitwy o jedność. Autorzy uwrażliwiają młodego czytelnika, że „Jedności nie zdobędziemy własnymi siłami. Możemy ją osiągnąć jako Dar Ducha Świętego, dlatego trzeba się o nią modlić”⁵⁸². Autorzy ponadto sięgają do tekstu *Ut unum sint*, nr 22, ukazując potrzebę modlitwy o jedność chrześcijan⁵⁸³. W wielu jednostkach lekcyjnych zamieszczono teksty pieśni. W katechezie: *Narodził się dla naszego zbawienia* proponuje się wybrane zwrotki pieśni pt. „Chrystus Pan Zmartwychwstał”, zaś w temacie: *Pascha chrześcijanina – sakrament chrztu świętego*

⁵⁷⁶ Tamże, s. 81.

⁵⁷⁷ Zob. tamże, s. 85, 109, 127.

⁵⁷⁸ Tamże, s. 97.

⁵⁷⁹ Zob. tamże, s. 101, 102.

⁵⁸⁰ Zob. tamże, s. 125, 127, 135.

⁵⁸¹ Zob. tamże, s. 138.

⁵⁸² D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, s. 120.

⁵⁸³ „Jeśli chrześcijanie, pomimo podziału, będą umieli jednoczyć się coraz bardziej we wspólnej modlitwie wokół Chrystusa, głębiej sobie uświadomią, o ile mniejsze jest to wszystko, co ich dzieli, w porównaniu z tym, co ich łączy. Jeśli będą się spotykali coraz częściej i coraz wytrwalej modlili do Chrystusa, będą mieli odwagę podjąć całą bolesną i ludzką rzeczywistość podziałów., odnajdując się w tej wspólnocie Kościoła, którą Chrystus stale tworzy w Duchu Świętym ponad wszystkimi słabościami i ograniczeniami ludzkimi” (Jan Paweł II, *Ut unum sint*, 22). Tamże.

zapropozowano zgodnie z treścią katechezy pieśń pt. „Com przyrzekł Bogu na chrzcie raz”. Proponuje się także pieśni do Ducha Świętego⁵⁸⁴. W wielu katechezach zawarto modlitwy katolickich autorów⁵⁸⁵, które w swej treści nawiązują do tematyki lekcji. Na szczególną uwagę zasługuje katecheza: *Gdy przyjmujemy Pana w Eucharystii*, podczas której uczniowie zapoznają się z Drugą modlitwą eucharystyczną o Tajemnicy Pojednania⁵⁸⁶. Jednostka dydaktyczna: *Niszczycielska siła pychy i moc pokory* zachęca do modlitwy pokornej, wzorując się na Celniku z Chrystusowej przypowieści⁵⁸⁷. Wykorzystuje się również modlitwy praktykowane w liturgii Kościoła. Modlitwę z Formularza Mszy Świętej, w liturgiczne wspomnienie św. Jadwigi Królowej, stosuje się w temacie o św. Jadwidze⁵⁸⁸. Katecheza: *Namaszczenie chorych – umocnienie, pokój i odwaga* zaleca modlitwę w intencji chorych. Autorzy zaproponowali wezwania z obrzędu namaszczenia chorych⁵⁸⁹. W następnej jednostce lekcyjnej proponuje się modlitwę o powołania⁵⁹⁰. Zachęca się również młodzież do modlitwy za rodzinę i za ojczyznę⁵⁹¹. Proponuje się ponadto modlitwę wezwaniem uwielbienia⁵⁹² oraz hymnem „Te Deum laudamus”⁵⁹³.

Podręcznik dla klasy trzeciej, podobnie jak w omawianych wyżej tomach, proponuje zróżnicowane modlitwy, łączące się z treścią poszczególnych katechez. Dokonując analizy podręcznika pod względem wychowania do modlitwy, zauważa się różnorodność typów modlitw. Są prośby o dobra osobiste i o dobra dla innych. Wykorzystuje się teksty modlitw chrześcijańskich autorów, modlitwy liturgii Kościoła, Psalmi, pieśni religijne. Zaproponowano modlitwę do Świętego Michała Archanioła, do Świętego Franciszka, modlitwę kończącą litanię do Najświętszego Serca Pana Jezusa, modlitwę z jutrzni Wniebowstąpienia Pańskiego. Modlitwę o odpowiedzialne korzystanie z postępu technicznego zaproponowano w katechezie: *Nadzieje ludzkości*⁵⁹⁴. W kolejnej jednostce lekcyjnej zawarta jest modlitwa z Mszału rzymskiego⁵⁹⁵. Katecheza: *Opieka paliatywna* zawiera modlitwę za chorych⁵⁹⁶.

⁵⁸⁴ Tamże, s. 48, 139, 141.

⁵⁸⁵ Zob. tamże, s. 23, 45, 47, 53, 55, 63.

⁵⁸⁶ Zob. tamże, s. 33.

⁵⁸⁷ Por. tamże, s. 22-23.

⁵⁸⁸ Tamże, s. 65.

⁵⁸⁹ Zob. tamże, s. 37.

⁵⁹⁰ Tamże, s. 39.

⁵⁹¹ Por. tamże, s. 87-89.

⁵⁹² Zob. tamże, s. 75.

⁵⁹³ Tamże, s. 79.

⁵⁹⁴ D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Życ w miłości Boga. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, s. 9.

⁵⁹⁵ Zob. tamże, s. 11.

Na szczególną uwagę zasługuje katecheza: *Modlitwa w życiu chrześcijanina*, w której katechizowany pogłębia swoją wiedzę o modlitwie. Autorzy podają, że „Pojęcie modlitwy wpisuje się w wielkie bogactwo ludzkiego doświadczenia, dotyczącego kontaktu z Bogiem”⁵⁹⁷. W oparciu o Katechizm Kościoła Katolickiego wymieniają trzy podstawowe formy modlitwy: modlitwę ustną, rozmyślanie oraz kontemplację. Oprócz szeroko ukazanej zachęty do modlitwy, przypomniano o trudnościach, które można napotkać w modlitwie, zaznaczając, że „O miejsce modlitwy w naszej codzienności trzeba walczyć”⁵⁹⁸. Z katechezy płynie zachęta do modlitwy słowami Biblii. Zaproponowano pięć fragmentów Psalmów (błagalne, dziękczynne, pochwalne). Postawiono również uczniom pytania pobudzające do refleksji: „W jaki sposób najchętniej się modlisz? Jakie działania mogą pomagać w przezwyciężaniu trudności w modlitwie?”⁵⁹⁹.

Zgodnie z Podstawą programową podręcznik zawiera katechezy szeroko omawiające Modlitwę Pańską. Autorzy wskazują, że Modlitwa Pańska jest drogą i drogowskazem życia. W jednej z katechez podkreśla się, że „Pouczeni przez Jezusa kierujemy do Boga modlitwą *Ojcze nasz*. Jest to szczególna modlitwa, która streszcza w sobie całą Ewangelię”⁶⁰⁰. Zwraca się uwagę na szereg prośb kierowanych do Boga, które są szczegółowo omawiane na poszczególnych jednostkach dydaktycznych. Katecheza: *Różaniec – modlitwa wypróbowana przez wieki* ukazuje piękno modlitwy różańcowej. W katechezie przedstawiono papieskie nauczanie o tej modlitwie. W tym celu powołano się na List apostolski Jana Pawła II – *Rosarium Virginis*. Szczególnego znaczenia w tej katechezie nabiera przytoczone przemówienie Pawła VI do dzieci o modlitwie różańcowej. Podsumowując lekcję, stawia się uczniom pytanie: W czym może ci pomóc modlitwa różańcowa?⁶⁰¹. W wychowanie do modlitwy wpisuje się również katecheza o Najświętszym Sercu Pana Jezusa, w której autorzy podają, że „Wszystkie modlitwy i nabożeństwa do Serca Jezusa mają nas uwrażliwić na konsekwencje każdego naszego grzechu, pomagają nam w podejmowaniu konkretnych działań prowadzących do poprawy własnego postępowania”⁶⁰².

⁵⁹⁶ Tamże, s. 45.

⁵⁹⁷ Tamże, s. 52.

⁵⁹⁸ Tamże, s. 54.

⁵⁹⁹ Tamże, s. 55.

⁶⁰⁰ Tamże, s. 49.

⁶⁰¹ Tamże, s. 123.

⁶⁰² Tamże, s. 147.

Szczególne znaczenie nabiera Inwokacja do Ducha Świętego⁶⁰³ autorstwa Philippa Madrea, zaproponowana w katechezie: *Przemień nas Duchu Święty*, w której uczniowie proszą o szczególne dary i łaski dla siebie. Autorzy podkreślają, że „Do Ducha Świętego, możemy zwracać się w codziennej modlitwie o dary potrzebne dla nas indywidualnie oraz te, którymi służymy wspólnocie Kościoła, której jesteśmy członkami”⁶⁰⁴. Zachęca się również do modlitwy za zmarłych. Autorzy w tym celu, na katechezie: *Pamięć o tych, którzy odeszli*, odwołują się do katechizmu młodych (Youcat 146)⁶⁰⁵.

W podręcznikach serii poznańskiej, dzięki treściom niektórych katechez, kształtuje się pogłębiona świadomość, czym jest modlitwa w życiu chrześcijanina. Jednostki dydaktyczne wprowadzają w różne rodzaje modlitwy.

2.3. Wychowanie do liturgii

W podręczniku dla klasy pierwszej, w VI dziale tematycznym, zamieszczono katechezy, które mają służyć wychowaniu liturgicznemu. Widać w nich wyraźnie nawiązanie do roku liturgicznego. Poprzez dobór treści nauczania podkreślono znaczenie praktyk religijnych. Jednak wyczuwa się, że autorzy są świadomi, iż wiedza o liturgii nie wystarcza do wychowania liturgicznego. W katechezie poświęconej patronowi młodzieży – św. Stanisławowi Kostce wyjaśniono, na czym polega kult świętych. „Kult świętych – szczególny szacunek do osób zbawionych, które są stawiane za wzór wszystkim wierzącym. Wyraża się w oddawaniu czci, naśladowaniu ich wiary i miłości oraz przyzywaniu ich pomocy i wstawiennictwa. W życiu świętych należy przede wszystkim dostrzegać Boga – jedyne dawcę świętości”⁶⁰⁶. Autorzy wskazują datę wspomnienia świętego, uświadamiając uczniom o potrzebie kierowania próśb do patrona, o pomoc w nauce u progu nowego roku szkolnego. Istotnym dopełnieniem katechezy jest cytowany tekst papieskiego nauczania, w którym św. Jan Paweł II mówi: „Szukajmy u niego stale wspomnienia dla całej młodzieży polskiej, dla całej młodej Polski”⁶⁰⁷.

⁶⁰³ Zob. tamże, s. 149.

⁶⁰⁴ Tamże.

⁶⁰⁵ „Możemy przez naszą modlitwę dopomóc naszym zmarłym, znajdującym się jeszcze w czyśćcu (Youcat 146)”, tamże, s. 127.

⁶⁰⁶ J. Szpet, D. Jackowiak (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, s. 119.

⁶⁰⁷ Tamże, s. 121.

Dwie kolejno następujące po sobie katechezy przygotowują do przeżywania Adwentu. Można wnioskować, że w katechezie: *Adwent w liturgii Kościoła* intencją autorów było również przygotowanie i uwrażliwienie uczniów na słuchanie i przyjęcie słowa Bożego. Wyjaśnia się uczniom, że „Czytania mszalne i teksty liturgiczne na początku tego okresu dotyczą przyjścia Chrystusa na końcu czasów, a później – bezpośredniego przygotowania do świętowania pamiątki Jego narodzin”⁶⁰⁸. Dużo miejsca poświęca się Mszy Świętej roratniej, wskazując na jej symbolikę i tradycję, tym samym zachęcając do uczestnictwa w niej. Również w pytaniach stawianych w ramce „Zastanów się” kreśli się potrzebę świadomego przeżywania Adwentu. Uczniom proponuje się następujące pytania: „Czym jest dla ciebie czas Adwentu?, W jaki sposób przygotowujesz się do świąt Bożego Narodzenia?, Co chciałbyś w swoim życiu poprawić, zmienić?”⁶⁰⁹. Powyższe pytania mogą posłużyć do przeprowadzenia krótkiego rachunku sumienia. Trzy jednostki lekcyjne przygotowują młodzież do przeżywania świąt Narodzenia Pańskiego. Katecheza: *Pozwolić Bogu narodzić się we własnym sercu* nawiązuje do duchowego przeżywania Bożego Narodzenia. Dlatego uczniom stawia się pytania: „Co ofiarujesz Nowonarodzonemu? Czy w twoim sercu znajdzie schronienie?”⁶¹⁰. Celem kolejnej jednostki lekcyjnej jest przygotowanie do przeżywania Wigilii w duchu chrześcijańskich wartości. Katecheza nabiera szczególnego znaczenia, gdyż w obecnym czasie społeczeństwo spłyca duchowy wymiar świętowania, nastawiając się bardziej na konsumpcjonizm i marketing. Dlatego autorzy przypominają o religijnym przeżyciu wigilii. W tym celu umieszczono w jednostce lekcyjnej obrzędy wieczerzy Wigilii Bożego Narodzenia w rodzinie, co z pewnością zachęci do rodzinnej celebracji. Ponadto stawia się uczniom pytanie: „Co możesz uczynić, aby wieczerza wigilijna była dla wszystkich przeżyciem religijnym?”⁶¹¹. W kolejnej katechezie zachęca się do wyrażania radości śpiewem kolęd oraz do adoracji przy żłóbku. W tym celu autorzy sięgnęli do tradycji historycznej. „Modlitewne spotkanie połączone ze śpiewem przy żłóbku w czasie świąt Bożego Narodzenia zapoczątkował w małej wiosce nieopodal Rzymu Święty Franciszek z Asyżu”⁶¹².

⁶⁰⁸ Tamże, s. 124.

⁶⁰⁹ Tamże, s. 125.

⁶¹⁰ Tamże, s. 127.

⁶¹¹ Tamże, s. 129.

⁶¹² Tamże, s. 130.

Osobną uwagę poświęca się przygotowaniu do Wielkiego Postu. W katechezie: *Zatrzymaj się na chwilę* ukazano postać syna marnotrawnego i Zacheusza. Nabiera to sensu na progu Wielkiego Postu w aspekcie nawrócenia. W tym duchu, w rubryce „Zastanów się”, umieszczono następujący tekst; „Czy chcesz prawdziwie powracać do Pana? Zrywaj z brakami, grzechem, złym charakterem”⁶¹³. Kontynuacja powyższej katechezy dokonuje się w temacie poświęconym przygotowaniu do Środy Popielcowej⁶¹⁴. Autorzy podkreślają, że Bóg pragnie „wszystkich doprowadzić do nawrócenia” (2P 3,9). Istotę nawrócenia wyjaśniano na podstawie tekstu KKK 1431. Szczególnego sensu nabiera tu pytanie: Czy pragniesz należeć do tych mężnych ludzi, którzy codziennie wybierają drogę dobra? Szczególną uwagę poświęca się rekolekcjom wielkopostnym. Widoczna jest przy tym zachęta skierowana do młodzieży, aby otworzyli swoje serca na działanie łaski Bożej w czasie rekolekcji. W katechezie: *Boże słowo w naszej codzienności*⁶¹⁵ rekolekcje porównano do czasu zbierania sił. Z jej treści płynie również zachęta do wyciszenia się i skupienia. Dopełnieniem katechezy jest pytanie: Co możesz zrobić, aby tegoroczne rekolekcje przyniosły owoce w twoim życiu? Jednostka dydaktyczna: *Święto mojego zbawienia*⁶¹⁶ wprowadza w przeżywanie Triduum Paschalnego. Cykl tematów kończy katecheza poświęcona Duchowi Świętemu, która może stanowić lekcję przygotowującą do uroczystości Zesłania Ducha Świętego.

W podręczniku dla klasy drugiej również znajduje się jeden dział tematyczny związany z liturgią w Kościele katolickim – przeżywaniem wydarzeń roku liturgicznego. Ponadto znajdują się katechezy o sakramentach świętych, które przygotowują do świadomego w nich uczestnictwa, zwracając szczególną uwagę na ich obrzędy⁶¹⁷. Jedna z katechez poświęcona jest w całości istocie liturgii⁶¹⁸. Autorzy wskazali, że liturgia jest płaszczyzną spotkania z Bogiem. Następnie dokładnie wyjaśnili, czym jest liturgia⁶¹⁹. Określono również postawy i gesty w liturgii. Kończąc,

⁶¹³ Tamże, s. 133.

⁶¹⁴ Por. tamże, s. 134-135.

⁶¹⁵ Zob. tamże, s. 136-137.

⁶¹⁶ Zob. tamże, s. 138-139.

⁶¹⁷ Por. tamże, s. 28-41.

⁶¹⁸ Zob. D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, s. 24-27.

⁶¹⁹ „Liturgia (od gr. leitourgia – dzieło publiczne, służba pełniona przez ludzi) – tym słowem określa się wszystkie wspólne spotkania ochrzczonych z Bogiem. Jest w nich obecny Chrystus, który przez Ducha Świętego i widzialne znaki uświęca człowieka. Zgromadzeni na liturgii powinni brać w niej udział w sposób czynny, świadomy i pełny. W centrum liturgii jest Eucharystia oraz pozostałe sakramenty. Do liturgicznych zgromadzeń należą także liturgia godzin, nabożeństwa, procesje”, tamże, s. 25.

postawiono uczniom pytania: Czym jest liturgia? W jaki sposób mógłbyś czynnie włączyć się w liturgię? Istotnego znaczenia w wychowaniu do liturgii nabiera katecheza: *Oto jest dzień, który Pan uczynił*⁶²⁰, w której wskazano na istotę chrześcijańskiego świętowania niedzieli. Podkreślono konieczność uczestnictwa w niedzielnej liturgii Mszy Świętej, cytując słowa Benedykta XVI, który zaapelował: „Nie dajcie się odwieść od udziału w niedzielnej Eucharystii”⁶²¹. W katechezie ponadto nawiązuje się do nauczania św. Jana Pawła II. Szczególnie ważne jest tutaj nawiązanie do trzeciego przykazania Bożego. W tym celu wykorzystuje się tekst autorstwa o. Jacka Salija. Wychowawczy aspekt wychowania do liturgii realizuje się również przez pytania kierowane do młodzieży: W jaki sposób katolik powinien przeżywać niedzielę i święta? Co daje tobie uczestnictwo w sakramencie naszego zbawienia jakim jest Eucharystia?

W rozdziale V podręcznika zawarto katechezy związane z celebracją roku liturgicznego. Cykl jednostek dydaktycznych rozpoczyna temat wprowadzający w przeżywanie święta Podwyższenia Krzyża Świętego. Podkreśla się znaczenie krzyża w życiu chrześcijanina, uwypuklając, że jest znakiem naszego zbawienia. Z katechezy płynie również ważne przesłanie, że „Wierność krzyżowi to troska o obecność krzyża w przestrzeni naszego życia”⁶²². W obecnym czasie, gdzie próbuje się „walczyć” z krzyżem, cytowane słowa nabierają istotnego znaczenia w wychowaniu dorastającej młodzieży. Podana data święta (14 września) ma przypominać o szczególnym uczczeniu tego dnia, który wspomina zbawcze wydarzenia z Kalwarii. Podobnie, jak w poprzednim roku katechizacji, zaplanowano katechezy o Adwencie, Bożym Narodzeniu, Wielkim Poście, Triduum Paschalnym, poszerzając i uzupełniając wiadomości z klasy pierwszej. W katechezie: *Triduum Paschalne*⁶²³ zwrócono szczególną uwagę na obrzędy świętych dni. Omówiono dokładnie liturgię Wielkiego Piątku, ze szczególnym zwróceniem uwagi na adorację krzyża, liturgię Wigilii Paschalnej, procesję rezurekcyjną. Odpowiedzi na postawione pytania (W jaki sposób najczęściej przeżywasz Triduum Paschalne? Czy uczestniczysz w liturgii?) pozwolą uczniom zaplanować uczestnictwo w liturgii Wielkiego Tygodnia. Osobną lekcję poświęcono celebracji Zmartwychwstania Jezusa. Zwrócono również uwagę na kult Maryi w Kościele katolickim oraz na tajemnicę Ducha Świętego obecnego i działającego w życiu chrześcijanina.

⁶²⁰ Zob. tamże, s. 80-83.

⁶²¹ Tamże.

⁶²² Tamże, s. 114.

⁶²³ Zob. tamże, s. 130-131.

Również w podręcznika dla klasy trzeciej gimnazjum zaplanowano jeden rozdział poświęcony liturgii roku kościelnego. Nosi on tytuł: *Rok z Jezusem Chrystusem w Kościele*. W jednostkach dydaktycznych z tego bloku tematycznego mamy nie tylko opis teologii poszczególnych świąt kościelnych, ale także liturgii. Powtarzają się tematy dotyczące podstawowych świąt celebrowanych w ciągu roku liturgicznego. Świadczy to o zamyśle twórców programu, aby uczniowie mogli stale pogłębiać i utrzymywać wiedzę z zakresu liturgii. Pojawia się kilka tematów, które nie występują w wyżej analizowanych podręcznikach. Pierwsze katechezy omawianego działu stanowią zachętę do oddawania kultu Archaniołom i Aniołom. Autorzy wskazują, że każdego roku 29 września Kościół czci Świętych Archaniołów: Michała, Gabriela i Rafała⁶²⁴. Do liturgicznych zgromadzeń zaliczamy nabożeństwa, dlatego też katecheza o różańcu stanowi ważny element w wychowaniu młodzieży do udziału we wspólnej modlitwie różańcowej. Katecheza, która przygotowuje do przeżywania Dnia Zaduszego, wskazuje na uczestnictwo w Eucharystii i innych nabożeństwach, jako szczególną pomoc dla dusz czyścicowych. Dlatego powołano się na fragment KKK 1032, uświadamiając uczniom, że „Kościół pielgrzymujący na ziemi pomaga duszom w czyśćcu znaleźć się w gronie zbawionych. Czyni to składając ofiarę eucharystyczną w intencji cierpiących w czyśćcu. Kościół zaleca także jałmużnę, odpusty i dzieła pokutne (np. odprawianie nabożeństwa drogi krzyżowej, różańca) za zmarłych, aby ulżyć ich cierpieniom”⁶²⁵. Celem kolejnej katechezy jest przygotowanie uczniów do uroczystości Chrystusa Króla Wszechświata. Autorzy zaznaczają, że ta uroczystość została wprowadzona do liturgii przez Piusa XI w 1925 roku⁶²⁶. Na temat kultu Najświętszego Serca Pana Jezusa opracowano katechezę: *Źródło łask i miłosierdzia*, w której zachęca się do udziału w nabożeństwach czerwcowych. Zaprezentowano również historię tych nabożeństw⁶²⁷. W wychowanie liturgiczne wpisuje się także jednostka dydaktyczna poświęcona Maryi. Z katechezy: *Maryja – Matka, która wszystko rozumie* wypływa przesłanie do udziału

⁶²⁴ Zob. D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Życ w miłości Boga. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, s. 115.

⁶²⁵ Tamże, s. 127.

⁶²⁶ Por. tamże, s. 129.

⁶²⁷ Tamże, s. 146.

w nabożeństwach maryjnych. Autorzy podają, że „W maju spotykamy się na nabożeństwach majowych, aby wychwalać Maryję, słowami Litanii loretańskiej, w październiku zanosimy swoją modlitwę, rozważając tajemnice różańca świętego”⁶²⁸.

Podręczniki serii poznańskiej nie wyczerpują całego wychowania liturgicznego. Dlatego tylko w pewnym stopniu możemy mówić o liturgicznym wychowaniu młodzieży gimnazjalnej podczas katechezy szkolnej. Potrzebne są działania katechetyczne w parafii, ponieważ trudno jest wychowywać młodzież bez jej udziału w liturgicznych celebracjach.

2.4. Wychowanie do miłości

Problematykę szeroko pojętego wychowania do miłości ujęto w omawianej serii podręczników dla ucznia. Problem miłości ukazany jest nie tylko z perspektywy małżeństwa lub przygotowania do niego, ale jako uniwersalnej cnoty, którą chrześcijanin powinien żyć na co dzień. W podręcznikach dla klasy pierwszej i drugiej nie wyodrębniono jednostek lekcyjnych w całości poświęconych istocie miłości, jednak w wielu katechezach zaznacza się, kształtowanie potrzeby miłości do Boga i bliźniego. W podręczniku dla klasy pierwszej, w jednostce lekcyjnej *Kim jest człowiek?*, autorzy podają, że „Początkiem miłości jest dany przez Boga dar Jego miłości”⁶²⁹. Z katechezy płynie również zachęta do budowania pozytywnych relacji międzyludzkich, wypływających z tego daru. W katechezie zaznaczono, że „Ludzie w imieniu Boga, których ich powołał i obdarzył rozumem, panują nad światem. Jednak pomiędzy sobą mogą tworzyć relacje oparte na wzajemnej przyjaźni, gdyż każdy człowiek jest kochany przez Boga”⁶³⁰. Całość katechezy podsumowano pytaniem skierowanym do ucznia: Czy w swoim postępowaniu zawsze kierujesz się dobrem drugiego człowieka? Na wartość przyjaźni w aspekcie miłości wskazano również w podręczniku dla klasy drugiej. W jednostce lekcyjnej: *Godność człowieka* podkreślono, że „Wielką rolę w dorastaniu do dojrzałej miłości odgrywa zrozumienie, na czym polega prawdziwa przyjaźń, jej budowanie oraz właściwe przeżywanie”⁶³¹. Powyższe słowa nabierają

⁶²⁸ Tamże, s. 151.

⁶²⁹ J. Szpet, D. Jackowiak (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, s. 11.

⁶³⁰ Tamże.

⁶³¹ D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, s. 95.

istotnego znaczenia w okresie dorastania młodzieży, gdyż w przyszłości pomoże to w przeżywaniu dojrzałej miłości, która nie będzie oparta jedynie na atrakcyjności fizycznej czy emocjach, ale stanie się wzajemnym darem z siebie mężczyzny i kobiety.

W katechezie: *Prawo Królestwa Bożego* wskazano program chrześcijańskiego życia w oparciu o *Osiem błogosławieństw* w aspekcie miłości i Dekalogu⁶³². Zwrócono istotną uwagę na prawdę, że przykazanie miłości to najważniejsze prawo, którym każdy chrześcijanin ma kierować się w codziennym życiu. Ponadto aspekt wychowawczy uwypuklono w zdaniu: „Naśladujmy Jezusa w miłości i szukajmy Jego zbawczej obecności”⁶³³. W jednostce lekcyjnej o życiu pierwotnego Kościoła wskazano, że „Królestwo Boże na ziemi, zapoczątkowane przez Jezusa, zbudowane jest na fundamencie miłości. W królestwie tym człowiek został obdarowany Miłością, która jednoczy Ojca, Syna i Ducha Świętego”⁶³⁴. Powyższy fragment wskazuje, na Kościół jako wspólnotę miłości. Autorzy ponadto, omawiając życie pierwszych chrześcijan, wyakcentowali prawdę, że „Wszyscy bowiem pragnęli budować Królestwo Boże oparte na przykazaniu miłości”⁶³⁵. Do trwania w miłości Boga, zachęca pierwsza katecheza w podręczniku dla klasy drugiej⁶³⁶. W jednostce dydaktycznej: *Jedyny i prawdziwy Bóg* omówiono cnoty teologalne. Autorzy podają za Katechizmem Kościoła Katolickiego, że cnoty te „wzmacniają, pobudzają i wyróżniają swoiste działanie moralności chrześcijanina” (KKK 1813). Cnotę miłości określono następująco: „Miłość – jest zobowiązaniem człowieka do odpowiedzi szczerą miłością na miłość Boga. Powinniśmy kochać Boga nade wszystko. Grzechy przeciwko miłości Boga: obojętność, niewdzięczność, oziębłość, lenistwo duchowe, nienawiść do Boga”⁶³⁷. Z powyższego tekstu wypływa ponadto nauka o przeciwstawianiu się wszystkiemu, co zaprzecza szeroko pojętej Bożej miłości. W katechezie: *Godność i trwałość małżeńska*⁶³⁸ podkreślono znaczenie przysięgi małżeńskiej. Celem katechezy jest

⁶³² „Osiem błogosławieństw uchodzi za program życia chrześcijańskiego oparty na miłości względem Boga i człowieka. Jest to program, który współbrzmi z Dekalogiem. Poprzez przykazania: nie zabijaj, nie cudzołóż, nie mów fałszywego świadectwa przeciw bliźniemu swemu, Chrystus ukazuje nam, że mamy jeszcze bardziej kochać, wyrzucając ze swych serc, nienawiść, pogardę, zło”, tamże, s. 75.

⁶³³ Tamże.

⁶³⁴ Tamże, s. 84.

⁶³⁵ Tamże, s. 85.

⁶³⁶ Por. D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, s. 9.

⁶³⁷ Tamże, s. 58.

⁶³⁸ Por. tamże, s. 40-41.

uświadomienie, że Bóg zaprasza do przyjęcia powołania małżeńskiego. Pytanie: „Jakie elementy budują miłość małżeńską?” pozwoli uczniom zbudować piramidę wartości, jakimi powinno kierować się chrześcijańskie małżeństwo.

Podręcznik dla klasy trzeciej zawiera jeden dział tematyczny zgłębiający naukę o miłości. Rozdział zatytułowany: *Żyję, aby kochać* podejmuje zagadnienie miłości w 16 jednostkach lekcyjnych. Również w innych katechezach dostrzega się odwołanie do miłości Boga i bliźniego. Wychowanie do miłości realizuje się już na pierwszej katechezie: *Nadzieje ludzkości*, w której zaakcentowano, że prawdziwy rozwój cywilizacyjny powinien być oparty na miłości Boga i bliźniego, budując tym samym cywilizację miłości⁶³⁹. W katechezie: *Największa jest miłość*⁶⁴⁰ streszczono podstawową naukę o miłości ludzkiej. W tym celu posłużono się Hymnem o miłości św. Pawła⁶⁴¹. Ponadto podkreślono, że miłość to wola czynienia dobra drugiemu człowiekowi oraz miłość to odpowiedzialność. Wyjaśniono, jak można poznać miłość prawdziwą i miłość pozorną. Postawiono uczniom trafne pytania: Jakiej miłości uczy nas Chrystus? Jakie są cechy prawdziwej miłości? Treści przedstawione w katechezie mają charakter wychowawczy, ponadto kształtują kompetencje społeczne wśród uczniów. Kolejna katecheza: *Czy do miłości można się przygotować?* podkreśla prawdę, że miłości należy się uczyć. Autorzy w tej kwestii wyjaśniają, że „Dążenie do uczenia się miłości nie jest sprawą dowolną. Zostaliśmy do niej wezwani i zobowiązani przez Jezusa Chrystusa”⁶⁴². W tej jednostce lekcyjnej również na szczególną uwagę zasługują postawione pytania: W jaki sposób możemy przygotować się do miłości? Jakie wskazania daje nam Święty Paweł na drogę uczenia się dojrzałej miłości? Celem kolejnej jednostki dydaktycznej: *Kobieta i mężczyzna – dwa dopełniające się światy* jest odkrycie, że płciowość jest darem Boga dla każdego człowieka. Bóg stworzył człowieka jako mężczyznę i kobietę, obdarzył ich płciowością, aby się wzajemnie uzupełniali. Treść jednostki dydaktycznej rozpoczyna się od określenia płciowości, a potem mówi się, jak należy rozumieć dar

⁶³⁹ „Wszelkie działania na rzecz rozwoju powinny odbywać się z zachowaniem poszanowania godności człowieka, stworzonego na obraz Boga. Fundamentem prawdziwego rozwoju jest miłość do Boga i człowieka, a jego celem polepszenie stosunków między jednostkami i społeczeństwem. Nasze panowanie nad światem powinno służyć dobru wszystkich ludzi, budowaniu tak zwanej cywilizacji miłości”, D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Życie w miłości Boga. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, s. 9.

⁶⁴⁰ Por. tamże, s. 18-19.

⁶⁴¹ „Święty Paweł w Hymnie o miłości stawia przed nami Chrystusa, który jest dla nas prawdziwym i jedynym wzorem miłości. To właśnie On – Jezus Chrystus – całym swoim życiem pokazał nam, czym jest miłość. Bóg nie tylko miłuje, ale również jest Miłością. Miłość ma swoje źródło w Nim. Chrystus pragnie, abyśmy czerpali z Jego źródła miłości, ucząc się prawdziwie kochać”, tamże, s. 18.

⁶⁴² Tamże, s. 20.

płciowości. Aby odpowiedzieć na to ostatnie pytanie, wykorzystuje się nauczanie Kościoła oraz fragmenty literatury naukowej. Autorzy odwołują się tu do tekstu KKK 369 oraz do fragmentów książki J. Augustyna pt. *Integracja seksualna*⁶⁴³. W kolejnej jednostce lekcyjnej uświadomiono młodzieży potrzebę panowania nad uczuciami. Naukę o uczuciach i życiu moralnym przedstawiono w oparciu o naukę płynącą z tekstów: KKK 1762, KKK 1764, KKK 1771, KKK 1765, KKK 1769. Wyjaśniono również, na czym polega dojrzałość emocjonalna. Postawiono także pod tym kątem pytanie do uczniów⁶⁴⁴.

W katechezie: *Dziękuję ci, że mnie stworzyłeś tak cudownie*⁶⁴⁵ uwypukla się znaczenie czystości. Autorzy podkreślają, że gdy zabija się czystość, a promuje tzw. „wolną miłość”, to wówczas niszczy się właściwą relację człowieka do człowieka i tym samym przyczynia się do budowania cywilizacji śmierci. Katecheza wychowuje do odpowiedzialności oraz do pojmowania miłości jako wartości duchowej. Szczególnego znaczenia nabiera w tej jednostce lekcyjnej zamieszczony dekalog odpowiedzialnej dziewczyny oraz odpowiedzialnego chłopaka. Ponadto autorzy w ciekawy sposób przedstawiają drogę do czystości. Zapytano również uczniów: Czy potrafisz przewidzieć, do czego prowadzą przeżywane przez ciebie uczucia? Czy umiesz panować nad emocjami, aby nie utracić zdolności do dojrzałej miłości? Jednostka tematyczna: *By narzeczeństwo prowadziło ku szczęśliwej rodzinie* omawia wagę czystości w okresie narzeczeństwa. Celem katechezy jest uświadomienie młodzieży, że czystość pomaga rozwijać się miłości. Przez tę lekcję pomaga się młodym w ich rozwoju do autentycznej miłości. Warto zauważyć zamieszczone w podręczniku powody zachowania czystości przedmałżeńskiej. Zapytano również uczniów: Do jakich wniosków prowadzi analiza korzyści wynikających z zachowania czystości przedmałżeńskiej? Ponadto autorzy odwołują się w tej katechezie do fachowej literatury. Wykorzystano fragmenty książki J. McDowella pt. *Mity edukacji seksualnej*, sięgnięto również do artykułów: J. Krasnowskiej – *Ojcostwo to wyzwanie* i U. Dudziaka – *Czystość przedmałżeńska jako norma moralna*⁶⁴⁶. Kolejna katecheza pozwala zrozumieć, że małżeństwo jest wyrazem największego poświęcenia się dla swego współmałżonka. W tej katechezie dobitnie podkreślono, że miłość małżeńska odznacza się trwałością i nierozzerwalnością oraz tym, że daje małżonkom poczucie

⁶⁴³ Zob. tamże, s. 22-23.

⁶⁴⁴ Zob. tamże, s. 25.

⁶⁴⁵ Zob. tamże, s. 26-29.

⁶⁴⁶ Zob. tamże, s. 30-31.

bezpieczeństwa. W jednostce lekcyjnej wskazano, że „Miłość jest więc dawaniem siebie w darze drugiej osobie. Jest największą wartością w małżeństwie. Ślubując miłość, przyszli małżonkowie deklarują, że będą kochać się miłością pełną i wzajemną”⁶⁴⁷. Kolejne trzy jednostki dydaktyczne uwrażliwiają na dar życia, uświadamiając katechizowanym odpowiedzialność za jego przekazywanie oraz uprzytomniają, że każde z nich może być w przyszłości ojcem lub matką. W zrozumiały sposób przekazano treści związane z planowaniem rodziny oraz odpowiedzialnym rodzicielstwem. Przedstawiono także stanowisko Kościoła wobec in vitro. Podkreślono przy tym, że Kościół widzi w seksualności człowieka niezwykle dar od Boga. Określono również cechy miłości rodzicielskiej. W ciekawy sposób, a zarazem łatwo trafiający do młodzieży, zaprezentowano rolę matki i ojca w rodzinie⁶⁴⁸. Cykl tematyczny związanych z miłością małżeńską i rodzinną kończy katecheza: *Pod rodzinnym dachem*, w której, dokonując analizy tekstów: Kor 3,18-21 oraz 1P 3,8, wychowuje się do życia w miłości, posłuszeństwie i zgodzie⁶⁴⁹. W katechezie: *Opieka paliatywna* ukazano szczególny rodzaj miłości do bliźniego, wzorowany na miłosiernym Samarytaninie. Z ewangelicznego przekazu płynie nauka, na czym polega miłość bliźniego. Autorzy wyjaśniają że „Pan Jezus wzywa nas, byśmy czynili podobnie, wzorując się na Samarytaninie. Mamy służyć pomocą wszędzie tam, gdzie jest to potrzebne”⁶⁵⁰.

W analizowanej serii podręczników, oprócz jednostek dydaktycznych wyjaśniających istotę miłości małżeńskiej, autorzy podejmują zagadnienia, w których miłość jawi się jako uniwersalna cnota. Angażuje się ponadto uczniów do przeprowadzenia refleksji na temat realizacji cnoty miłości w osobistym życiu.

3. Analiza podręczników do nauki religii dla I-III klasy gimnazjum wydawnictwa radomskiego

Analizowane podręczniki radomskie zostały opracowane przez zespół autorów pod redakcją ks. Stanisława Łabendowicza⁶⁵¹. Autorzy jednostek lekcyjnych

⁶⁴⁷ Tamże, s. 32.

⁶⁴⁸ Por. tamże, s. 34-38.

⁶⁴⁹ Por. tamże, s. 40-41.

⁶⁵⁰ Tamże, s. 43.

⁶⁵¹ S. Łabendowicz (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla klasy I gimnazjum*, Radom 2012; S. Łabendowicz (red.), *Spotkanie ze Słowem. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla klasy I gimnazjum*, Radom 2012; S. Łabendowicz (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik*

i jednocześnie współredaktorzy to osoby katechizujące w gimnazjach diecezji radomskiej (obecnie w klasach programowo równorzędnych ośmioletniej szkoły podstawowej). Podręczniki są zgodne z podstawą programową z 2010 roku. Podręcznik dla klasy pierwszej pt. *Spotkanie ze Słowem* zawiera 65 jednostek lekcyjnych ujętych w sześciu działach: Bóg na ludzkich drogach; Słowo Boga do człowieka; Słowo Boga prowadzi Lud Boży; Słowo stało się Ciałem; Słowo Boże rozszerzało się; Twoje Słowo na ścieżkach mego życia. W podręczniku dla klasy drugiej pt. *Aby nie ustać w drodze* zaproponowano 60 katechez w pięciu rozdziałach: Człowiek na drogach Boga; Jezus Chrystus prowadzi do pełni życia; Wędrowka ku dobru; Drogowskazy na drodze ku szczęściu; Droga z Jezusem Chrystusem. W podręczniku dla klasy trzeciej pt. *Życ w miłości Boga* opracowano 64 katechezy w pięciu rozdziałach: Świat, który powierzył mi Bóg; Żyję, aby kochać; Na drodze ucznia Jezusa Chrystusa; Duch Święty umacnia łaskę w sakramencie bierzmowania; Droga z Jezusem Chrystusem. Poszczególne jednostki tematyczne tej serii podręczników posiadają określony układ treści: Rozmawiamy o życiu (wprowadzenie w jednostkę tematyczną); Odkrywamy słowo Boże; Zgłębiany naukę Kościoła; Podejmujemy apostołskie wezwanie; W domu; Zastanów się i odpowiedz. Po każdym bloku tematycznym zamieszczono pytania kontrolne. Podręczniki wyróżniają się bogatą szatą graficzną, zawierają ilustracje, zdjęcia nawiązujące do tematyki katechez.

3.1. Wychowanie do wiary

W podręczniku dla klasy pierwszej wiele jednostek porusza problem wiary. Już na początku podręcznika pt. *Aby nie ustać w drodze* w drugiej jednostce tematycznej zachęca się uczniów do pogłębiania wiary, dzięki której życie człowieka nabiera sensu. Zaproponowano pracę domową: „Wyszukaj w Piśmie Świętym i zapisz dwa fragmenty, które utwierdzą Cię w przekonaniu, że jedynie wiara w Boga nadaje sens życiu”⁶⁵². Zadana praca, oprócz zachęty do samodzielnego korzystania z Biblii, dowodzi, że konieczne jest pogłębianie wiedzy i wiary o Bogu.

do religii dla klasy II gimnazjum, Radom 2013; S. Łabendowicz (red.), *Aby nie ustać w drodze. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla klasy II gimnazjum*, Radom 2013; S. Łabendowicz (red.), *Życ w miłości Boga. Podręcznik do religii dla klasy III gimnazjum*, Radom 2014; S. Łabendowicz (red.), *Życ w miłości Boga. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla klasy III gimnazjum*, Radom 2014.

⁶⁵² S. Łabendowicz (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla klasy I gimnazjum*, s. 9.

W katechezie: *Bóg w życiu człowieka*⁶⁵³ uczniowie uświadamiają sobie prawdę, że człowiek jest istotą, która pragnie Boga, jednocześnie poprzez zawarte treści kształtuje się wśród uczniów zaufanie wobec Stwórcy. Powyższe myśli kontynuowane są w jednostce dydaktycznej: *Człowiek poznaje Boga*, w której autorzy podają, że „Wiara to dar Boży, który umożliwia kontakt z Bogiem i stanowi fundament życia nadprzyrodzonego. Wiara każe nam stawiać Boga zawsze na pierwszym miejscu i interpretować świat w Bożym świetle”⁶⁵⁴. Proponowany rachunek sumienia, w którym postawiono uczniom pytanie: Jak rozwijasz swoją wiarę?, nabiera istotnego sensu w aspekcie rozwoju wiary i mądrości. Natomiast temat pracy domowej pozwala kształtować potrzebę modlitwy o przymnożenie łaski wiary w poznawaniu Boga. W kolejnej jednostce lekcyjnej podano, że wiara i rozum prowadzą do odkrycia prawdy o Stwórcy i świecie. Z treści prezentowanych w tej katechezie uwypukla się rolę wiary w poszukiwaniu prawdy o stworzeniu świata i obecności Boga w nim⁶⁵⁵.

W katechezie: *Chrześcijaństwo religią objawioną* pojawia się bezpośrednie pytanie, które zmusza do refleksji: W jaki sposób rozwijasz swoją wiarę?⁶⁵⁶. W kolejnej jednostce dydaktycznej autorzy podają, iż „Ludzie często zadają sobie pytania: Dlaczego wierzymy?, Co daje człowiekowi wiara? Źródłem wiary jest objawiający się Bóg i treść Jego objawienia. Wiara człowieka jest odpowiedzią na wezwanie do zbawczego dialogu z Bogiem i uczestnictwa w Jego życiu. Nadaje ona sens i cel naszemu życiu”⁶⁵⁷. W innej katechezie w podobnym tonie formułuje się pytanie do uczniów: Jak dbasz o rozwój swojej wiary?⁶⁵⁸. Tego typu pytania pojawiają się w czterech jednostkach dydaktycznych⁶⁵⁹. W dwóch jednostkach katechetycznych skłania się uczniów do udzielenia odpowiedzi: Jaka Jest Twoja wiara? (kat. 17 i 47). Tak bezpośrednio sformułowane pytania i konieczność refleksji mogą stanowić istotny element wychowania do wiary. W jednostce lekcyjnej: *Ojcowie wiary – Patriarchowie* podkreślono, że „Człowiek otrzymuje dar wiary w sakramencie chrztu świętego”⁶⁶⁰. Autorzy wyjaśniają, że poprzez wiarę ochrzczony poddaje Bogu całkowicie swój rozum i swoją wolę. Być posłusznym w wierze oznacza zawierzyć Bogu i pozwolić,

⁶⁵³ Por. tamże, s. 3

⁶⁵⁴ Tamże, s. 13.

⁶⁵⁵ Por. tamże, s. 16-17.

⁶⁵⁶ Tamże, s. 19.

⁶⁵⁷ Tamże, s. 20.

⁶⁵⁸ Tamże, s. 35.

⁶⁵⁹ W czterech jednostkach dydaktycznych pojawia się pytanie: Jak troszczysz się o rozwój swojej wiary? Zob. tamże, s. 77, 93, 119, 123.

⁶⁶⁰ Tamże, s. 35.

aby kierował życiem człowieka. Katecheza nabiera istotnego znaczenia w wychowaniu do wiary, ponieważ katechizowany podaje naukę Pisma Świętego na temat wiary, wymienia ludzi zawierzenia, charakteryzuje postawy Ojców wiary. Odpowiadając na pytania proponowane w rachunku sumienia, przyjmuje odpowiedzialność za rozwój swojej wiary. Szczególnego sensu nabiera zaproponowana praca domowa, która inspirowa uczniów do szukania przykładów zawierzenia Bogu z życia, filmu bądź literatury. W katechezie powołano się również na nauczanie św. Jana Pawła II, który wskazał na postawę wiary Maryi.

Kształtowanie postawy wdzięczności wobec Maryi, jako Matki wszystkich wierzących, realizuje się na katechezie: *Maryja Matka wierzących*⁶⁶¹. Uczniowie, koncentrując się na wydarzeniach z życia Maryi, określają, na czym polega obecność Maryi w życiu wierzących. Bogato zaprezentowane papieskie nauczanie pozwoli ugruntować potrzebę zawierzenia Maryi. Zaproponowana praca domowa doprowadzi uczniów do usystematyzowania wiedzy zdobytej podczas szkolnych zajęć. Jednostka lekcyjna: *Machabeusze – ludzie wierni Bogu*⁶⁶² stanowi dla uczniów zachętę do umacniania swojej wiary i dawania świadectwa wiary. Podkreślono, że wiara, która prowadzi do Boga jest fundamentem życia ludzkiego. W wyjaśnieniu tej prawdy powołano się na tekst KKK 229. Odwołując się do nauczania Benedykta XVI, uczniowie uświadamiają sobie prawdę, że niejednokrotnie wiara musi przejść próby. W rachunku sumienia zmobilizowano uczniów do oceny jakości swojej wiary. Postawiono następujące pytania: Czym jest dla Ciebie wiara? Jak wyznajesz swoją wiarę? Co czynisz, by Twoja wiara była mocna? Jak często prosisz Boga o umocnienie swojej wiary? W części „Zastanów się i odpowiedz” pytania pozwolą na utrwalenie wiadomości o Machabeuszach w kontekście ich zawierzenia Bogu. W rozdziale IV zatytułowanym: *Słowo stało się Ciałem* w siedmiu katechezach skoncentrowano się na pogłębieniu wiary w Syna Bożego⁶⁶³. W dwóch jednostkach lekcyjnych (kat. 28, 30) postawiono uczniom bezpośrednio pytanie: Kim jest dla Ciebie Jezus Chrystus? W jednej z jednostek lekcyjnych zapytano: Jak wyznajesz wiarę w Jezusa – Mesjasza? Natomiast w katechezie: *Tajemnica Wcielenia* jako pracę domową zaproponowano odmówić „Akt wiary”. W jednostce dydaktycznej: *Jezus Chrystus – Bóg – Człowiek* w części „zastanów się i odpowiedz” zapytano uczniów: Co oznaczają słowa:

⁶⁶¹ Por. tamże, s. 94-95

⁶⁶² Por. tamże, s. 60-61

⁶⁶³ Por. tamże, s. 66-77.

„Wierzę w Jezusa Chrystusa”? O znaczeniu wiary w Chrystusa, która stanowi nieodzowną pomoc w walce ze złem, koncentruje się katecheza: *Zbawcza działalność Pana Jezusa*. Aby uczniowie mogli lepiej zrozumieć tę prawdę, autorzy powołują się na papieskie nauczanie⁶⁶⁴. W kolejnej jednostce tematycznej płynie zachęta do dawania świadectwa wiary, autorzy podają, że „Każdy chrześcijanin powinien żyć w prawdzie i sprawiedliwości na co dzień. Powinien w sposób jednoznaczny dawać świadectwo swojej wiary”⁶⁶⁵.

Katecheza: *Znaczenie wiary w moim życiu*⁶⁶⁶ w całości koncentruje się na istocie wychowania do wiary. We wstępie wyjaśniono uczniom etymologię słowa „wierzyć”. Następnie podkreślono, że „Wiara jest cnotą, która umożliwia kontakt z Bogiem i stanowi fundament życia nadprzyrodzonego. Stąd wierzyć znaczy przyjmować Bożą wolę i żyć według niej”⁶⁶⁷. W wyjaśnieniu, czym jest wiara posłużono się tekstami KKK 176, KKK 162 oraz papieskim nauczaniem. Analizując jednostkę lekcyjną pod kątem wychowania do wiary, nasuwa się wniosek, że uczniowie uzasadnią potrzebę wiary i jej znaczenie w życiu człowieka. Pomogą w tym postawione pytania: Czym jest wiara? Co to znaczy wierzyć? Dlaczego człowiekowi potrzebna jest wytrwałość w wierze? Szczególnego znaczenia nabierają proponowane pytania z rachunku sumienia: W jaki sposób starasz się trwać przy Chrystusie? Jak często dziękujesz Bogu za dar wiary? Poprzez odpowiedzi na powyższe pytania uczniowie dokonują oceny swojego zaangażowania w rozwój swojej wiary. Ponadto w ramach pracy domowej zasugerowano ułożenie modlitwy o przyniesienie łaski wiary. Katecheza związana z przygotowaniem do przeżywania Wielkiego Postu⁶⁶⁸ uzmysławia uczniom wartość pokuty w pogłębianiu wiary w Boga. Przedstawienie prawdy, że Triduum Paschalne jest upamiętnieniem tajemnic naszej wiary uwypuklono w katechezie przygotowującej uczniów do przeżycia Wielkiego Tygodnia. Poprzez zasugerowaną pracę domową uczniowie udowodnią, że Triduum Paschalne upamiętnia największe tajemnice naszej wiary⁶⁶⁹. Celem katechezy: *Zmartwychwstały Chrystus Zbawicielem wierzących*⁶⁷⁰

⁶⁶⁴ „Wiara w Chrystusa i nadzieja, której On jest mistrzem i nauczycielem, pozwalają człowiekowi odnieść zwycięstwo nad samym sobą, nad tym wszystkim, co w nim jest słabe i grzeszne, a zarazem ta wiara i nadzieja prowadzą do zwycięstwa nad złem i skutkami grzechu w świecie nas otaczającym” (Jan Paweł II, Poznań, 3 czerwca 1997r.), tamże, s. 77.

⁶⁶⁵ Tamże, s. 80.

⁶⁶⁶ Tamże, s. 92.

⁶⁶⁷ Tamże.

⁶⁶⁸ Por. tamże, s. 134-135.

⁶⁶⁹ Zasugerowano uczniom następującą pracę domową: „Napisz co to znaczy, że wydarzenia Wielkiego Tygodnia są upamiętnieniem tajemnic naszej wiary”, tamże, s. 139.

⁶⁷⁰ Por. tamże, s. 140-141.

jest umocnienie wiary w zmartwychwstałego Chrystusa. W jednostce lekcyjnej dobitnie podkreślono, że wydarzenie Zmartwychwstania jest najważniejszą prawdą wiary. Wyjaśniono to na podstawie tekstu KKK 638. Ponadto zaproponowano uczniom rachunek sumienia: Jaka jest Twoja wiara w zmartwychwstanie Chrystusa i Twoje zmartwychwstanie? Jak starasz się pogłębiać więź ze zmartwychwstałym Chrystusem – Zbawicielem wierzących? Uczniowie również podejmą próbę objaśnienia, co to znaczy, że zmartwychwstały Chrystus jest Zbawicielem wierzących. Temat: *Duch Święty umacnia Kościół* skłania odbiorcę do odpowiedzi na pytanie: Jak wykorzystujesz dary Ducha Świętego, aby umocnić swoją wiarę?⁶⁷¹.

Podręcznik dla klasy drugiej w kilku katechezach porusza problem wiary. Jednostka dydaktyczna: *Chcę żyć w przyjaźni*, powołując się na nauczanie św. Jana Pawła II, ukazuje, jakie znaczenie w życiu człowieka ma wiara w Chrystusa⁶⁷². W kolejnej jednostce lekcyjnej autorzy podają, że „Świadome dążenie do doskonałości i związane z tym wyrzeczenia, domagają się gorącej wiary w Chrystusa”⁶⁷³. W powyższych katechezach podkreśla się potrzebę wiary w Zbawiciela. Kolejna jednostka lekcyjna pozwala zgłębić prawdę, że Jezus gromadzi wierzących we wspólnocie Kościoła. Podkreślono, że „Każda świątynia jest szczególnym miejscem gromadzenia się wierzących na wielbienie Boga”⁶⁷⁴. Ponadto uczniowie zidentyfikują Kościół jako wspólnotę wierzących. Istotnego znaczenia w procesie wychowania do wiary nabiera jednostka dydaktyczna: *Dar nowego życia – chrzest*,⁶⁷⁵ w której, powołując się na tekst KKK 1253, wskazano, że chrzest jest sakramentem wiary. Odpowiadając na jedno z pytań postawione w rachunku sumienia, uczniowie nakreślą sposoby rozwijania własnej wiary zapoczątkowanej na chrzcie świętym. Tę samą myśl rozwiną w zaproponowanej pracy domowej⁶⁷⁶. W trzech kolejno następujących po sobie katechezach o sakramencie bierzmowania poświęcono sporo miejsca istocie wiary. W jednej z nich wskazano, że „W sakramencie bierzmowania Duch Święty udziela ochrzczoneму siły do mężnego wyznawania wiary”,⁶⁷⁷ przez co uczniowie będą nazywać bierzmowanie sakramentem umocnienia w wierze. W katechezie:

⁶⁷¹ Tamże, s. 143.

⁶⁷² S. Łabendowicz (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla klasy II gimnazjum*, s. 11.

⁶⁷³ Tamże, s. 12.

⁶⁷⁴ Tamże, s. 14.

⁶⁷⁵ Tamże, s. 34-35.

⁶⁷⁶ „Wyjaśnij, jak rozumiesz tekst Katechizmu Kościoła Katolickiego: «Wiara wymagana do chrztu nie jest wiarą doskonałą i dojrzałą, ale pewnym zaczątkiem, który ma się rozwijać» (KKK 1253), tamże, s. 35.

⁶⁷⁷ Tamże, s. 39.

*Łaska Ducha Świętego w sakramencie bierzmowania*⁶⁷⁸ katechizowani kształtują postawę odpowiedzialności za rozwój własnej wiary. Dla uczniów ponadto zaproponowano zadanie domowe, polegające na przygotowaniu modlitwy z prośbą o umocnienie w wierze. Temat: *Zadania wynikające z sakramentu bierzmowania*⁶⁷⁹ skłania katechizowanego do odpowiedzi na pytania: W jaki sposób dajesz świadectwo swojej wiary? Jak pogłębiasz wiarę, by móc dzielić się z nią z innymi? Odpowiedzi na wyżej postawione pytania uczniowie mogą doszukiwać się w katechezie: *Życ w prawdzie – VIII przykazanie*, w której podkreślono, że „Każdy chrześcijanin powinien umieć w sposób jednoznaczny dać świadectwo swojej wiary, gdy sytuacja tego wymaga”⁶⁸⁰. W innej jednostce dydaktycznej do odbiorcy skierowano jasny komunikat: „Twoja wiara wpływa również na postawy innych”⁶⁸¹. W podobnym tonie wybrzmiewa zdanie w katechezie: *Wierni Krzyżowi – Święto Podwyższenia Krzyża*, w której autorzy podają, że „W codziennych obowiązkach i troskach mamy dawać świadectwo naszej wiary i być gotowym poświęcić wszystko dla Chrystusa”⁶⁸². Postawione pytania: Jak wyznajesz swoją wiarę w szkole, w domu, na ulicy? Po czym możesz poznać, że jesteś człowiekiem wierzącym? pozwalają uczniom wzbudzić refleksje nad kondycją własnej wiary.

Wiele miejsca istocie wiary poświęcono w jednostce tematycznej: *Reforma katolicka – dzieło Soboru Trydenckiego*,⁶⁸³ w której podkreślono, że poznanie oraz przyjęcie jakiejś prawdy wiary nie może stać się bezmyślną czynnością człowieka. Autorzy wskazują, że wiara człowieka powinna wypływać z serca i kształtować duchowość wierzącego. Z katechezy płynie również przesłanie, że każdy jest wezwany do troski o wiarę. Temat: *Wiara w jednego Boga – I przykazanie* skupia się na istocie wiary w Trójjedynego Boga. Trafnym wprowadzeniem w temat okazuje się zaproponowana piosenka religijna pt. „Wierzę, wierzę, wierzę”, która nabiera znaczenia w zestawieniu z papieskim nauczaniem o wierze w Trójcę Świętą⁶⁸⁴. Ponadto autorzy wyjaśniają, że „Wiara w Jedyne Boga nie jest tylko sprawą serca, lecz wymaga

⁶⁷⁸ Por. tamże, s. 40-41.

⁶⁷⁹ Por. tamże, s. 42-43.

⁶⁸⁰ Tamże, s. 106.

⁶⁸¹ Tamże, s. 65.

⁶⁸² Tamże, s. 113.

⁶⁸³ Por. tamże, s. 90-91.

⁶⁸⁴ Papież Benedykt XVI naucza: „Wyznawanie wiary w Trójcę Świętą – Ojca, Syna i Ducha Świętego – oznacza wiarę w jednego Boga, który jest miłością (por. 1J 4,8); Ojca, który w pełni czasów posłał swego Syna dla naszego zbawienia; Jezusa Chrystusa, który w tajemnicy swej śmierci i zmartwychwstania odkupił świat; Ducha Świętego, który prowadzi Kościół przez wieki w oczekiwaniu na chwalebny powrót pana” (List apostolski *Porta Fidei*, 11 października 2011 r., nr 1), tamże, s. 83.

od nas zaangażowania się całej osoby poprzez sakramenty, modlitwę, uczynki względem bliźniego, trwanie w dziękczynieniu”⁶⁸⁵. Na podstawie tych słów uczniowie określają, co pomaga w rozwoju wiary w Jedyne Boga. Postawiono uczniom pytania: Jaka jest Twoja wiara w Jedyne Boga? Co pomaga w rozwoju wiary w Jedyne Boga? Powyższe pytania stanowią pomoc w kształtowaniu postawy odpowiedzialności za swoją wiarę. W oparciu o Katechizm Kościoła Katolickiego wymieniono grzechy przeciwko pierwszemu przykazaniu, które stanowią zagrożenie dla rozwoju prawdziwej wiary. Jednostki dydaktyczne, wprowadzające w przeżywanie roku liturgicznego, w swej strukturze zawierają treści, które pomagają w kształtowaniu postawy wiary. W katechezie: *Błogosławieni, którzy uwierzyli* podkreślono znaczenie wiary w świętych obcowanie. Autorzy podają, że święci „są dla nas wzorem wielkiego oddania Bogu i głębokiej wiary”⁶⁸⁶. W jednostce lekcyjnej przygotowującej młodzież do przeżywania Adwentu postawiono pytanie: Co zmienisz w swoim postępowaniu, by tegoroczne przeżywanie Adwentu zaowocowało pogłębieniem wiary, daniem świadectwa otoczeniu, rodzinie oraz w domu?⁶⁸⁷. Natomiast w katechezie: *Maryja Królowa Polski* wyakcentowano, że od Maryi uczymy się wiary w to, że dla Boga nie ma nic niemożliwego⁶⁸⁸.

Wiele katechez w podręczniku dla klasy trzeciej wpisuje się w realizację wychowania do wiary. W szczególny sposób jednostki dydaktyczne, przygotowujące młodzież do przyjęcia sakramentu bierzmowania, w tej kwestii nabierają istotnego znaczenia. W temacie: *Rodzina wspólnotą życia i miłości* podkreślono znaczenie rodziny w wychowaniu do wiary. Powołano się na nauczanie papieża Franciszka⁶⁸⁹. Jednostka dydaktyczna: *Żyję we wspólnocie Kościoła* skłania katechizowanego do odpowiedzi na pytanie: Jak wyznajesz wiarę w Kościół? Poruszony aspekt wiary w Kościół podkreślono umieszczeniem w jednostce lekcyjnej fragmentu z Symbolu nicejsko-konstantynopolitańskiego: „Wierzę w jeden, święty, powszechny i apostołski Kościół”⁶⁹⁰. Katecheza: *Chrześcijanin w życiu społecznym*,⁶⁹¹ oprócz kształtowania

⁶⁸⁵ Tamże.

⁶⁸⁶ Tamże, s. 114.

⁶⁸⁷ Tamże, s. 119.

⁶⁸⁸ Tamże, s. 131.

⁶⁸⁹ „W rodzinie wiara towarzyszy wszystkim okresom życia, poczynając od dzieciństwa: dzieci uczą się pokładać ufność w miłości swoich rodziców. Dlatego jest ważne, aby rodzice dbali o wspólne praktykowanie wiary w rodzinie, towarzyszyli dojrzewaniu wiary dzieci. Zwłaszcza młodzież przeżywającą tak skomplikowany, bogaty, i ważny dla wiary okres życia, musi czuć bliskość i troskę rodziny oraz wspólnoty kościelnej na swej drodze dojrzewania w wierze” (*Lumen fidei*, 53), S. Łabendowicz (red.), *Życ w miłości Boga. Podręcznik do religii dla klasy III gimnazjum*, s. 43.

⁶⁹⁰ Por. tamże, s. 70-71.

kompetencji społecznych i obywatelskich, promuje różne formy pracy wierzących na rzecz Ojczyzny. Uwypuklono również prawdę, że angażowanie się katolików w życie społeczne, a tym samym dawane przez nich świadectwo, staje się pożądane z perspektywy rozwoju wiary. W tej materii postawiono uczniom pytanie: Jak łączysz życie wiary z powołaniem obywatelskim? W kolejnej jednostce lekcyjnej⁶⁹² również stawia się uczniom pytania związane z istotą wiary: Jak przyjmujesz wiadomości, które nie są zgodne z zasadami wiary? W jaki sposób przeciwstawiasz się ideologiom niezgodnym z chrześcijańską nauką? Na ile jesteś zdolny do obrony wiary? Uczniowie poprzez postawione pytania podejmują refleksję nad własną wiarą. Dział tematyczny zatytułowany: *Duch Święty umacnia łaskę w sakramencie bierzmowania* w szczególności sposób skupia się na wychowaniu do wiary. W jednej z katechez autorzy definiują pojęcie wiary: „Wiara – jest przyłgnięciem człowieka do Boga i uznaniem całej prawdy, którą Bóg objawił”⁶⁹³. Katecheza: *Wierzę w Ducha Świętego*⁶⁹⁴ w całości skupia się na istocie wiary w Trzecią Osobę Boską, kształtując postawę wiary w Ducha Świętego. Uczniom postawiono pytanie: Jak wyznajesz wiarę w Ducha Świętego? Kolejne katechezy stawiają uczniom podobne pytania (katecheza 46, 47, 49). W omawianych katechezach podkreślono, że bierzmowanie jest umocnieniem w wierze⁶⁹⁵. Uwypuklono również prawdę, że zadaniem każdego chrześcijanina jest dawać świadectwo wyznawanej wierze.

Podręczniki serii radomskiej w wielu jednostkach dydaktycznych poruszają problem wiary. Ukazana jest jej istota i znaczenie dla człowieka. W wielu katechezach podkreślono konieczność jej nieustannego pogłębiania i wyznawania we współczesnym świecie (przykłady z życia konkretnych osób). Ponadto stawia się uczniom konkretne pytania o stan osobistej wiary.

3.2. Wychowanie do modlitwy

Modlitwa stanowi nieodzowny element każdej katechezy, pojawia się zawsze na początku i na końcu zajęć. Z doświadczenia wiadomo, że każdy moment lekcji religii jest odpowiedni na poprowadzenie modlitwy. W podręcznikach radomskich w wielu

⁶⁹¹ Por. tamże, s. 74-75.

⁶⁹² Por. tamże, s. 76-77.

⁶⁹³ Tamże, s. 102.

⁶⁹⁴ Por. tamże, s. 98-99.

⁶⁹⁵ Por. tamże, s. 108.

jednostkach dydaktycznych położono szczególny akcent na wychowanie do modlitwy, poprzez umieszczenie odpowiednich treści mówiących o potrzebie modlitwy. Katechizmy zawierają także osobne jednostki tematyczne w całości poświęcone modlitwie. W strukturę poszczególnych zajęć wpisuje się różnorodność modlitw, które zazwyczaj pojawiają się w części „Podejmujemy apostołskie wezwanie”. Są to Psalm, modlitwy chrześcijańskich autorów i świętych, modlitwy w oparciu o słowa papieży, modlitwy liturgiczne, litanie, akty, pieśni. W wielu jednostkach dydaktycznych stawia się pytania odnośnie osobistej modlitwy katechizowanego. Spośród analizowanych serii podręcznikowych omawiane tomy charakteryzuje znaczna ilość prac domowych, odnoszących się do istoty modlitwy.

W podręczniku dla klasy pierwszej w katechezie: *Bóg w życiu człowieka* zaakcentowano potrzebę modlitwy w życiu wierzącego. Na początku jednostki lekcyjnej autorzy podają, czym jest modlitwa. Analizując poszczególne treści katechezy, wysuwa się wniosek, że w skuteczny sposób ukazano młodemu odbiorcy modlitwę jako wartość budującą przyjaźń z Bogiem. Podkreślono, że Bóg jest nieodzowny w życiu człowieka. Nasza łączność z Bogiem przejawia się między innymi w codziennej modlitwie. Wyjaśniając powyższe słowa, powołano się na papieskie nauczanie⁶⁹⁶. Kontynuując aspekt wychowania do modlitwy w pracy domowej, zaproponowano naukę pamięciową Psalmu. Zachęcenie do modlitwy o przyniesienie łaski wiary w poznaniu Boga realizuje się w trakcie następnej katechezy: *Człowiek poznaje Boga*⁶⁹⁷. Podkreślono w niej również, że modlitwa jest aktem religijnym, poprzez który nawiązujemy kontakt ze Stwórcą. Natomiast w katechezie: *Czyste spojrzenie na świat*⁶⁹⁸ wyakcentowano prawdę, że umacniając życie modlitwą, chrześcijanie zbliżają się do Ojca, którego w przyszłości będą mogli oglądać „twarzą w twarz”. W temacie: *Ludzie poszukują pokoju*, w oparciu o nauczanie Benedykta XVI, wypływa zachęta do modlitwy o pokój⁶⁹⁹. Wartość modlitwy różańcowej ukazano w temacie: *Modlitwa różańcowa w naszym życiu*⁷⁰⁰. Dokonując analizy tekstów,

⁶⁹⁶ Ojciec Święty Jan Paweł II mówi: „Tak więc w modlitwie najważniejszy jest Bóg, najważniejszy jest Chrystus, który stale wyzwala stworzenie z niewoli zepsucia i prowadzi ku wolności, ku chwale dzieci Bożych. Najważniejszy jest Duch Święty, który «przychodzi z pomocą naszej słabości». Modlitwę zawsze zaczynamy z myślą, że jest to nasza inicjatywa. Tymczasem jest to zawsze Boża inicjatywa w nas”, S. Łabendowicz (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla klasy I gimnazjum*, s. 11.

⁶⁹⁷ Tamże, s. 13.

⁶⁹⁸ Tamże, s. 85.

⁶⁹⁹ „Wzywam wszystkich do modlitwy o to, aby doprowadziły do pomyślnych rezultatów wysiłki podejmowane przez rozmaite strony w zakresie promowania i zaprowadzania pokoju w świecie (Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 2011 r.), tamże, s. 87.

⁷⁰⁰ Tamże, s. 128-129.

uczniowie poznają znaczenie modlitwy różańcowej dla życia chrześcijanina. Ponadto w części „Zastanów się i odpowiedz” postawiono uczniom pytanie: Jakie jest znaczenie modlitwy różańcowej dla życia chrześcijanina? W tym celu cenną pomocą stają się słowa z nauczania św. Jana Pawła II⁷⁰¹. Istotę wychowania do modlitwy w omawianym podręczniku zaakcentowano poprzez stawianie bezpośrednich pytań uczniom w odniesieniu do osobistej modlitwy oraz zadawane prace domowe. Poniższa tabela ukazuje to zagadnienie (w nawiasach podano numery katechez).

Tabela nr 1

Zestawienie pytań oraz zadawanych prac domowych w kontekście wychowania do modlitwy w klasie I gimnazjum

<i>Pytania zawarte w części katechezy „Pomyśl”</i>	<i>Prace domowe pisemne</i>	<i>Prace domowe ustne</i>
<ul style="list-style-type: none"> – Jak często w modlitwie prosisz Boga o zrozumienie, co jest celem Twojego życia? (2) – Jaka jest Twoja codzienna modlitwa? (3) – Jak często wypowiadasz przykazania Boże? (16) – Jak często dziękujesz Bogu za dar nawrócenia? (23) – Jak często dziękujesz Bogu za dar wolności? (24) – Ile czasu poświęcasz na modlitwę – rozmowę z Bogiem? (27) – Jak często rozważasz 	<ul style="list-style-type: none"> – Ułóż modlitwę o przymnożenie łaski wiary w poznawaniu Boga. (4) – Ułóż modlitwę uwielbienia i dziękczynienia Bogu za stworzony świat. (5) – Ułóż modlitwę w intencji Ojczyzny. (13) – Ułóż modlitwę o uwolnienie z różnych form zniewolenia. (24) – Ułóż modlitwę za ludzi cierpiących. (25) – Ułóż modlitwę, w której podziękujesz Jezusowi za Jego mesjańskie 	<ul style="list-style-type: none"> – Naucz się na pamięć tekstu Psalmu 42,2-3. (3) – Podczas wieczornej modlitwy podziękuj Bogu za stworzony świat. (11) – W wieczornej modlitwie pomódl się słowami Psalmu 23. (19) – Pomódl się o to, aby być prawdziwym świadkiem Chrystusa. (22) – W modlitwie wieczornej zastanów się nad warunkami sakramentu pokuty. (23) – Podczas wieczornej modlitwy odmów „Akt

⁷⁰¹ „Odmawiając różaniec, rozmawiamy z Maryją, powierzamy Jej ufnie wszystkie nasze troski i smutki, radości i nadzieje. Prosimy o to, by pomagała nam podejmować Boże plany i by wypraszała u Syna łaskę potrzebną do wiernego ich wypełniania. Ona radosna, bolejąca i chwalebna, zawsze u boku syna – jest jednocześnie obecna pośród naszych codziennych spraw” (Ludźmierz, 7 czerwca 1997r.), tamże.

<p>słowo Boże? (31)</p> <p>– Jak często przyzywasz mocy Ducha Świętego? (43)</p> <p>– Jak często modlisz się w intencji papieża? (46)</p> <p>– Jak często modlisz się za ludzi prześladowanych za wiarę w Chrystusa? (47)</p> <p>– Jaka jest Twoja modlitwa? (50)</p> <p>– Jak często modlisz się o jedność chrześcijan? (54)</p> <p>– W jaki sposób modlitwa różańcowa kształtuje Twoje życie? (57)</p>	<p>posłannictwo. (28)</p> <p>– Ułóż modlitwę, w której podziękujesz Panu Jezusowi za Jego zbawczą działalność. (33)</p> <p>– Ułóż modlitwę o właściwe realizowanie sprawiedliwości w życiu codziennym. (36)</p> <p>– Ułóż modlitwę o przymnożenie łaski wiary. (41)</p> <p>– Ułóż modlitwę o dobre przygotowanie serca na przyjęcie Ducha Świętego. (43)</p> <p>– Ułóż modlitwę w intencji obecnego papieża. (46)</p> <p>– Sformułuj modlitwę o jedność wszystkich narodów Europy. (51)</p> <p>– Ułóż modlitwę o jedność wszystkich chrześcijan i odmów ją podczas wieczornej modlitwy. (54)</p> <p>– Ułóż modlitwę, w której podziękujesz Bogu za chrzest Polski i zawierzysz Mu swoją Ojczyznę. (55)</p> <p>– Ułóż modlitwę o dobre przeżycie rekolekcji wielkopostnych. (61)</p>	<p>wiary”. (29)</p> <p>– W modlitwie powierz Bogu wszystkie swoje sprawy. (41)</p> <p>– Poproś Pana Boga w wieczornej modlitwie o dobre przeżycie Adwentu. (58)</p> <p>– Podczas wieczornej modlitwy podziękuj Panu Bogu za Jego miłość. (59)</p> <p>– Pomódl się w wieczornej modlitwie o dary Ducha Świętego. (64)</p>
--	---	--

	– Ułóż modlitwę dziękczynną za obecność Jezusa w Eucharystii. (65)	
--	--	--

Istotnego znaczenia w procesie wychowania do wiary nabiera praca domowa, w której uczniowie są zachęceni do modlitwy własnymi słowami. Uczniowie, planując własną modlitwę, są zobligowani do kreatywnego myślenia.

W podręczniku dla klasy drugiej w jednostce dydaktycznej: *Jezus Chrystus gromadzi nas w Kościele*⁷⁰² przedstawiono Kościół parafialny jako wspólnotę domu modlitwy i szczególnego miejsca obecności Boga. W katechezie: *Dar mocy bierzmowanie*⁷⁰³ ukazano między innymi znaczenie duchowego przygotowania się do sakramentu bierzmowania przez modlitwę. W innej katechezie wyakcentowano potrzebę modlitwy za chorych. Zaproponowano również modlitwę za zmarłych. W podręczniku dla klasy drugiej nie przewidziano osobnego tematu odnoszącego się wprost do istoty modlitwy, jednak w wielu katechezach stawia się uczniom pytanie o indywidualną modlitwę. Również prace domowe w wybranych jednostkach dydaktycznych koncentrują się na modlitwie.

Tabelaryczne zestawienie przedstawia wykaz pytań oraz prac domowych zorientowanych na modlitwę (w nawiasach podano numery katechez).

Tabela nr 2

Zestawienie pytań oraz zadawanych prac domowych w kontekście wychowania do modlitwy w klasie II gimnazjum

<i>Pytania zawarte w części katechezy „Pomyśl”</i>	<i>Prace domowe pisemne</i>	<i>Prace domowe ustne</i>
– Jak często modlisz się do Ducha Świętego? (17) – Jak często prosisz o dary Ducha Świętego? (18) – Jak często modlisz się za chorych? (24)	– Ułóż modlitwę, w której poprosisz Boga o pomoc w dążeniu do doskonałości. (4) – Ułóż modlitwę dziękczynną za jeden	– W wieczornej modlitwie podziękuj Bogu za dar wolności. (2) – W wieczornej modlitwie podziękuj Jezusowi za to, że zjednoczył Cię ze sobą

⁷⁰² Por. S. Łabendowicz (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla klasy II gimnazjum*, s. 14-15.

⁷⁰³ Por. tamże, s. 38-39.

<p>– Jak często modlisz się za kapłanów? (25)</p> <p>– Jak często modlisz się o nowe powołania kapłańskie? (25)</p> <p>– Jak często modlisz się za swoją obecną i przyszłą rodzinę? (26)</p> <p>– Jak często modlisz się o łaskę dokonywania właściwych wyborów? (33)</p> <p>– Jak często modlisz się o jedność chrześcijan? (42)</p> <p>– Jaka jest Twoja modlitwa, uczestnictwo we Mszy świętej? (50)</p> <p>– Jak wygląda Twoje spotkanie z Nim w czasie wieczornej modlitwy? (57)</p>	<p>z przyjętych do tej pory sakramentów. (13)</p> <p>– Ułóż modlitwę dziękczynną, za otrzymany sakrament chrztu świętego. (15)</p> <p>– Ułóż modlitwę do Ducha Świętego z prośbą o umocnienie w wierze. (17)</p> <p>– Ułóż modlitwę, w której podziękujesz Bogu za dar przebaczenia grzechów. (19)</p> <p>– Ułóż modlitwę prośby o dokonywanie właściwych wyborów. (31)</p> <p>– Ułóż i zapisz modlitwę o dar miłości i zachowywanie przykazań. (34)</p> <p>– Napisz, o co modlisz się w Modlitwie Pańskiej, prosząc Boga: „święć się imię Twoje”. (37)</p> <p>– Ułóż modlitwę o jedność chrześcijan. (42)</p>	<p>w Tajemnicy Paschalnej. (9)</p>
---	--	------------------------------------

Podręcznik dla klasy trzeciej w dziale tematycznym: *Na drodze ucznia Jezusa Chrystusa* koncentruje się na istocie Modlitwy Pańskiej, ukazując jej bogactwo, w którym zawiera się droga życia chrześcijanina. W katechezie: *Jezus rozmodlony Boży Syn*⁷⁰⁴ ukazano wartość modlitwy w życiu chrześcijanina na przykładzie Jezusa

⁷⁰⁴ Por. S. Łabendowicz (red.), *Życ w miłości Boga. Podręcznik do religii dla klasy III gimnazjum*, s. 56-57.

Chrystusa – rozmodlonego Syna Bożego. We wstępie podano, czym jest Modlitwa Pańska, ponadto ukazano, że jest to modlitwa doskonała i wzorcowa. Katecheza nabiera szczególnego znaczenia wychowania do modlitwy, gdyż uczniowie przypominają sobie znane formy modlitwy. Wskazano na adorację, modlitwę prośby, modlitwę wstawienniczą, modlitwę dziękczynienia, modlitwę uwielbienia. Kolejna katecheza koncentruje się na ukazaniu modlitwy Jezusa jako wzoru uwielbienia Boga Ojca. Autorzy w celu wyjaśnienia tej prawdy wykorzystują tekst katechizmu młodych YOUCAT 489⁷⁰⁵. Zaproponowano również pracę domową, w której zadaniem uczniów jest uzasadnienie potrzeby ciągłego uwielbienia Boga. W omawianej jednostce lekcyjnej akcentuje się ponadto wychowanie do modlitwy słowami Pisma Świętego. Powołano się również na katechizm młodych, który stwierdza, że „Biblia jest jak źródło do modlitwy” (YOUCAT 491). Następną jednostką lekcyjną wprowadza katechizowanych w modlitwę zawierzenia. Na podstawie tekstów Katechizmu Kościoła Katolickiego uczniowie zapoznają się z poszczególnymi prośbami Modlitwy Pańskiej. W oparciu o analizę słów bł. Matki Teresy z Kalkuty autorzy podają, że modlitwa powinna być szczerą, świadomą, wypowiedzianą ze zrozumieniem. W części „Zastanów się i odpowiedz” postawiono uczniom pytania streszczające katechezę: Jak należy rozumieć prośby Modlitwy Pańskiej odnoszące się do naszych potrzeb? Jak powinniśmy prawidłowo modlić się do Boga? Istotnym dopełnieniem z perspektywy wychowania do wiary jest zaproponowana praca domowa⁷⁰⁶. Z modlitwą różańcową uczniowie spotykają się podczas katechezy: *Różaniec – moja ulubiona modlitwa*, która stanowi zachętę do częstego odmawiania różańca, rozważając tajemnice z życia Jezusa i Maryi. Autorzy przypominają uczniom, że „Odmawiając różaniec, myślimy nie tylko o tajemnicach Maryi, ale i o tajemnicach życia Jezusa, i tak jak Ona, wiernie rozważamy je w swoim sercu”⁷⁰⁷. O znaczeniu i potrzebie modlitwy za zmarłych uczniowie dowiadują się z lekcji: *Pamiętamy o tych, którzy odeszli – Dzień Zaduszny*. Autorzy podkreślają, że najważniejszą modlitwą zanoszoną do Boga za tych, którzy odeszli do wieczności, zawsze była i jest Msza święta. Omówiono w katechezie tradycje zanoszonych modlitw za zmarłych, sięgając do minionych wieków. Odwołano się również do nauczania św. Jana Pawła II, który

⁷⁰⁵ Katechizm młodych YOUCAT podaje: „Bóg nie potrzebuje aplauzu. Ale my potrzebujemy, żeby spontanicznie wyrazić Bogu naszą radość serca. Uwielbiamy Boga za to, że istnieje i że jest dobry. Przez to już teraz przyłączamy się do wiecznego hymnu uwielbienia aniołów i świętych w niebie” (YOUCAT 489), tamże.

⁷⁰⁶ Por. tamże, s. 60-61.

⁷⁰⁷ Tamże, s. 119.

wyjaśnia znaczenie modlitwy za zmarłych⁷⁰⁸. Również inne jednostki lekcyjne z ostatniego działu tematycznego, poświęconego wydarzeniom w ciągu roku liturgicznego, wprowadzają w klimat modlitwy. Także postacie świętych stają się inspiracją do naśladowania postaw modlitwy i zawierzenia Bogu.

Podobnie, jak w wyżej omawianych podręcznikach, wychowanie modlitewne realizuje się poprzez stawianie pytań do rachunku sumienia i proponowanych zadań domowych. Tabela przedstawia to zagadnienie (w nawiasach podano numery katechez).

Tabela nr 3

Zestawienie pytań oraz zadawanych prac domowych w kontekście wychowania do modlitwy w klasie III gimnazjum

<i>Pytania zawarte w części katechezy „Pomyśl”</i>	<i>Prace domowe pisemne</i>	<i>Prace domowe ustne</i>
– Jak często modlisz się za wspólnotę Kościoła? (5)	– Ułóż modlitwę, w której podziękujesz Bogu za stworzony świat. (1)	– W wieczornej modlitwie pomódl się o właściwe korzystanie
– Jak często modlisz się o to, aby twoje działanie oparte było na miłości? (10)	– Ułóż modlitwę dziękczynną za dar Bożej miłości. (6)	z dobrodziejstw postępu technicznego. (3)
– Jak często modlisz się o miłość w swojej rodzinie? (17)	– Ułóż modlitwę dziękczynną, w której podziękujesz Panu Bogu	– W wieczornej modlitwie podziękuj Jezusowi
– Jak często modlisz się za swoich rodziców? (17)	za życie i za swoich rodziców. (14)	za wszystkie dowody Jego miłości. (7)
– Jak często modlisz się za swoich rodzinę? (18)	– Napisz, czym jest dla Ciebie modlitwa. (24)	– Pomódl się o powołania do służby Bogu. (37)
– Jak często modlisz się za dzieci pozbawione	– Napisz, które słowa modlitwy „Ojcze Nasz”	– Pomódl się do Ducha Świętego o wzrost wiary. (44)
		– W wieczornej modlitwie

⁷⁰⁸ „Jeśli modlimy się za zmarłych, to głównie dlatego, że ich kochamy i w ten sposób okazujemy im naszą miłość, która polega bardziej na uczynkach niż na słowach. A uczynkiem może być także nasza modlitwa. Miłość bowiem pragnie dawać i udzielać umiłowanemu coś z tego, co jest w jego mocy. A w naszej mocy jest modlitwa za zmarłych. Dlaczego więc modlić się za zmarłych? Ponieważ oni potrzebują naszej miłości wyrażonej w modlitwie. Potrzebują też odrobiny światła, by trafić do domu Ojca. Modlitwa za zmarłych jest ważną powinnością, bowiem nawet jeśli odeszli w łasce i w przyjaźni z Bogiem, być może potrzebują jeszcze ostatniego oczyszczenia, by dostąpić radości nieba” (Watykan, 2 listopada 2003r.), tamże, s. 123.

<p>ciepła rodzinnego? (21)</p> <p>– Jak często modlisz się za chorych, cierpiących, samotnych? (22)</p> <p>– Jak często rozmawiasz z Bogiem na modlitwie? (24)</p> <p>– Jaka jest Twoja modlitwa? (22)</p> <p>– Którą z form modlitwy praktykujesz najczęściej? (22)</p> <p>– Jak często odmawiasz modlitwę „Ojcze Nasz”? (25)</p> <p>– Jakie znaczenie w Twoim życiu ma modlitwa „Ojcze Nasz”? (25)</p> <p>– Dlaczego powinienes często odmawiać modlitwę „Ojcze Nasz”? (26)</p> <p>– Jak wygląda Twoja rozmowa z Bogiem Ojcem? (27)</p> <p>– Jak często modlisz się za cały świat? (28)</p> <p>– Jak rozumiesz drugą prośbę Modlitwy Pańskiej? (30)</p> <p>– Jak często modlisz się za wspólnotę parafialną? (32)</p>	<p>są Ci najbliższe i dlaczego. (26)</p> <p>– Ułóż modlitwę w intencji Polaków, aby dobrze umieli wykorzystać dany im dar wolności. (38)</p> <p>– Ułóż modlitwę za chrześniych oraz świadków bierzmowania. (47)</p> <p>– Napisz dlaczego mamy obowiązek modlić się za zmarłych. (55)</p>	<p>pomódl się za szafarza bierzmowania. (49)</p> <p>– Naucz się hymnu „O stwórcy Ducha przyjdź”. (50)</p> <p>– W modlitwie wieczornej poproś Ducha Świętego o łaskę odrodzenia i przemiany dla siebie i całego świata. (61)</p> <p>– W wieczornej modlitwie poproś Boga o łaskę męstwa, potrzebną do dawania chrześcijańskiego świadectwa w szkole średniej. (64)</p>
---	--	---

<p>– Jak często modlisz się za kapłanów? (36)</p> <p>– Jak często modlisz się o nowe powołania kapłańskie i zakonne? (36)</p> <p>– Jak często modlisz się o nowe i święte powołania do życia konsekrowanego? (37)</p> <p>– Jak często modlisz się za wyznawców innych religii? (42)</p> <p>– Jak często modlisz się do Anioła Stróża? (52)</p> <p>– Jak często odmawiasz modlitwę różańcową? (53)</p> <p>– Jak często modlisz się do Boga przez wstawiennictwo swego patrona? (54)</p> <p>– Jak często modlisz się do Boga za swoich bliskich zmarłych? (55)</p>		
--	--	--

Dokonując analizy serii podręczników radomskich pod względem wychowania do modlitwy, dostrzega się zgodność z Podstawą programową katechezy Kościoła katolickiego w Polsce oraz programem nauczania religii. Wiele katechez wprost mówi o istocie modlitwy. W szerszym znaczeniu dostrzega się tutaj wychowawczy aspekt w formowaniu modlitewnych postaw. Uczniowie poznają różne formy modlitwy, a w wielu przypadkach są ich autorami. Podręczniki wyróżniają się ponadto dużym zasobem modlitw wkomponowanych w treść katechez. Modlitwy są zawsze zgodne z tematem lekcji. Korzystając z podręczników, uczniowie mogą inspirować się również na wzorach osobowych, z którymi stykają się w trakcie zajęć. Szczególnego znaczenia nabierają świadectwa, umieszczone w części „Rozmawiamy o życiu”, które stanowią

wstęp do jednostki tematycznej. W wielu przypadkach są to świadectwa młodych ludzi, niekiedy rówieśników katechizowanych. Podręcznik dla ucznia w każdej klasie podaje wiele postaci świętych, którzy byli ludźmi modlitwy. W podręcznikach dostrzega się wiele fotografii, ukazujących młodych ludzi w trakcie modlitwy. Widzi się młodzież pielgrzymującą, uczestniczącą w różnych spotkaniach modlitewnych, korzystającą z sakramentu pokuty, uczestniczącą we Mszy Świętej, modlącą się na łonie natury. Autorzy docenili znaczenie wychowania do modlitwy. Choć nie ma wprost zbyt wielu jednostek dydaktycznych przedstawiających problematykę modlitwy, to jednak autorzy starają się, aby katecheza prowadziła do osobistego spotkania z Bogiem poprzez refleksję i modlitewne zaangażowanie. W trakcie każdego roku uczniowie poznają modlitwę uwielbienia i wiary, modlitwę dziękczynienia oraz modlitwę prośby. W klasie pierwszej i trzeciej można znaleźć zachętę do odmawiania różańca.

Omówione propozycje wymagają też pewnego udoskonalenia w propozycjach podręcznikowych dla klas równorzędnych oddziałom gimnazjalnym. Szczególnie w kwestii proponowanych prac domowych. Prace domowe ustne skupiają się jedynie na modlitwie wieczornej. Na przyszłość należałoby zadbać, aby podręczniki dla klasy VII-VIII szkoły podstawowej i ewentualnie klasy I szkoły średniej, ukazywały potrzebę modlitwy o różnych porach dnia i różnych okolicznościach.

3.3. Wychowanie do liturgii

Podręczniki radomskie w kilkudziesięciu jednostkach dydaktycznych skupiają się na wychowaniu do liturgii i życia sakramentalnego. Każda pozycja zawiera dział tematyczny poświęcony wydarzeniom roku liturgicznego. W podręczniku dla klasy pierwszej rozdział: *Twoje Słowo na ścieżkach mego życia* zawiera 10 jednostek dydaktycznych, przygotowujących do przeżywania roku kościelnego. W klasie drugiej i trzeciej omawianą tematykę umieszczono w rozdziale: *Droga z Jezusem Chrystusem* – w klasie drugiej w 10 katechezach, w klasie trzeciej w 11 jednostkach lekcyjnych. W wielu katechezach zwrócono uwagę na konieczność życia sakramentalnego młodzieży. Poszczególnym sakramentom świętym poświęcono osobne tematy. W podręczniku dla klasy pierwszej i drugiej zamieszczono tekst z nauczania papieża Benedykta XVI, z którego płynie zachęta do uczestnictwa w liturgii w swoich

parafiach⁷⁰⁹. To papieskie przesłanie skierowane do młodzieży nabiera istotnego znaczenia wychowawczego w katechezach realizowanych na początku roku szkolnego. Może to rozbudzić w młodzieży pragnienie uczestnictwa w liturgii Kościoła, jak również czynnego w nią zaangażowania się, m.in. poprzez oprawę liturgii Mszy Świętej, prowadzenie modlitwy różańcowej, rozważanie stacji Drogi krzyżowej itp. W katechezie: *Jezus Chrystus – Bóg Człowiek* postawiono uczniom pytanie: Jak często spotykasz się z Jezusem Chrystusem w Eucharystii?⁷¹⁰. Podobnego typu pytanie: Jak często uczestniczysz w Eucharystii, by umacniać swoją miłość?⁷¹¹ zadano katechizowanym w jednostce dydaktycznej: *Życ jak pierwsi chrześcijanie*. W jednostce lekcyjnej: *Zbawcza działalność Pana Jezusa* uczniowie odpowiadają w rachunku sumienia: Jak często korzystasz z sakramentów świętych?⁷¹². Blok szósty zawiera katechezy dotyczące Roku Liturgicznego, które mają na względzie pogłębianie rozumienia tajemnicy świąt, uroczystości oraz okresów liturgicznych. Rozdział zawiera katechezy o św. Stanisławie Kostce, modlitwie różańcowej, Adwencie, Bożym Narodzeniu, Wielkim Poście i szkolnych rekolekcjach, Zmartwychwstaniu, Duchu Świętym w życiu Kościoła i Bożym Ciele. Szczególnego znaczenia w liturgicznym wychowaniu młodzieży nabiera katecheza związana z Triduum Paschalnym. Autorzy wyjaśniają, że „Znaki liturgiczne związane z wydarzeniami Wielkiego Tygodnia służą do ukazania niewidzialnych spraw Bożych i mają moc sprawowania skutków duchowych, zgodnie z ich naturą. Wpatrując się w te święte znaki, pobudzajmy naszego ducha do kontemplacji wydarzeń zbawczych, które ofiarował nam Jezus Chrystus”⁷¹³. Następnie wyjaśniono katechizowanym znaki liturgiczne Wielkiego Czwartku, Wielkiego Piątku i Wielkiej Soboty. Po dokonaniu rachunku sumienia, odpowiadając na pytania kontrolne, uczniowie dostrzegają w sobie potrzebę odpowiedzialności za osobiste zaangażowanie się w Liturgię Wielkiego Tygodnia. W jednostce dydaktycznej: *Uwielbienie Pana Jezusa Eucharystycznego – Boże Ciało* wyjaśniono znaczenie procesji. Autorzy informują uczniów, że „Procesje kościelne należą do najstarszych obrzędów liturgicznych i są formą eucharystycznej pobożności,

⁷⁰⁹ „Bierzcie udział w liturgii w swoich parafiach i posilajcie się obficie Słowem Bożym oraz aktywnym uczestnictwem w sakramentach (Orędzie na XXIV Światowy dzień Młodzieży, Watykan, 22 lutego 2009 r.), S. Łabendowicz (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla klasy I gimnazjum*, s. 24; S. Łabendowicz (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla klasy II gimnazjum*, s. 15.

⁷¹⁰ S. Łabendowicz (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla klasy I gimnazjum*, s. 71.

⁷¹¹ Tamże, s. 103.

⁷¹² Tamże, s. 77.

⁷¹³ Tamże, s. 139.

czyli kultu. Uczestnictwo w nich jest świadectwem naszej wiary i wyrazem uwielbienia Jezusa obecnego w Najświętszym Sakramencie. Którego wówczas adorujemy”⁷¹⁴. Odpowiadając na pytania zawarte w części „Pomyśl”, uczniowie oceniają swoje zaangażowanie w Eucharystię oraz procesję Bożego Ciała.

Podręcznik dla klasy drugiej w kilku katechezach skupia się na wyjaśnieniu znaczenia liturgii w życiu Kościoła. Tematy te stanowią wprowadzenie do jednostek lekcyjnych o sakramentach świętych. Katecheza: *Liturgia i jej znaczenie w życiu Kościoła*⁷¹⁵ wyjaśnia, czym jest liturgia⁷¹⁶, uświadamiając uczniom prawdę, że Jezus stanowi jej centrum. Autorzy podają, iż „Jezus Chrystus jest obecny, pośród tych, którzy zbierają się w Jego imieniu. Każde zgromadzenie liturgiczne jest przepełnione obecnością Jezusa”⁷¹⁷. W wyjaśnieniu tej prawdy posłużono się tekstem Mt 18,20. Aby głębiej ukazać istotę liturgii, powołano się na nauczanie Kościoła m.in. teksty: KKK 1069, KKK 1070. Zacytowano również tekst Konstytucji o liturgii świętej: „Liturgia (...) jest szczytem, do którego zmierza działalność Kościoła, i zarazem jest źródłem, z którego wypływa cała jego moc” (Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii świętej*, 10)⁷¹⁸. Ponadto uczniowie poznają, że do liturgii zalicza się: Eucharystię – Mszę Świętą, sakramenty święte, sakramentalia (egzorcyzmy, poświęcenia, błogosławieństwa), liturgię godzin, celebrację roku liturgicznego. Istotnego znaczenia nabiera rachunek sumienia, w którym uczniowie odpowiadają: Czym jest dla Ciebie liturgia? Jak często uczestniczysz w życiu Kościoła? Jakie jest twoje uczestnictwo w liturgii Mszy Świętej? Kształtowanie postawy odpowiedzialności za własny udział w liturgii Kościoła, realizuje się w zadaniu domowym: Napisz, w jaki sposób chrześcijanin może zaangażować się w liturgię Kościoła⁷¹⁹. W kolejnej katechezie ukazują się prawdę, że Jezus stanowi trwały fundament liturgii Kościoła. Autorzy wyjaśniają, iż „Jezus jest fundamentem liturgii. Liturgia chrześcijańska ma na celu uobecnienie historii zbawienia, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa oraz budować wspólnotę wiernych”⁷²⁰. Tym samym uczniowie uświadamiają sobie,

⁷¹⁴ Tamże, s. 145.

⁷¹⁵ Por. S. Łabendowicz (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla klasy II gimnazjum*, s. 26-27.

⁷¹⁶ „Liturgia jest słowem greckim oznaczającym dzieło lub służbę o charakterze publicznym. Liturgia to całość czynności składających się na kult Kościoła, zwłaszcza o charakterze publicznym i wspólnotowym”, tamże, s. 26.

⁷¹⁷ Tamże.

⁷¹⁸ Tamże.

⁷¹⁹ Zob. tamże, s. 27.

⁷²⁰ Tamże, s. 29.

że całe życie liturgiczne koncentruje się wokół Jezusa. Swoje wiadomości uczniowie pogłębiają poprzez analizę bogato zaproponowanych tekstów nauczania Kościoła. Autorzy ponadto podają formy obecności Jezusa w liturgii⁷²¹.

W jednostce dydaktycznej: *Liturgia uwielbieniem Boga pod osłoną znaków*⁷²² realizuje się wychowanie do świadomego i czynnego udziału w liturgii. W katechetycznym przekazie skupiono się na wyjaśnieniu postaw i gestów liturgicznych, wychowując do prawidłowego ich wykonywania. Pod tym kątem postawiono uczniom pytania: Jak wykonujesz znaki i gesty liturgiczne? Jak czynisz znak krzyża? Analizując teksty z Nowego Testamentu, uczniowie odkrywają, w jakim celu Jezus posługiwał się znakami. Ponadto uczniowie dowiadują się, że „W liturgii nie ma miejsca na bierność. Wszyscy powinni brać w niej czynny udział” (Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii świętej*, 30)⁷²³. Kolejna jednostka lekcyjna bezpośrednio wprowadza w tematykę sakramentalną. Autorzy podają, że „Spotkanie z Bogiem za pośrednictwem sakramentów świętych jest nie tylko dobrem Bożym dla człowieka, lecz równocześnie wezwaniem Boga skierowanym pod jego adresem. Sakrament wymaga zatem naszego osobistego zaangażowania”⁷²⁴. Analizując poszczególne treści katechezy, nasuwa się wniosek, że lekcja ma na celu doprowadzić katechizowanego do osobistego spotkania z Chrystusem w sakramentach świętych.

W analizowanym podręczniku na omówienie poszczególnych sakramentów świętych przewidziano kilka katechez. Po jednej katechezie na realizację treści związanych z sakramentem namaszczenia chorych, kapłaństwa i małżeństwa. W dwóch jednostkach omówiono sakrament chrztu i pokuty. Na trzy jednostki dydaktyczne przewidziano naukę o Eucharystii i sakramencie bierzmowania⁷²⁵. Podział tematyki o bierzmowaniu wydaje się być w pełni zasadny, gdyż młodzież przygotowująca się do sakramentu bierzmowania powinna dokładnie poznać, czym jest ten sakrament i jakie są skutki jego przyjęcia. Natomiast poprzez katechezy o Eucharystii wychowuje się katechizowanych do wdzięczności Jezusowi za Jego obecność wśród nas oraz do świadomego i czynnego uczestnictwa w liturgii Mszy Świętej. Szczególnego znaczenia w wychowaniu do prawidłowego pojmowania sakramentu namaszczenia chorych nabiera katecheza: *Dar umocnienie w cierpieniu – namaszczenie chorych*.

⁷²¹ Zob. tamże.

⁷²² Por. tamże, s. 30-31.

⁷²³ Tamże.

⁷²⁴ Tamże, s. 33.

⁷²⁵ Por. tamże, s. 34-59.

Autorzy zaznaczają, że „Namaszczenie chorych – sakrament udzielany wiernym w wypadku poważnej lub grożącej śmiercią choroby. Można go przyjmować wielokrotnie. Wbrew obiegowym opiniom nie jest to sakrament przeznaczony dla umierających”⁷²⁶. W ten sposób kształtuje się świadomość młodzieży, że ten sakrament został ustanowiony jako pomoc dla chorych, który nieraz niesie uzdrowienie, a zawsze ulgę w cierpieniu, umacniając chorego i budząc w nim wielką ufność w miłosierdzie Boże. Omawiane katechezy odgrywają istotną rolę w wychowaniu młodego człowieka do okazywania wdzięczności Bogu za dar sakramentów i potrzebę ich przyjmowania. Treści katechez pozwalają uświadomić uczniom, że otrzymali prawo i obowiązek do pełnego, świadomego i czynnego uczestnictwa w życiu liturgicznym Kościoła. Podręcznik zawiera również blok tematyczny związany z rokiem liturgicznym. Tematy wprowadzają uczniów w przeżywanie świąt i okresów liturgicznych. W tym dziale istotnego znaczenia nabiera katecheza: *Ku jedności – Tydzień modlitw o jedność chrześcijan*, w której wychowuje się uczniów do podejmowania działań ekumenicznych m.in. do uczestnictwa w spotkaniach i nabożeństwach w Kościołach chrześcijańskich⁷²⁷.

Podręcznik dla klasy trzeciej zawiera dział: *Duch Święty umacnia łaskę w sakramencie bierzmowania*, który skupia zagadnienia dotyczące tego sakramentu. Poprzez treści poszczególnych katechez uczniowie poznają sens i cel sakramentu bierzmowania oraz jego liturgię. Ponadto uświadamiają sobie konieczność podejmowania odpowiedzialności za swoje życie w wierze oraz korzystania z pomocy Ducha Świętego. Jednostka dydaktyczna: *Liturgia sakramentu bierzmowania*⁷²⁸, wychowuje do odpowiedzialnego uczestnictwa w liturgii sakramentu umocnienia w wierze. W katechezie zwrócono szczególną uwagę na obrzędy bierzmowania podczas Mszy Świętej oraz wyjaśniono poszczególne znaki obrzędów liturgicznych tego sakramentu. Podobnie, jak we wcześniej omawianych podręcznikach, w klasie trzeciej przewidziano rozdział wprowadzający w przeżywanie roku liturgicznego⁷²⁹. Poszczególne katechezy ukazują sens świąt i okresów liturgicznych. Uczniowie zapoznają się z postaciami świętych, zwyczajami i obrzędami, które towarzyszą różnym świętom przeżywanym w ciągu roku liturgicznego. Oprócz powtarzających się

⁷²⁶ Tamże, s. 54.

⁷²⁷ Por. tamże, s. 122-123

⁷²⁸ Por. S. Łabendowicz (red.), *Życie w miłości Boga. Podręcznik do religii dla klasy III gimnazjum*, s. 108-109.

⁷²⁹ Por. tamże, s. 116-137.

rocznie katechez, przygotowano jednostkę lekcyjną o archaniołach i aniołach oraz o świętych patronach i Dniu Zadusznym. Jednostki tematyczne wprowadzają w przeżywanie uroczystości Wniebowstąpienia Pańskiego i uroczystości Zesłania Ducha Świętego. W jednej z katechez realizuje się wychowanie do kultu Najświętszego Serca Jezusa.

Omawiane podręczniki zawierają treści liturgiczne. Każdy podręcznik zawiera wiele katechez poświęconych liturgii Kościoła katolickiego. Katechezy te realizowane są w osobnych działach. Ponadto wiele uwagi poświęcono samej istocie liturgii, wyjaśniając jej znaczenie w życiu Kościoła. Poprzez katechezę przygotowuje się uczniów do udziału w życiu sakramentalnym.

3.4. Wychowanie do miłości

W omawianych podręcznikach radomskich znajdują się tematy ściśle poświęcone istocie miłości. Ponadto, w powiązaniu z inną tematyką, akcentuje się potrzebę wychowania do miłości. Tak dokonuje się w klasie pierwszej w jednostce dydaktycznej: *Bóg w życiu człowieka*, w której podkreślono, iż „Bóg, ofiarowując człowiekowi swoją bezwarunkową miłość, nadał sens jego życiu. Człowiek, doświadczając takiej miłości, może bezgranicznie zaufać Bogu”⁷³⁰. W katechezie: *Życ jak pierwsi chrześcijanie* autorzy ukazują cechy wspólnoty pierwszych chrześcijan, oparte na więzi miłości, które umacniane są poprzez uczestnictwo w Eucharystii. Autorzy podają, że „Ta więź miłości była od początku źródłem jedności wspólnoty uczniów Chrystusa. Z niej wypływała też troska o potrzebujących. Miłość była źródłem radości, prostoty serca i wzajemnej życzliwości”⁷³¹. W jednostce dydaktycznej: *Św. Piotr głową Kościoła* autorzy wyjaśniają znaczenie perykopy J 21,15-17, w perspektywie miłości do Jezusa. Podają, iż „Trzykrotne wyznanie miłości przez Piotra jest jego odpowiedzią na przyjęcie misji, jaką powierzył mu Chrystus”⁷³². Cytowane słowa podkreślają potrzebę wyrażania miłości Jezusowi na wzór św. Piotra.

⁷³⁰ S. Łabendowicz (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla klasy I gimnazjum*, s. 11.

⁷³¹ Tamże, s. 103.

⁷³² Tamże, s. 105.

W katechezie o stworzeniu świata i człowieka zaakcentowano potrzebę wdzięczności Bogu za Jego opiekę nad światem i ludźmi m.in. poprzez czyny miłości⁷³³. W jednostce dydaktycznej: *Jozue wzywa do służby Bogu* zachęca się uczniów do okazywania miłości poprzez służbę innym. Autorzy podają, że „Okazywanie miłości poprzez służbę innym jest niekiedy bardzo trudne, ale na pewno możliwe do osiągnięcia. Jeżeli szczerze kochamy, to będziemy umieli służyć. Służba jest wyrazem szlachetnej miłości i zaufania”⁷³⁴. W innej katechezie uczniowie dowiadują się, że „Miłość i służba bliźnim to ważny wymiar życia chrześcijańskiego”⁷³⁵. Natomiast w jednostce dydaktycznej: *Przymierze na Synaju wyrazem ojcowskiej miłości Boga do człowieka*, w autorefleksji postawiono uczniom pytanie: Co czynisz, aby wzmocnić swoją miłość wobec Boga i bliźniego?⁷³⁶. Potrzebę kierowania się w życiu miłością zaakcentowano w katechezie: *Czyste spojrzenie na świat*⁷³⁷. Natomiast z katechezy o św. Stanisławie Kostce płynie zachęta do naśladowania patrona, który „stał po stronie prawdy i miłości”⁷³⁸. W analizowanym podręczniku w dwóch jednostkach dydaktycznych zasygnalizowano potrzebę miłości do ojczyzny. W katechezie: *Poznaję Ziemię Ojców wiary Izraela* w rachunku sumienia postawiono uczniom istotne pytania: Jaki jest Twój stosunek do Ojczyzny, kraju Twoich przodków? W jaki sposób okazujesz miłość do swojej Ojczyzny?⁷³⁹. W innej katechezie do rachunku sumienia zaproponowano pytanie: Jak troszczysz się o swoją Ojczyznę?⁷⁴⁰.

W klasie drugiej wiele katechez wpisuje się w realizację wychowania do miłości. W katechezie: *Dar konsekracji ludzkiej miłości – małżeństwo* ukazano sakrament małżeństwa jako dar miłości Boga do człowieka. Wyjaśniono uczniom, że „Sakrament małżeństwa to: włączenie ludzkiej miłości w miłość Chrystusa”.⁷⁴¹ Wychowanie do miłości w rodzinie realizuje się również poprzez postawione uczniom pytanie: W jaki sposób troszczysz się o swoją rodzinę, aby wzrastała w miłości?⁷⁴². Jednostka dydaktyczna: *Miłość i cześć oddawana rodzicom – IV przykazanie* skupia się

⁷³³ Por. tamże, s. 29.

⁷³⁴ Tamże, s. 43.

⁷³⁵ Tamże, s. 81.

⁷³⁶ Tamże, s. 41.

⁷³⁷ Por. tamże, s. 85.

⁷³⁸ Tamże, s. 127.

⁷³⁹ Tamże, s. 33.

⁷⁴⁰ Tamże, s. 51.

⁷⁴¹ S. Łabendowicz (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla klasy II gimnazjum*, s. 59.

⁷⁴² Tamże.

na potrzebie miłości względem rodziców. Katechizowany przyjmuje prawdę, że „Czcic rodziców to kochać ich miłością świadomą, pełną poświęceń”⁷⁴³. Katecheza ponadto wychowuje do miłości i szacunku względem innych osób⁷⁴⁴. W kolejnej jednostce lekcyjnej wyjaśniono uczniom, że „Pan Bóg w szóstym przykazaniu zabezpiecza miłość małżonków i rodziny, wzywając ich do zachowania wierności i miłości. Wskazuje również na relację z innymi ludźmi”⁷⁴⁵. Wychowawczy wymiar miłości realizuje się również w zaproponowanej pracy domowej: „Napisz komentarz do słów: «Warto dla jednej Miłości żyć»”⁷⁴⁶. Natomiast w jednostce dydaktycznej pogłębiającej treści IX i X przykazania Bożego wskazano, że „Wstrzeźliwość jest innym obliczem miłości”⁷⁴⁷. Katecheza: *Chrześcijaństwo religią miłości* w sposób dobitny realizuje ideę wychowania do miłości. Autorzy podkreślają, że „Człowiek stworzony na obraz i podobieństwo Boże rozpoznaje w sobie powołanie do miłości i nie może spełnić się inaczej jak tylko przez miłość. Człowiek odnajduje w miłości również sens swojego życia. Bóg Stwórca człowieka, wzywa nas do realizacji swojego człowieczeństwa przez miłość”⁷⁴⁸. Dokonując rachunku sumienia, uczniowie analizują swoje postępowanie w świetle Chrystusowego prawa miłości. Ponadto oceniają swoje starania na rzecz rozwoju miłości. Natomiast praca domowa ma na celu wzbudzić wśród uczniów odpowiedzialność za realizację przykazania miłości w codziennym życiu.

Treści podręcznika dla klasy trzeciej gimnazjum skoncentrowane są wokół tematu: *Życie w miłości Boga*. Program nauki religii w tej klasie przewiduje ukazanie, iż zasadą życia chrześcijańskiego jest miłość, która powinna objąć cały świat i każdego człowieka. Dział drugi: *Żyjemy, aby kochać* w całości wpisuje się w realizację wychowania do miłości. Omawiany rozdział wskazuje na Jezusa Chrystusa jako źródło prawdziwej miłości. To On mówi dziewczętom i chłopcom, w jaki sposób młody człowiek powinien przeżywać swoje powołanie do miłości. Treści zawarte w tym rozdziale stanowią przygotowanie dalsze do sakramentu małżeństwa oraz ukazują, jak ważna jest odpowiedzialność w życiu młodego człowieka. Prezentują odpowiedzi Kościoła na istotne problemy moralne związane z przekazywaniem życia. Jednocześnie kształtują postawę otwartości na życie, od poczęcia aż po naturalną śmierć.

⁷⁴³ Tamże, s. 99.

⁷⁴⁴ „Z miłości do rodziców wypływa miłość do całej rodziny, a więc do rodzeństwa, dziadków i innych krewnych. Każdy z nas jest odpowiedzialny za szczęście swojej rodziny”, tamże, s. 99.

⁷⁴⁵ Tamże, s. 103.

⁷⁴⁶ Tamże.

⁷⁴⁷ Tamże, s. 109.

⁷⁴⁸ Tamże, s. 62.

Zatem „autentycznie przeżywana miłość do Chrystusa powinna mieć odzwierciedlenie w codziennym życiu”⁷⁴⁹. W rozdziale drugim pierwsza katecheza koncentruje się na ukazaniu prawdy, że Bóg jest miłością. Podkreślono w niej, że miłość jest z Boga i tą miłością należy dzielić się z bliźnimi. Człowiek uczy się od Boga jak kochać. Aby przyjąć Bożą miłość, człowiek musi przyjąć Jezusa⁷⁵⁰. Analizując teksty biblijne i nauczania Kościoła, uczniowie dowodzą, na czym polega wartość Bożej miłości. Dokonując autorefleksji, przyjmują postawę wdzięczności za dar Bożej miłości. W kolejnej jednostce dydaktycznej autorzy podają, że „Jezus uczy nas prawdziwej miłości. Jej obfitość ofiarowana przez Niego ma swoje źródło w sercu samego Boga. On nas miłuje, bo sam jest miłowany przez Ojca”⁷⁵¹. Analizując teksty źródłowe, uczniowie przytaczają wydarzenia z życia Jezusa świadczące o Jego miłości do człowieka. W części „Podejmujemy apostołskie wezwanie” podkreślono, że „Jezus dał nam przykład, co to znaczy miłować każdego człowieka”⁷⁵². Kolejna katecheza ukazuje istotę przykazania miłości Boga i człowieka. Jednostka dydaktyczna wychowuje do kształtowania postawy miłości wobec Boga oraz praktycznego wypełniania przykazania miłości bliźniego. Autorzy wskazują, że „Jezus uczy nas miłości, która ma obejmować całe nasze życie. Człowiek który kocha Boga, potrafi kochać także innych ludzi oraz z szacunkiem i przyjaźnią odnosić się do siebie samego”⁷⁵³. Uczniowie podczas tej katechezy, dokonując rachunku sumienia, analizują swoje postępowanie w świetle przykazania miłości oraz podejmują próbę oceny swoich starań na rzecz rozwoju miłości.

W katechezie: *Miłość, jej istota i wymagania* podjęto próbę określenia, czym jest miłość⁷⁵⁴. Jednostka lekcyjna nabiera szczególnego znaczenia w wychowaniu do miłości, gdyż ukazuje istotę i wymagania miłości doskonałej, przedstawionej w 1Kor 13,1-13. Ponadto w katechezie uwrażliwia się uczniów na sytuacje i zachowania obce miłości. Katecheza 10 i katecheza 11 wychowują do odpowiedzialności za rozwój i sposób przeżywania miłości w codziennym życiu.

⁷⁴⁹ S. Łabendowicz (red.), *Żyć w miłości Boga. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla klasy III gimnazjum*, s. 8.

⁷⁵⁰ Por. S. Łabendowicz (red.), *Żyć w miłości Boga. Podręcznik do religii dla klasy III gimnazjum*, s. 18-19.

⁷⁵¹ Tamże, s. 20.

⁷⁵² Tamże.

⁷⁵³ Tamże, s. 22.

⁷⁵⁴ „Miłość – w potocznym rozumieniu, skłonność właściwa osobie, która przyciąga ją do każdego bytu odbieranego przez nią jako dobro, jako «dający się kochać». W ten sposób miłość rozciąga się na wszystkie relacje człowieka: z sobą samym, z innymi ludźmi, z Bogiem”, tamże, s. 24.

Autorzy podają, że „Miłość Jezusa jest wymagająca. Ma ona korzenie w miłości Jego Ojca. Jej droga wiedzie przez cierpliwe, wypełnianie przykazań. Życie Jezusa jest dla nas wzorem, jak realizować jej wymagania”⁷⁵⁵. Szczególnego znaczenia wychowawczego nabiera również prezentowany tekst „ABC Społecznej Krucjaty Miłości”⁷⁵⁶. Katecheza: *W drodze ku dorosłości – trudności okresu dojrzewania* spełnia rolę wychowawczą w aspekcie prawidłowego pojmowania istoty miłości. Autorzy podają, że „Miłości trzeba się uczyć cierpliwie i wytrwale. Prowadzi do niej długa i ciężka droga. Na tej drodze ku dorosłości Pan Bóg stawia nam przykazania i wskazówki, jak żyć, jak wybierać, aby wspólnie z innymi osiągnąć zbawienie”⁷⁵⁷. Poprzez kolejne katechezy omawianego działu uczniowie poznają naukę o małżeństwie i rodzinie. Jednostka dydaktyczna: *Rodzina wspólnotą życia i miłości* ukazuje rodzinę jako wspólnotę osób zbudowaną na fundamencie miłości. W katechezie wskazano, iż „Rodzinę jednoczy miłość. Jej charakter wspólnotowy wyraża wzajemna troska o siebie”⁷⁵⁸. Analizując teksty biblijne oraz nauczania Kościoła, uczniowie dowodzą, że miłość jest podstawą życia rodzinnego.

Podsumowując, należy stwierdzić, że autorzy omawianych podręczników zrealizowali wymagania programowe w aspekcie wychowania do miłości. Zawierają one dość obszerne treści na omawiany temat. Katechezy są wzbogacone autentycznymi świadectwami. Przedstawiony materiał pozwala w pełni kształtować postawę miłości wypływającej z wiary w Boga.

4. Ocena edukacji religijnej w gimnazjum

Przeprowadzając analizę zawartości treści podręczników do nauczania religii w klasach I-III gimnazjum wydawnictw: radomskiego, krakowskiego i poznańskiego, pod względem wychowania do wiary, modlitwy, liturgii i miłości, stwierdza się, że zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym są one omówione dosyć dokładnie w każdej serii podręcznikowej. Ocena podręczników, dotycząca aspektu wychowania do wiary, pozwala wnioskować, iż ukazują go w sposób porównywalnie szeroki. Przyznać jednak należy, że podręczniki „radomskie” zawierają więcej elementów nauczania wskazującego na przygotowanie do sakramentu bierzmowania.

⁷⁵⁵ Tamże, s. 26.

⁷⁵⁶ Zob. tamże, s. 27.

⁷⁵⁷ Tamże, s. 32.

⁷⁵⁸ Tamże, s. 43.

Analiza treści dotyczących wychowania do modlitwy ukazuje, iż w omawianych podręcznikach aspekt modlitwy jest przedstawiony stosunkowo dokładnie i starannie. Szczególnie podręczniki „krakowskie” prezentują bogactwo różnorodnych modlitw, natomiast seria „radomska” pozwala uczniom na kreatywne działanie, polegające na samodzielnym przygotowywaniu modlitw w różnych intencjach i potrzebach. Nabiera to szczególnego znaczenia, gdyż katechizowany wchodzi w osobistą relację z Bogiem, zwracając się do Niego własnymi słowami. Analizując podręczniki do nauki religii dla klasy pierwszej, drugiej i trzeciej gimnazjum pod względem wychowania do liturgii, trzeba stwierdzić, że wymagane treści w mniejszym lub większym stopniu są w nich obecne. Celem katechezy jest pogłębianie wiary i przygotowanie do spotkania z Chrystusem. Szczególnym miejscem spotkania człowieka z Bogiem jest liturgia, a katecheza liturgiczna pomaga w zrozumieniu i udziale w czynnościach liturgicznych, prowadzi do przeżycia liturgii w sposób żywy i autentyczny, przygotowuje do celebracji sakramentów, odkrywając ich wartości i znaczenie dla człowieka, zapoznaje z okresami roku liturgicznego. Wszystkie te aspekty prowadzą do coraz bardziej świadomego uczestnictwa we Mszy Świętej. We wszystkich analizowanych podręcznikach są zawarte treści odnośnie sakramentów. Różnice dotyczą sposobu omawiania i zakresu zawartości treści. Podejmując temat wychowania do liturgii, należy zwrócić uwagę, jak ważną rolę w tej kwestii odgrywa katecheza. Odpowiedzialność za prawidłowe wychowanie należy do całej wspólnoty Kościoła. Analizowane wersje podręczników do nauki religii zawierają i przekazują powyższe treści w różnym zakresie. Tematyka zgodna jest z obowiązującym *Programem nauczania religii* z 2010 roku i dąży do tego, by wprowadzać katechizowanych do udziału w liturgii całego roku oraz korzystania z sakramentów. Analizując katechizmy pod względem wychowania do miłości, dostrzega się treści, które uwrażliwiają katechizowanego na wartość życia. Niektóre katechezy ukazują dojrzałe formy miłości. Wskazuje się również, że Jezus jest prawdziwym nauczycielem miłości. Przedstawione treści pozwalają uczniom kształtować postawę miłości wypływającą z wiary w Boga. Treści stwarzają okazję do refleksji na temat miłości, ale również mogą pomóc w opanowaniu popędu seksualnego, a tym samym wspomagają katechizowanego w dojrzewaniu do prawdziwej miłości.

Analizując poszczególne serie podręczników na poziomie gimnazjum, nasuwa się wniosek, że stają się one nieodzowną pomocą służącą do wprowadzenia młodego człowieka w godne i odpowiedzialne uczestnictwo w życiu Kościoła. Wymaga to

przekazania w procesie edukacji wiedzy, wiadomości, informacji, metod myślenia, strategii rozwiązywania problemów, umiejętności odróżniania prawdy od fałszu, inaczej mówiąc wyrobienia w katechizowanym niezbędnych kompetencji intelektualnych, które są szeroko omawiane w podręcznikach. Analizowane podręczniki w czytelny sposób służą wyrobieniu w uczniach kompetencji moralnych, a więc: wartości, reguł, norm moralnych, zdolności odróżniania dobra od zła. Ponadto podręczniki zawierają przekaz reguł społecznych, czyli godnych społecznie akceptowanych norm postępowania, głęboko zakorzenionych w tradycji chrześcijańskiej. Utrwała się ponadto postawy patriotyczne wśród uczniów. Bogaty przykład wzorów osobowych, czyli związek wartości i reguł życia chrześcijańskiego, wskazujących pożądane sposoby realizacji codziennego życia we wspólnocie Kościoła i społeczeństwie, wzmacnia proces wychowawczy dorastającej młodzieży. W poszukiwaniu i kształtowaniu wzorców osobowych z pomocą przychodzą wzorce biblijne, postacie świętych i błogosławionych, świadków wiary, a niekiedy świadectwa rówieśników katechizowanych.

Przygotowując podręczniki, należy starannie dobierać treści, ale nie mniej starannie należy dobierać adekwatną dla tych treści formę. Zastosowana forma pełni zatem służebną funkcję wobec procesu uczenia się, powinna ten proces wspierać. Dobierając formę do przetwarzanych treści i wymagań, katecheta winien korzystać ze znanych mechanizmów uczenia się, a więc naśladownictwa i modelowania, uczenia się przez powtarzanie, wzmocnień negatywnych i pozytywnych, presji sytuacyjnej, uczenia się przez wgląd. To wszystko prowadzi do tego, aby proces edukacji był dla ucznia atrakcyjny. Ważna jest zatem forma, dzięki której przedstawimy treści i wymogi edukacyjne w podręcznikach dla uczniów. Treści więc mają być sensowne, przyjemne i atrakcyjne dla katechizowanego. Formę ponadto należy dostosować do możliwości uczniów. Należy zadbać, aby była ona optymalnie dobrana do treści i wymagań. Omawiane podręczniki zawierają treści zgodne z założeniami programowymi, prezentowane w różnorodnej formie. Na podstawie wybranego tematu zostanie przedstawiony sposób prezentowania treści i wymagań stawianych konkretnej jednostce dydaktycznej.

Tabela nr 4

Prezentacja treści na przykładzie katechezy w klasie I gimnazjum

Treści: Mądrość Boga w historii Ludu Wybranego: Księgi Machabejskie.

Wymagania

Uczeń: Dokonuje interpretacji literackiej i religijnej wybranych fragmentów biblijnych.

Prezentuje najważniejsze wydarzenia życia wybranych postaci starotestamentalnych: braci machabejskich.

Wyjaśnia, jak można naśladować postacie biblijne w wyznawaniu wiary.

Seria podręcznikowa	Seria „krakowska”	Seria „poznańska”	Seria „radomska”
Sformułowanie tematu	Bóg jedyny	Dzielni Machabeusze	Machabeusze – ludzie wierni Bogu
Sposób prezentowania treści i wymagań	<p>1. Rozbudowane wprowadzenie, wskazuje, że niejednokrotnie ludzie wiary byli poddawani prześladowaniom, zwłaszcza żyjąc z innymi wyznawcami religii.</p> <p>2. Wyjaśnienie pojęć: Monoteizm, Jahwe.</p> <p>3. Prezentacja Słowa Bożego w tekście narracyjnym, 2Mch 7,1-2.</p>	<p>1. Nawiązanie do wydarzeń historycznych (pod rządami Antiocha IV Epifanesa).</p> <p>2. Słowo Boże 1Mch 2,19-22</p> <p>3. Tekst narracyjny <i>W walce o wiarę</i> z tekstem 1Mch 4,53.55.</p> <p>4. Opis męczeństwa siedmiu braci i ich matki z tekstami 2Mch 7,24; 7,20; 7,9.</p>	<p>1. Rozmawiamy o życiu. Przykład z życia oraz nawiązanie do Narodu izraelskiego, który był poddawany próbie wiary.</p> <p>2. Wyjaśnienie pojęcia Heroizm.</p> <p>3. Analiza tekstów biblijnych wraz z komentarzem. 2Mch 7,1-8.20-23c.25b.27a.29-30.37.39-41. 2Mch 8,1-3a.4-6.</p> <p>4. Analiza KKK 229 oraz nauczania papieża Benedykta XVI.</p>

	<p>4. Zachęta do analizy tekstu 2Mch 7,9.11.14.</p> <p>5. Wyjaśnienie znaczenia wierności jedynemu Bogu.</p> <p>6. Modlitwa (treść modlitwy adekwatna do prezentowanych treści).</p>	<p>5. Nawiązanie do współczesnych męczenników wiary.</p> <p>6. Wezwanie do dawania świadectwa</p> <p>7. Nawiązanie do Mt 10,32-33 (tekst umieszczony w całości.</p> <p>8. Zastanów się. – Czego uczy nas postawa machabeuszów? – Jakiego świadectwa oczekuje Bóg od współczesnego młodego człowieka?</p> <p>9. Przekaz treści poprzez szatę graficzną. Ilustracje przedstawiające biblijne wydarzenia męczeństwa braci machabejskich. Zdjęcie z pieszej pielgrzymki – jako przykład dawania świadectwa wiary.</p>	<p>5. Doprowadzenie do refleksji i rachunku sumienia odnośnie wyznawanej wiary.</p> <p>6. Praca domowa Napisz krótką informację o męczenniku, który poniósł śmierć za głoszenie prawdy.</p> <p>7. Pytania kontrolne i utrwalające.</p> <p>8. Szata graficzna: Obraz przedstawiający braci machabejskich wraz z matką. Zdjęcie harcerzy składających ślubowanie na sztandar (element wychowania do wartości).</p>
--	--	---	--

		Fotografia lektora oraz ilustracja wskazująca na zawierzenie Bogu w modlitwie (różaniec).	
--	--	--	--

Jak wynika z powyższego zestawienia, każdy z podręczników w różnej formie prezentuje treści. Dokonując analizy podręczników, nasuwa się wniosek, że podręczniki serii „poznańskiej” i „radomskiej” w rozbudowany i ciekawszy dla uczniów sposób niż podręczniki „krakowskie” prezentują treści. Należy zaznaczyć, że treści zawarte w podręcznikach można z łatwością dostosować do potrzeb uczniów o specyficznych trudnościach w uczeniu się. Korzystając z bogactwa treści podręczników, łatwo będzie przygotować dostosowania wymagań dla uczniów posiadających opinie bądź orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego. Ponadto analizowane podręczniki w sposób pełny wpisują się w kształtowanie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie. Kształtowanie kompetencji kluczowych w katechezie może stanowić odrębny przedmiot badań.

Oczywiste jest, że podręcznik ucznia jest jednym ze środków nauczania, jednym z elementów procesu dydaktycznego, wobec tego należy zbadać, w jakim stopniu materiał teoretyczny zawarty w podręczniku ucznia odzwierciedla treści programowe nauczania religii w gimnazjum. Zgodnie ze słownikowym rozumieniem podręcznik oznacza książkę przeznaczoną do nauki, zawierającą zbiór podstawowych wiadomości z zakresu jakiejś dziedziny, przedstawiony w sposób jasny i przejrzysty. Omawiane katechizmy w pełni spełniają powyższe normy. Analizowane podręczniki posiadają podobny stały układ rozdziałów zgodny z założeniami programowymi. Poniższa tabela przedstawia niemal identyczny podział działów na przykładzie podręczników dla klasy pierwszej.

Tabela nr 5

Układ rozdziałów na przykładzie podręczników dla klasy I gimnazjum

Seria „krakowska”	Seria „poznańska”	Seria „radomska”
I. Bóg na ludzkich drogach	I. Bóg na ludzkich drogach	I. Bóg na ludzkich drogach
II. Słowo Boga do człowieka	II. Słowo Boga do człowieka	II. Słowo Boga do człowieka
III. Słowo Boga prowadzi człowieka	III. Słowo Boga prowadzi Lud Boży	III. Słowo Boga prowadzi Lud Boży
IV. Słowo stało się Ciałem	IV. Słowo stało się Ciałem	IV. Słowo stało się Ciałem
V. Wypełnienie zbawczych obietnic	V. Słowo Boże rozszerzało się	V. Słowo Boże rozszerzało się
VI. Słowo Boże rozprzestrzenia się	VI. Twoje Słowo na ścieżkach mego życia	VI. Twoje Słowo na ścieżkach mego życia

Powyższy układ i tytuły rozdziałów informują na temat zawartych treści kształcenia, sugerują również prezentację tekstów biblijnych i nauczania Kościoła. Podręczniki wszystkich serii zawierają informacje z historii, geografii i innych przedmiotów. Zawierają ponadto dzieła literackie, które korelują z treściami religijnymi danej jednostki dydaktycznej. Treści nauczania w podręcznikach są zbieżne z programem nauczania, do realizacji którego zostały napisane. W serii „radomskiej” jest wiele tematów, które wykraczają poza założenia programowe, a związane są z przygotowaniem do sakramentu bierzmowania (dział IV w podręczniku dla klasy III gimnazjum). Rozdział IV, w podręczniku dla klasy III gimnazjum, *Duch Święty umacnia łaskę w sakramencie bierzmowania* umożliwia uczniom poszerzenie i zdobycie pożądaných wiadomości w aspekcie przygotowania do sakramentu umocnienia w wierze. W podręcznikach „krakowskich” i „poznańskich” obserwuje się natomiast braki z zakresu przygotowania do sakramentu bierzmowania, tematyka ta została potraktowana zbyt skrótowo. W tych podręcznikach brakuje również proponowanych pytań do sprawdzenia stopnia przyswojenia odpowiednich wiadomości i umiejętności. Dostrzega się również brak propozycji zadań domowych. Dla uczniów, szczególnie słabszych, brak pytań może stanowić pewną trudność w powtarzaniu materiału. Należy jednak dodać, że w podręcznikach „krakowskich” pod niektórymi jednostkami lekcyjnymi w ramce „Pamiętaj” autorzy umieścili istotne treści do zapamiętania.

Omawiane serie podręcznikowe wykazują wiele podobieństw. Kolorowe ramki, a w nich umieszczone najważniejsze teksty, tj. Biblia i nauczanie Kościoła, są stałym elementem jednostek dydaktycznych podręczników „radomskich”. W pozostałych seriach również dostrzega się podobny schemat. Nowe pojęcia (słowa klucze) są wyróżnione pogrubionym drukiem, często także umieszczone w ramce, w podręcznikach „poznańskich” znajdują się na marginesie. Pytania, rachunek sumienia oraz komunikaty, będące pod każdą jednostką dydaktyczną, skłaniają uczniów do przemyśleń, refleksji i zastanowienia, a także ułatwiają pracę własną. Polecenia: *pamiętaj, pomyśl, zastanów się i odpowiedz*, nie są podaniem gotowych rozwiązań, lecz inspirują do myślenia, dokonywania świadomego wyboru, wspomagają zdobywanie umiejętności syntezy, analizy oraz wnioskowania.

Katechizmy „poznańskie” i „radomskie” zawierają wiele ilustracji i zdjęć, które nie tylko spełniają funkcję ozdoby, ale stanowią niejako źródło informacji, uzupełniają tekst, są zintegrowane z tekstem. Zauważa się, że niektóre informacje słowne są starannie i trafnie ilustrowane formami graficznymi. Podręczniki te mogą wzbudzać w uczniach motywację do samodzielnego uczenia się, a przede wszystkim, co jest bardzo ważne do pogłębionego uczestnictwa w życiu wspólnoty Kościoła. Bardzo istotna jest również mobilizacja katechizowanego poprzez podręcznik do wykorzystywania zdobytej wiedzy w codziennym działaniu i praktyce religijnej (np. udział w życiu liturgicznym). Język, jakim posługują się autorzy w omawianych seriach, jest bardzo komunikatywny. Uczeń, który nie jest obecny na lekcji, sam może na podstawie podręcznika przyswoić sobie materiał przewidziany do zapamiętania i zrozumienia. Praca z katechizmem obejmuje rozwój wszystkich sfer osobowości ucznia, nie tylko intelektualnej. Analizując poszczególne teksty Pisma Świętego, nauczania Kościoła oraz świadectw często współczesnych osób, katechizowany utwierdza się w prawdach wiary i duchowo rozwija. Omawiane podręczniki spełniają funkcję „dobrego narzędzia” w rękach katechizowanego oraz katechetów.

Przytoczona analiza edukacji religijnej ukazuje oczekiwania wobec szkoły i nauczyciela. Zostały one sformułowane w trzech obszarach: wiedzy (jakie treści uczeń powinien opanować), umiejętności (co uczeń potrafi) i systemu wartości (czym uczeń kieruje się w życiu osobistym, rodzinnym i społecznym)⁷⁵⁹. Naczelnym priorytetem szkoły jest wszechstronny rozwój ucznia, osiągnąony przez harmonijne łączenie wiedzy,

⁷⁵⁹ Por. J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii ...*, s. 20.

umiejętności i wartości wychowawczych, a także rozwój fizyczny. Drugim priorytetem jest integrowanie w osobowości ucznia wiedzy o świecie faktów i wartości oraz umiejętności ich oceny i wykorzystania we własnym życiu⁷⁶⁰. Jan Paweł II w przemówieniu do kapłanów rzymskich, 5 marca 1981 roku, stwierdził, iż „zasadą podstawową, którą musi kierować się zaangażowanie w tę delikatną dziedzinę duszpasterstwa, jest rozróżnienie pomiędzy nauczaniem religii a katechezą oraz komplementarność tych dwóch dziedzin. W szkołach bowiem pracuje się nad pełną formacją uczniów. Nauczanie religii będzie musiało kształtować swój charakter w odniesieniu do celów i kryteriów właściwych nowoczesnej strukturze oświaty”⁷⁶¹. Kongregacja do spraw Wychowania Katolickiego w dokumencie: *Świecki katolik świadkiem wiary w szkole* zamieszcza wskazanie: „nauczanie religii katolickiej odrębnie, a jednocześnie w uzupełnieniu do właściwej katechezy, powinno być podejmowane w każdej szkole” (nr 56).

W kształceniu religijnym, obok rodziny i Kościoła, podmiotem działania jest szkoła. Dyrektorium zwraca uwagę na wzajemną relację, jaka zachodzi między katechezą i nauką religii w szkole, ponieważ obydwie działania są głęboko uzależnione od siebie i wraz z chrześcijańskim wychowaniem rodzinnym okazują się podstawowymi dla formacji dzieci i młodzieży (por. DOK 60). Mówiąc o własnym charakterze nauczania religii, ukazuje, iż relacja ta jest relacją zróżnicowania i komplementarności. Istnieje nierozdzielny związek i zarazem jasna różnica między nauczaniem religii i katechezą (por. DOK 73). Nauka religii w szkole „jako oryginalna forma posługi słowa jest wezwana do przeniknięcia na obszar kultury oraz wejścia w relacje z innymi dziedzinami wiedzy, uobecniania Ewangelii w systematycznym i krytycznym osobistym procesie przyswojenia kultury” (DOK 73). Nie chodzi tutaj o umożliwienie dialogu z kulturą w ogóle, ale o bezpośrednie rozwijanie tego dialogu w osobowym procesie systematycznego i krytycznego wtajemniczenia oraz spotkanie z dziedzictwem kulturowym, jakie rozwija szkoła. Nauka religii sytuuje się jako

⁷⁶⁰ W tym kontekście warto przywołać cztery filary nauczania i wychowania (cele ogólne kształcenia) wskazane w raporcie Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji dla XXI wieku pod przewodnictwem Jacques'a Delorsa. Są to: uczyć się, aby wiedzieć (wiedza); uczyć się, aby działać (umiejętności); uczyć się, aby być (system wartości i postaw); uczyć się, aby żyć wspólnie z innymi (pokojowe współistnienie i współdziałanie całej ludzkości). Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji dla XXI wieku pod przewodnictwem Jacques'a Delorsa, *Edukacja – jest w niej ukryty skarb*, Warszawa 1998; S. Łabendowicz, *Nauczanie religii w systemie szkolnym*, ZFK 27 (2007) nr 3, s. 74-76.

⁷⁶¹ Jan Paweł II, *Szkoła i religia. Przemówienie do kapłanów diecezji rzymskiej*, „L'Osservatore Romano”, wydanie polskie 4 (1981), s. 14.

element koniecznego dialogu interdyscyplinarnego⁷⁶². Dialog ten może zostać wprowadzony przede wszystkim na tym poziomie, na którym każda dyscyplina kształtuje osobowość ucznia. Takie przedstawienie orędzia chrześcijańskiego będzie wpływać na sposób, w jaki rozumie się początek świata i sens historii, podstawę wartości etycznych, funkcje religii w kulturze, przeznaczenie człowieka, relację z naturą (por. DOK 73)⁷⁶³.

W myśl zadań nakreślonych w *Dyrektorium ogólnym o katechizacji* nauczanie religii w szkole stanowi miejsce koniecznego dialogu interdyscyplinarnego. Dialog ten może być prowadzony przede wszystkim na tym poziomie, na którym każda dyscyplina kształtuje osobowość ucznia⁷⁶⁴. Jak wskazuje *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, takie przedstawienie orędzia chrześcijańskiego „będzie wpływać na sposób, w jaki rozumie się początek świata i sens historii, podstawę wartości etycznych, funkcje religii w kulturze, przeznaczenie człowieka, relacje z naturą” (DOK 73). Wynika z tego, że zadaniem nauki religii jest włączenie się w realizację założeń szkoły przez integrowanie treści kształcenia religijnego z treściami pozostałych przedmiotów. Korelacja ta powinna być podjęta na poziomie podstawy programowej oraz programów kształcenia. Celem jej jest pogłębianie treści, unikanie jednostronności, doskonalenie precyzowania myśli i logicznego argumentowania, przygotowanie do apostołstwa, umiejętność mówienia o Chrystusie i wierze w środowisku życia⁷⁶⁵.

Preambuła *Podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów* zawarta w *Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej dnia 21 maja 2001 roku w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego, kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół oraz kształcenia w profilach w liceach profilowanych*⁷⁶⁶ zawiera stwierdzenie, że nauczyciele powinni dążyć do wszechstronnego rozwoju ucznia. Jest to nadrzędny cel pracy edukacyjnej⁷⁶⁷. Nauczanie religii w szkole powinno na miarę możliwości podejmować wszystkie funkcje katechezy w zakresie: kształcenia, wychowania i wtajemniczenia, mieć powiązanie ze wszystkimi działaniami katechetyczno-ewangelizacyjnymi Kościoła, winno być pogłębieniem intelektualnym i przygotowaniem do katechezy inicjacyjnej

⁷⁶² Por. J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii w polskiej szkole*, Poznań 2002, s. 31-32.

⁷⁶³ Por. S. Łabendowicz, *Nauczanie religii...*, s. 74-76.

⁷⁶⁴ Por. J. Szpet, jw., s. 23.

⁷⁶⁵ Por. tamże; S. Łabendowicz, jw., s. 74-76.

⁷⁶⁶ Zob. Dz. U. nr 61 z dnia 19 czerwca 2001 r., poz. 625.

⁷⁶⁷ Por. J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii...*, s. 20.

prowadzonej w ramach parafii⁷⁶⁸. Spełniając to, szkoła staje się jednym z miejsc pracy duszpasterskiej Kościoła, choć musi być świadoma, że wymiaru wtajemniczenia w pełni nie da się urzeczywistnić⁷⁶⁹. Najlepszym środowiskiem tego jest parafia, wspólnota wierzących. Trudno mówić o pełnym podjęciu realizacji przez lekcje religii w szkole zadań katechezy. Podczas gdy kształcenie i wychowanie są wpisane w zakres dydaktyki świeckiej, wtajemniczenie jest własnym zadaniem Kościoła. Nie można rezygnować z przekazu wiedzy⁷⁷⁰, poznania (DOK 92), kształcenia i wtajemniczenia. Lekcja religii w szkole nie może jednak ograniczać się do przekazu wiedzy czy religioznawstwa⁷⁷¹. Nauczanie religii w szkole pomaga uczniom wierzącym w lepszym zrozumieniu orędzia chrześcijańskiego w relacji do wielkich problemów egzystencjalnych wspólnych religiom i charakterystycznych dla każdej istoty ludzkiej, w relacji do wizji życia szerzej obecnych w kulturze i do pierwszorzędnych problemów moralnych, w jakich znalazła się dzisiaj ludzkość; umacnia i pogłębia wiarę; pomaga w świadomym wyborze wiary, przeciwdziała niedojrzałości i obojętności⁷⁷². Uczniom, którzy są na etapie poszukiwania wartości religijnych lub doświadczają wątpliwości religijnych, nauczanie religii w szkole pozwala odkryć, czym właściwie jest wiara w Jezusa Chrystusa, poznać, jakie są odpowiedzi Kościoła na ich pytania, daje im okazję lepszego przeanalizowania własnych decyzji. Wobec uczniów niewierzących nauczanie religii w szkole nabiera cech misyjnego głoszenia Ewangelii w relacji do decyzji wiary, do której wzrostu i dojrzałości będzie prowadzić potem katecheza w kontekście wspólnotowym (por. DOK 75). Umożliwia także jaśniejsze rozeznanie i rewizję zajmowanego stanowiska w świetle poglądów innych osób⁷⁷³.

Katecheza szkolna w aspekcie wychowania nie może ograniczać się tylko do przekazu wiadomości religijnych, ale powinna „obejmować wychowanie liturgiczne, modlitewne, moralne, wprowadzenie do życia we wspólnocie i misji. Katecheza jest bowiem integralną formacją wszystkich aspektów życia chrześcijańskiego”⁷⁷⁴,

⁷⁶⁸ Por. tamże, s. 34.

⁷⁶⁹ Zob. J. Charytański, *Z Dobrą Nowiną w szkole*, Warszawa 1991; K. Pawlina, *Młodziż końca XX wieku*, AK 533 (1998).

⁷⁷⁰ Por. Z. Janczewski, *Katecheza w świadomości młodzieży szkół średnich w rejonie pilskim. Studium socjologiczno-pastoralne*, Poznań 2000, s. 36.

⁷⁷¹ Por. Z. Janczewski, jw., s. 261-262; S. Łabendowicz, *Nauczanie religii w systemie szkolnym*, ZFK 27 (2007) nr 3, s. 74-76.

⁷⁷² Por. E.J. Korherr, *Nauczanie religii w szkole służbą człowiekowi*, w: *W służbie człowiekowi*, red. Z. Marek, Kraków 1991, s. 65.

⁷⁷³ Tamże.

⁷⁷⁴ Por. E. Osewska, *Formułowanie celów jednostki katechetycznej*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAK/formulowanie_celow.html# [11.03.2015].

„jest czymś więcej niż nauczaniem; jest ona pogłębieniem całego życia chrześcijańskiego” (DOK 67). Przekaz wiary nie może polegać tylko na podaniu treści i na ich przyswojeniu przez katechizowanych, lecz ma na celu rozwijać i kształtować ich wiarę. Idee przewodnie wychowania religijnego poprzez katechizację szkolną nakreśliła *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach* przygotowany przez Komisję Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski⁷⁷⁵. Ten program nauczania religii jest zgodny z założeniami zawartymi w *Podstawie programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*. Jednak podstawowym tekstem doktrynalnym dla katechezy jest *Pismo Święte i Katechizm Kościoła Katolickiego*. Katecheza w szkole to nie tylko zdobywanie wiedzy, ale przede wszystkim umiejętności, sprawności i postaw. Zadanie to wynika także ze specyfiki katechezy⁷⁷⁶. Katechizacja, jako systematyczna, celowa i zorganizowana czynność edukacyjna, jest działaniem eklezjalnym poprzez misję katechetyczną Kościoła. Wpisuje się w „wielkie dzieło, którego zadaniem jest doprowadzić człowieka do tego, by był blisko Jezusa, by do Niego przyłgnął”⁷⁷⁷ i dawał o Nim świadectwo we własnym środowisku. Jest powiązana ze wszystkimi działaniami katechetycznymi Kościoła, szczególnie z różnymi formami ewangelizacji, tj. z preewangelizacją, nową ewangelizacją i z katechezą ewangelizacyjną. Specyfika nauczania religii w szkołach polega na wypełnianiu zarówno zadań postawionych przez Kościół, jak też wybranych celów i zadań szkoły⁷⁷⁸. Dlatego katecheta powinien kształtować umiejętności i wychowywać uczniów do podjęcia odpowiedzialności za swoje życie. Na katechezie wychowuje się zatem do podejmowania zadań w szkole, rodzinie i życiu społecznym. Jej proces dydaktyczny wymaga zastosowania również różnych metod, form i środków pracy, które pomogą wychować młodych chrześcijan na ludzi świadomych swoich zadań i odpowiedzialnych za ich wykonanie. Katechizowani są wówczas niejako zmuszeni do wspólnego podejmowania i realizowania wyznaczonych celów, czy też rozwiązywania przedstawionych problemów. Dzięki temu treści, z którymi

⁷⁷⁵ Obecnie jest to program z 2010 roku.

⁷⁷⁶ Por. J. Szpet, *Przyszłość...*, 36; K. Pawlina, *Młodzież końca XX wieku*, AK 533 (1998) z. 1, s. 66; Z. Janczewski, *Katecheza w świadomości młodzieży szkół średnich w rejonie pilskim. Studium socjologiczno-pastoralne*, Poznań 2000, s. 227.

⁷⁷⁷ P. Tomasiak, *Lekcja religii katolickiej: wybór między dwiema skrajnościami*, Kat 43 (1999) nr 7-8, s. 94.

⁷⁷⁸ Por. R. Murawski, *Ewangelizacyjny charakter katechezy*, AK 84 (1992) nr 2, s. 184; G. Puchalski, *Perspektywy nowej ewangelizacji w nauczaniu Jana Pawła II*, „Studia Elbląskie” 3 (2001), s. 231-243; J. Szpet, *Ewangelizacyjny wymiar szkolnych lekcji religii*, w: *Katecheza ewangelizacyjna w rodzinie, parafii, szkole*, red. S. Dziekoński, Warszawa 2002, s. 185-204.

zapoznali się, głębiej zapadną w ich umysły i przenikną ich serca⁷⁷⁹. Umacnianie wspólnoty oraz wtajemniczenie stanowi zatem istotne zadanie wychowawcze katechezy, która ma również wprowadzić w życie Kościoła, dopomóc katechizowanemu w odszukaniu swojego miejsca oraz właściwej roli w świecie. Chce w ten sposób pomóc ludziom w zdobywaniu świętości poprzez życie we wspólnocie. Jest to jej zadanie, albowiem wzrastanie do świętości odbywa się poprzez osiągnięcie pełni wiary na danym etapie chrześcijańskiego życia i w danej społeczności⁷⁸⁰. Katecheza towarzyszy człowiekowi na różnych etapach jego rozwoju, w życiu rodzinnym, zawodowym, społeczno-politycznym, by w ten sposób doskonalić także jego religijność (por. DCG 92). Jednocześnie przygotowanie katechetyczne powinno stać się pomocą do czynnego, świadomego i godnego uczestniczenia katechizowanych w liturgii Kościoła. Zatem zadaniem katechezy szkolnej w aspekcie nauczania i wychowania jest prowadzenie „zarówno wspólnoty jak i poszczególnych wiernych do osiągnięcia dojrzałości w wierze” (DCG 21) oraz realizowanie w sposób harmonijny zadania w zakresie nauczania, kształcenia umiejętności i wartości wychowawczych⁷⁸¹. Należy dążyć do integrowania poszczególnych dziedzin wiedzy. Dzięki temu w centrum działań edukacyjnych szkoły znajduje się uczeń ze swoją osobowością, podmiotowością i indywidualną drogą rozwoju⁷⁸².

Reasumując, można sformułować następujące wnioski odnośnie edukacji religijnej w gimnazjum:

- współczesne przemiany społeczno-kulturowe prowadzą do spłylenia wiary młodego pokolenia. Systematycznie wzrasta liczba młodzieży niepraktykującej;
- promocja antywartości, jaka dokonuje się poprzez mass media, a tym samym lansowanie „luźnego” stylu życia, prowadzi do negacji podstawowych zasad moralnych, szczególnie odnoszących się do chrześcijańskiego pojmowania miłości;

⁷⁷⁹ Por. M. Śnieżyński, *Realizacja zajęć katechezy w podającym toku nauczania (wyniki badań)*, w: *Katecheta w szkole. Poradnik pedagogiczny*, red. M. Śnieżyński, Kraków 1994, s. 197n; A. Długosz, *Jak przygotowywać i oceniać katechezę*, Częstochowa 1997, s. 77; S. Łabendowicz, *Udoskonalenie katechezy przez stosowanie zasady aktywności*, ZFK 21 (2006) nr 1, s. 84.

⁷⁸⁰ Por. W. Kubik, *Zasadnicze problemy współczesnej dydaktyki w katechezie*, AK 418 (1978) nr 2, s. 233; D. Kurzydło, *Koncepcja katechezy dorosłych we współczesnych dokumentach Kościoła*, Kraków 2003, s. 159-164.

⁷⁸¹ Por. D.M. Sarzała, *Wychowanie do wartości w dobie pluralizmu*, „Wychowawca” 9 (2000), s. 6; J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii w polskiej szkole*, Poznań 2002, s. 20; T. Panuś, *Zasada wierności Bogu i człowiekowi i jej realizacja w polskiej katechizacji*, Kraków 2001, s. 99.

⁷⁸² S. Łabendowicz, *Nauczanie religii w szkole z perspektywy 25-lecia*, w: *Przyjdź królestwo Twoje*, red. M. Jagodziński, J. Wojtkun, Radom 2016, s. 391-418.

- młodzież gimnazjalna, utrwalając wypaczony obraz miłości, neguje katolickie zasady moralne w aspekcie seksualności człowieka;
- pogłębiająca się laicyzacja społeczeństwa przyczynia się do postępującej obojętności religijnej młodzieży;
- niektóre kręgi społeczne i polityczne ukazują katechezę jako uciążliwą w systemie edukacji szkolnej. Dlatego niejednokrotnie neguje się podstawy programowe katechezy oraz zawartość treściową podręczników do nauki religii;
- aktywność religijna młodzieży gimnazjalnej wzrasta w okresie przygotowania do sakramentu bierzmowania. Udział w życiu sakramentalnym i liturgicznym w większości podyktowany jest chęcią przyjęcia sakramentu bierzmowania. Zauważa się, że coraz więcej młodzieży rezygnuje z przyjęcia tego sakramentu. Często spowodowane jest to poprzez sformalizowany model przygotowania do bierzmowania (indeksy uczniów);
- zauważa się zanik potrzeby uczestnictwa w życiu wspólnotowym parafii. Przyczyna tkwi między innymi w zmianie środowiska – często szkoła znajduje się na terenie innej parafii. Dlatego potrzebna jest katecheza parafialna;
- istotnym zadaniem dla rozwoju katechezy młodzieży jest wzmocnienie działań ewangelizacyjnych zmierzających do nawrócenia;
- pierwotne podręczniki do gimnazjum zawierały zbyt mało treści ewangelizacyjnych zmierzających do nawrócenia. Podstawa programowa z 2010 roku wniosła jednak niewielkie zmiany w tym zakresie;
- u podstaw indywidualnego życia ewangelicznego ucznia Chrystusa leży nawrócenie, czyli „przejście” od niewoli grzechu do wolności w realizowaniu dobra wspólnego, którego wypełnieniem jest miłość⁷⁸³. Realizacja duszpasterstwa nawrócenia jest możliwa w ramach wychowania duszpasterskiego opartego na nowej ewangelizacji.
- nowa ewangelizacja wprowadza młodych ludzi do wspólnoty kościelnej, ale jednocześnie jest wezwaniem dla Kościoła, aby wszedł w środowisko młodzieży, nie czyniąc różnicy między młodymi ludźmi, którzy są w stanie pomagać innym a młodymi, którzy potrzebują wsparcia;

⁷⁸³ Por. J. Przybyłowski. *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001, s. 289.

- w katechezie współczesnej młodzieży etap ewangelizacji należy poprzedzić preewangelizacją;
- istotą katechezy współczesnej młodzieży jest wzmocnienie przekazu depozytu wiary, którego odpowiednim miejscem jest szkoła, gdzie odbywa się edukacja religijna;
- potrzeba podjąć konkretne działania, aby pobudzić młodzież do aktywnego udziału w życiu sakramentalnym, a tym samym na nowo odkryć znaczenie sakramentu Eucharystii oraz pokuty w życiu chrześcijanina;
- należy odkryć znaczenie katechezy mistagogicznej na etapie katechezy dorastającej młodzieży.

Niezbędne jest zatem podjęcie wszelkich wysiłków, aby pomóc młodym ludziom w odkrywaniu powołania wiary i wspomagania formacji ewangeliczno-wspólnotowej, by mogli brać czynny udział w życiu Kościoła. Dlatego konieczne jest ciągle udoskonalanie założeń programowych, pomocy i podręczników, aby jak najskuteczniej przyczynić się do rozwoju wiary katechizowanych.

ZAKOŃCZENIE

Przemiany społeczno-kulturowe i edukacyjne, z którymi mamy do czynienia w Polsce, otworzyły przed polską młodzieżą ogromne szanse. Młodzi ludzie potrzebują dobrego wychowania. Przede wszystkim wsparcia ze strony rodziny, a także ze strony prawdziwie mądrych ludzi, którzy w duchu miłości, zaufania i cierpliwości będą ukazywać sens życia oraz zachęcać do podejmowania trudu samowychowania. H. Muszyński powiedział, „młodzi potrzebują nie tyle słów i teorii, bo tego mają już dość, co przede wszystkim świadków. Jan Paweł II jest właśnie takim świadkiem. (...) Piękne jest, że ten człowiek *nie boi się* ukazywać swojej słabości, tego, że z trudem chodzi i że jest coraz to bardziej zmęczony. Młodzi potrzebują takich świadków, którzy jednocześnie patrzą w przyszłość i pociągają ich ku ideałowi”⁷⁸⁴. W Polsce wprowadzenie katechezy do szkół publicznych po roku 1990, jak i reforma systemu szkolnictwa polskiego z roku 1999, doprowadziły do powstania nowych programów i podręczników katechetycznych. Obecnie na polskim rynku wydawniczym znaleźć możemy wiele wersji podręczników do nauki religii. Ten pluralizm podręczników stawia katechetów w obliczu wyboru odpowiednich pomocy dydaktycznych. Podręczniki szkolne, także do nauki religii, muszą spełniać odpowiednie kryteria wymagane przez cały system edukacji. Muszą również być odpowiednio opracowane od strony dydaktycznej, treściowej i pedagogicznej, by ich odbiorcy je rozumieli i korzystali z nich dla własnego rozwoju. W dokumentach Kościoła⁷⁸⁵ przypomina się, że okres młodości ma niezwykle znaczenie dla rozwoju człowieka; Sobór Watykański nazywa go „czasem nadziei” (zob. DWCh 2), natomiast Jan Paweł II „darem” i „zadaniem” (zob. ChL 58). Warto tutaj podkreślić, że w nauczaniu posoborowym Kościoła przeważa pozytywny obraz młodzieży (por. ChL 46, DOK 182), nie wykluczając zaangażowania w życie religijne (por. DOK 182). Jednocześnie w dokumentach zauważa się, że ten okres rozwojowy jest czasem kryzysu duchowego

⁷⁸⁴ H. Muszyński, *O ekumenizmie w Polsce u progu Trzeciego Tysiąclecia*, „Biuletyn poświęcony przygotowaniom do obchodów Wielkiego Jubileuszu Roku 2000, *Trzecie Tysiąclecie*” (1998) nr 1 (styczeń-marzec), Katowice 1998, s. 36.

⁷⁸⁵ Zob. D. Kurzydło, *Badania empiryczne w katechetyce na przykładzie zastosowania ankiety audytoryjnej* (Temat badania: Funkcja wtajemniczenia w katechezie młodzieży wobec problemów rozwojowych i zagrożeń cywilizacyjnych); Zob. P. Mąkosa, *Katecheza młodzieży gimnazjalnej w Polsce. Stan aktualny i perspektywy rozwoju*, Lublin 2009; A. Offmański (red.), *Troska Kościoła o współczesną polską młodzież. Zarys problematyki*, Szczecin 2008.

i kulturowego (zob. OIK 84, EN 56, DOK 20-22, DWCh 2, ChL 46, FC 66, KKK 2526). Jan Paweł II zauważa ponadto, że kryzys młodzieńczy nie omija również osób, które przeszły formację chrześcijańską i przyjęły sakramenty (zob. CTr 19). Młodzież zatem – ze względu na niejednorodność i nierównomierność rozwoju jako zróżnicowany adresat katechezy – stanowi dla Kościoła ogromne wyzwanie. Wśród tych wyzwań wymienić można: trudność z odnalezieniem własnej tożsamości i roli społecznej, kryzys religijności przejawiający się w osłabieniu wiary, zmniejszeniu częstotliwości praktyk religijnych, świadomości eklezjalnej, a także problemy natury moralnej. Widać więc, że Kościół bardzo dobrze zdaje sobie sprawę z tej diagnozy (por. OIK 83, DKKKP 67, DOK 181). Jeśli chodzi o młodzież gimnazjalną, to konkretne odniesienia do pracy katechetycznej znajdujemy w *Podstawie programowej katechezy* zarówno z 2001, jak i 2010 roku. W dokumentach tych zwraca się uwagę na niezwykle dynamiczny charakter przemian w sferze biologicznej, emocjonalnej i osobowościowej, co może prowadzić do głębokiego kryzysu tożsamościowego (zob. PPK 49-50). Autorzy *Podstawy programowej katechezy* zwracają uwagę na konflikt między głęboko obecną w nastolatku sferą dziecięcą, a rodzącą się osobowością, bardziej dojrzałą, człowieka dorosłego. Ów konflikt skutkuje wieloma problemami, z jakimi musi sobie poradzić proces formacyjny, edukacyjny i wychowawczy. Kryzys tożsamości, wiary i moralności – o którym mówi się często w dokumentach Kościoła powszechnego – w dokumentach polskiego Kościoła ukazany jest bardziej jako zagrożenie, a nawet przyczyna odejścia od religii. Podjęcie badań nad tą formą katechezy w Polsce wiąże się zatem, z jednej strony, z potrzebą bardzo rzetelnej diagnozy sytuacji młodzieży w obecnej rzeczywistości edukacyjnej i społeczno-kulturowej w naszym kraju, a z drugiej, z poszukiwaniem sposobu (drogi) dotarcia z orędziem Ewangelii do młodzieży w sposób adekwatny do ich możliwości i pragnień.

Autorzy *Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* określają religijność współczesnego nastolatka jako selektywną (wybiórcze przyjmowanie zasad moralnych), impresywną (nastawienie na przeżycie), indywidualistyczną, podatną na kryzysy, powierzchowną. Jednocześnie to w kontaktach z rówieśnikami dorastająca młodzież określa, jakimi ludźmi chcą być i jakiego rodzaju relacje chcą tworzyć, przy czym grupa rówieśnicza może wywierać zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na ich zachowania i poglądy. Młodzież dąży do spełniania zewnętrznych oczekiwań społecznych. Program nauczania religii

w szkołach tworzony jest w diecezjach i musi być zatwierdzony przez Kurię, podobnie jak podręczniki dla uczniów, podręczniki metodyczne czy poradniki dla nauczycieli. A zatem muszą być one zgodne z Podstawą programową katechezy Kościoła katolickiego w Polsce, poprawne katechetycznie, metodologicznie, metodycznie oraz uzyskać pozytywną recenzję Komisji Wychowania Katolickiego KEP. Religijność poszczególnych ludzi jest bardzo zróżnicowana. Ze względu na złożoność tego zjawiska podobne jej przejawy mogą występować w różnych okresach rozwojowych. Jednakże wyodrębnienie owych okresów w życiu człowieka zakłada określoną koncepcję jego religijności, z czym wiąże się zagadnienie struktury przeżyć religijnych, określone mechanizmy rozwoju, a przede wszystkim kwestia prawidłowości przeobrażeń zachodzących w poszczególnych okresach. Ich znajomość jest niezbędna przy formułowaniu wniosków pastoralno-katechetycznych, przy podejmowaniu odpowiednich działań duszpasterskich, jak również do wychowania religijnego oraz wyznaczania form pracy wychowawczej z dziećmi, młodzieżą, a także z ludźmi dorosłymi⁷⁸⁶. Rozwój religijności człowieka zależy najpierw od ogólnej zasady ciągłości i jednolitości działań oraz atmosfery radości tworzonej przez jego najbliższe otoczenie, zwłaszcza przez rodziców i opiekunów. Następnie dochodzą do tego działania innych wychowawców i osób znaczących w życiu dziecka. Są nimi duszpasterze, katecheci, nauczyciele, ale wpływ mogą mieć także osoby, np. z grup rówieśniczych. W okresie zaś dorosłego życia, poczynając już od młodości, najważniejszym wydaje się osobiste zaangażowanie danej osoby w sprawy dotyczące religijności. Oddziaływania tych wszystkich komponentów rozwoju dziecka oraz jego aktywność własna nadają pewne ukierunkowanie, co w kolejnych etapach rozwoju przechodzi w świadome samowychowanie. Stąd w wychowaniu religijnym należy raczej rozbudzać uczucia i potrzeby religijne, aniżeli próbować je zaspokajać. Religijność bowiem człowieka w poszczególnych etapach jego rozwoju, a w sposób szczególny w wieku młodzieńczym i całym życiu dorosłym, jest w znacznym stopniu efektem własnej aktywności, nie zaś wynikiem oddziaływań czynników zewnętrznych, które pełnią rolę jedynie wspomagającą ów rozwój⁷⁸⁷.

⁷⁸⁶ Zob. D. Adamczyk, *Psychopedagogiczne konotacje rozwoju religijności człowieka*, jw.; W. Prężyna, *Kształtowanie się życia religijnego w świetle psychologii rozwojowej*, „Znak” 23 (210) (1971), s. 1583 n; Cz. Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych jego okresów życia*, w: *Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Lublin 1982, s. 153.

⁷⁸⁷ Por. D. Adamczyk, *Psychopedagogiczne konotacje rozwoju religijności człowieka*, jw.; zob. D. Ziółkowski, *Z zagadnień dojrzałości religijnej*, „Znak” 12 (1971), s. 1587-1595; R. Pomianowski, C. Walesa, *Dziecko. Rozwój religijny*, kol. 533.

Ze względu na wielorodność samego procesu dorastania, środowisko szkolne i katechetyczne jest specyficznym miejscem spotkania z młodymi uczestnikami dialogu wiary, którzy posiadają zróżnicowaną religijność: są to ludzie i głęboko wierzący, i wierzący z innych powodów niż samo wezwanie Ewangelii, i ateści (por. DOK 184). Tym, co odróżnia katechezę od lekcji religii jest przede wszystkim funkcja wtajemniczenia w prawdy wiary (nawet gdyby szkolne nauczanie było w stanie tę funkcję zrealizować w jakimś stopniu w zakresie modlitwy, to autentyczne wtajemniczenie jest możliwe jedynie we wspólnocie eklezjalnej, pośród dorosłych wyznawców i świadków Jezusa Chrystusa). Natomiast funkcje nauczania i wychowania powinny w szkolnej rzeczywistości stać się modelem dla innych przedmiotów szkolnych (por. DOK 73). Miejsce lekcji religii w praktyce szkolnej jest jasno ustalone, a mianowicie nie tyle pełni ona „funkcje katechetyczno-inicjacyjne, co raczej preewangelizacyjne oraz wychowawcze, ze szczególnym uwzględnieniem funkcji nauczania”⁷⁸⁸. Do szkoły dokumenty Kościoła w Polsce wprowadziły jako lekcję religii specyficzną formę katechezy (katechezę szkolną), która miała być uzupełniona o wymiar parafialny duszpasterstwa. Czy taka forma, taki paradygmat pracy z młodzieżą spełnia pokładane w niej oczekiwania, powinny ujawnić gruntowne badania, których niestety brakuje. Analiza sytuacji i potrzeb zawsze powinna poprzedzać organizację działalności katechetycznej oraz szkolne nauczanie religii (zob. DOK 279), a w obecnych czasach powinna być dokonywana stale. Dodatkowo w przypadku młodzieży gimnazjalnej należy być niezwykle świadomym specyfiki tego okresu rozwojowego. W powszechnej opinii największą trudnością dostarcza prowadzenie katechezy w gimnazjum, w tym wieku młodzież przeżywa bowiem szereg problemów związanych z dynamicznym rozwojem w niemal każdej sferze życia i przysparza wielu problemów wychowawczych. Niniejsze badania próbują choć w części wyjść naprzeciw konieczności, przed jaką stoi Kościół, by nie zmarnować czasu i energii na nieskuteczną naukę religii gimnazjalistów w obecnej dobie. Tym bardziej, że przemiany cywilizacyjne i kulturowe dotyczą także funkcjonowania samego systemu szkolnego, w ramach którego organizowana jest lekcja religii⁷⁸⁹.

⁷⁸⁸ P. Mąkosa, *Katecheza młodzieży gimnazjalnej...*, s. 190.

⁷⁸⁹ Zob. D. Kurzydło, *Jaki model przygotowania młodzieży do sakramentu bierzmowania? Katecheza bierzmowania*, w: P. Mąkosa (red.), *Katecheza ewangelizacyjna. Poszukiwania koncepcji*, Lublin 2010, s. 265-296;

Problematyka podjęta w niniejszej pracy wskazuje, że wychowanie młodzieży, a zwłaszcza wychowanie religijne, staje się dziś bardzo trudnym zadaniem, głównie z powodu nie zawsze korzystnych przemian w świadomości i postawach młodych. Przemiany te spowodowane są coraz trudniejszą sytuacją młodzieży w zmieniającym się świecie. Wielu młodych ludzi, sfrustrowanych i zawiedzionych, sięga po narkotyki, alkohol czy inne formy uzależnienia, prowadzące najczęściej do wyniszczenia biologicznego i duchowego. Poszerzają się kręgi młodych kontestujących zastany porządek społeczny i uznawane przez świat dorosłych wartości podstawowe. Do takich należą też wartości religijne. Wielu młodych ludzi łatwo ulega indoktrynacji sekt, różnego typu nacjonalizmom, postawom ksenofobicznym, nihilizmowi. W niniejszej pracy starano się ukazać najistotniejsze z uwarunkowań życia i obecności młodzieży we współczesnych społecznościach mających wpływ między innymi na edukację religijną w szkole. Czasy, które przeżywamy, przynoszą jednak nie tylko zagrożenia dla życia duchowego młodego pokolenia, dają też wiele nowych szans i możliwości. Istnieje nie tylko pilna potrzeba działań zapobiegających negatywnym zjawiskom i wzmacniających pozytywne przejawy współczesności, ale i prac naukowych podejmujących problematykę edukacji młodzieży, a zwłaszcza edukacji religijnej młodzieży. Od niedawna dopiero podejmuje się w badaniach i literaturze zagadnienia rozwoju religijnego młodzieży. Znajomość praw i mechanizmów rządzących tym rozwojem jest „jednym z warunków właściwie prowadzonej edukacji religijnej, czyli nauczania i wychowania religijnego młodego pokolenia”⁷⁹⁰. Jest to jednocześnie jedno z najważniejszych zadań współczesnego Kościoła. Można powiedzieć, że „dzięki wielu badaniom i pracom teoretycznym mamy niezłe rozeznanie, jeśli idzie o diagnozę sytuacji, uwarunkowań, w jakich wychowuje się młodzież, także w zakresie edukacji religijnej”⁷⁹¹. Ważnym problemem w obrębie poruszanej tu problematyki jest nauczanie religijne młodzieży. Z bogatej tradycji katechetycznej pracy Kościoła zwrócono tu uwagę na najnowsze doświadczenia w tym zakresie. Przemiany zachodzące we współczesnym młodym pokoleniu odbijają się echem także i w nauczaniu religijnym młodzieży. Przemiany modelu tego nauczania wynikały z przemian współczesnego człowieka, z rozwoju pedagogiki, a zwłaszcza dydaktyki katechetycznej⁷⁹².

⁷⁹⁰ J. Bagrowicz, *Edukacja religijna współczesnej młodzieży. Źródła i cele*, Toruń 2000, s. 291.

⁷⁹¹ Tamże.

⁷⁹² Por. tamże.

Ważny wpływ miał tu również rozwój teologii Kościoła, szczególnie spowodowany myślą II Soboru Watykańskiego. Nauczanie religijne i katecheza młodzieży karmią się więc zarówno dorobkiem nauk pedagogicznych, jak i refleksji w łonie Kościoła. Studium mentalności młodzieży, poznanie jej potrzeb, lęków i niepokojów, jest jednym z podstawowych warunków solidarności z młodymi na drodze ich rozwoju. Pedagogia Kościoła wobec młodych opiera się jednak przede wszystkim na pedagogii Boga, który jest najlepszym Ojcem i przez Jezusa Chrystusa, Nauczyciela i Wychowawcę, okazuje miłość każdemu człowiekowi, dążącemu do poznania Prawdy, Dobra i Piękną. Podjęta w niniejszej pracy analiza edukacji religijnej na podstawie podręczników do nauki religii wskazuje, że katecheza pragnie ukazać młodzieży wiarę, jako podstawę orientacji w życiu, na wszystkich jego drogach. Ma być pomocą w szukaniu odpowiedzi na podstawowe pytania egzystencjalne młodych, a zwłaszcza pytania o sens życia. Teoretyczny namysł nad tymi podstawowymi zadaniami nauczania religijnego młodych szuka odpowiedzi na pytanie, czy katecheza zadania te spełnia w wystarczającym stopniu. Zmieniające się uwarunkowania współczesności przynoszą nowe modele katechezy, które są rezultatem poszukiwania języka przekazu, mogącego jak najlepiej przekazać treść zbawczego Orędzia, w sposób zrozumiały dla odbiorcy, nawiązujący do jego mentalności, potrzeb. Nowe problemy przynosi dziś – nie tylko w polskich uwarunkowaniach – spotkanie z treściami wiary w szkole. Biorą w nim udział nie tylko ci, którzy uczestniczą w życiu konkretnych wspólnot kościelnych, ale też wielu takich, którzy stoją z dala od Kościoła, poszukują dopiero własnej tożsamości ideowej. Toczy się więc dyskusja na temat modelu, jaki ma przyjąć owo nauczanie religii: „czy ma to być model konfesyjny, a więc wprost skierowany do wierzących, czy też model ponadkonfesyjny, raczej ogólnokulturowy, uwzględniający także i wątpiących, poszukujących czy niewierzących. Katecheza Kościoła katolickiego opowiada się za modelem, który spełni wymaganie wierności Bogu i człowiekowi. Jest to taki model, który jest wierny Ewangelii, a jednocześnie wierny człowiekowi, tzn. wyrażający Orędzie w sposób uwzględniający mentalność współczesnych ludzi także tych, którzy poszukają Prawdy”⁷⁹³.

⁷⁹³ Tamże, s. 293. Zob. R. Bednarczyk, *Świadectwo w procesie katechizacji i ewangelizacji*, w: *Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Poznań 2007, s. 327-340.

Niniejsza praca powstała między innymi z przekonania o potrzebie dobrze prowadzonej edukacji religijnej młodzieży, tzn. jej religijnego wychowania i nauczania. W pracy został podjęty problem edukacji religijnej w klasach I-III gimnazjum na podstawie założeń programowych katechezy Kościoła katolickiego w Polsce z 2010 roku w wybranych wersjach podręcznikowych. Praca nie tylko podejmuje bezpośrednią analizę i ocenę podręczników do nauki religii dla gimnazjum, ale ukazuje też ogólną charakterystykę jej adresatów i podstawy programowo-dydaktyczne dotyczące podręczników. Problematyka rozprawy wskazuje, iż edukacja religijna w szkole posiada specyficzne zadania, które dotyczą wychowania i kształcenia. Wychowanie religijne powinno prowadzić nie tylko do poznania chrześcijaństwa, lecz przede wszystkim do umiłowania Boga i przyłgnięcia do Niego. Stanowi ono również ważny element kształtowania odpowiedzialnych postaw uczniów i integracji ich osobowości⁷⁹⁴. Drugą płaszczyzną zadań szkoły jest kształcenie i tutaj lekcja religii musi odczytać swoje miejsce i zadania. Zagadnieniem, które wymaga refleksji, jest wyposażenie ucznia w odpowiednie pensum wiedzy⁷⁹⁵. Szkoła ma uzdolnić do pozyskiwania wiadomości oraz rozwinąć samodzielne myślenie i umiejętność ich wykorzystania. Katecheza szkolna świadoma, iż nie jest w stanie przybliżyć i ukazać wszelkich możliwych sytuacji wyborów moralnych, daje uczniowi klucz do odpowiednich wyborów w postaci zasad, podstawowej wiedzy niezbędnej w ich rozwiązaniu. Pozwoli to też w sposób integralny przekazać niezbędną wiedzę (por. CT 30, DOK 44). Z tą kwestią wiąże się konieczność kształcenia umiejętności. Zasada ta domaga się podejmowania przez katechetę działań, które będą uzdalniały uczniów do wdrażania poznanej prawdy w życie, a wiedzę uczynią użyteczną. Znana jest ona jako zasada wiązania teorii z praktyką, silnie motywując do zdobywania wiedzy. Niebezpieczeństwem byłoby jednak uczenie tylko wiedzy bezpośrednio użytecznej⁷⁹⁶.

Analiza edukacji religijnej, podjęta w niniejszej rozprawie, potwierdza, że katecheza w szkole pełni istotną funkcję w rozwoju religijnym człowieka. Włączając się w oddziaływanie nauczycielskie i wychowawcze szkoły, ma pomagać uczniom w rozwoju ich człowieczeństwa oraz doprowadzić przez odczytanie Bożych planów

⁷⁹⁴ Zob. *Szkoła i uniwersytet w życiu Kościoła i narodu*, w: *II Polski Synod Plenarny (1991-1999)*, Pallottinum 2001, p. 8.

⁷⁹⁵ Por. J. Szpet, *Przyszłość lekcji religii...*, s. 25.

⁷⁹⁶ Por. tamże, s. 25; S. Łabendowicz, *Nauczanie religii w systemie szkolnym...*, s. 74-76.

do osobistego przyłgnięcia i głębokiej zażyłości z Bogiem⁷⁹⁷. Zadaniem katechezy szkolnej w aspekcie nauczania jest dopomóc uczniom w lepszym poznaniu Jezusa (por. DOK 82). Chodzi zatem o spotkanie katechizowanego z Chrystusem i wyjaśnienie ludzkiej egzystencji w świetle wiary oraz budowanie postawy wiary (por. DOK 81). W celu zrealizowania swojego zadania katecheza wykorzystuje dwa środki, jakimi są przekazywanie orędzia ewangelicznego i doświadczenie życia chrześcijańskiego⁷⁹⁸. W procesie katechetycznym wiedza religijna pomaga w kształtowaniu cech, które pozwolą lepiej poznawać otaczającą rzeczywistość,⁷⁹⁹ natomiast w procesie „budzenia i rozwijania wiary znaczenie intelektualnych zdolności człowieka, jego władz psychicznych należy widzieć w przyswajaniu treści wiary”⁸⁰⁰. Wiedza religijna, zdobywana podczas katechezy szkolnej, jest potrzebna w odpowiedzi na pytania powstające podczas refleksji nad wiarą. Wiara nie jest jedynie intelektualnym przyjęciem prawd, ale przede wszystkim jest odpowiedzią na dar, wypływającą z odkrycia jej wartości. Wychowanie i kształcenie ma służyć zrozumieniu rzeczywistości nadprzyrodzonej oraz życia ludzkiego⁸⁰¹. W rzeczywistości wiary mamy do czynienia nie tylko z poznaniem, zrozumieniem i przeżywaniem prawdy religijnej, ale również z koniecznością przyjęcia w życiu określonych postaw religijno-moralnych⁸⁰². Na katechezie uczeń zdobywa wiedzę i przygotowuje się do życia we wspólnocie Kościoła. Dokonuje się to nie tylko przez informację, ale i dzięki aktywności katechizowanych i katechety⁸⁰³. W procesie katechetycznym głównym czynnikiem skutecznej komunikacji prawdy objawionej jest osoba katechety, jej świadectwo wiary, modlitwy oraz życia sakramentalnego.

W niniejszej rozprawie dokonano analizy podręczników pod kątem wychowania do wiary, modlitwy, liturgii i prawdziwie pojmowanej miłości. Ukazano, że treści zawarte w podręcznikach, obszernie podejmują aspekt wychowawczy na wyżej wymienionych płaszczyznach. Nabiera to szczególnego znaczenia, gdyż współczesna młodzież niejednokrotnie przeżywa trudności w wierze, ma wypaczony obraz miłości,

⁷⁹⁷ Zob. Cz. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1994, s. 92; W. Bołoz, *Sposoby odnajdywania norm moralnych*, HW 6 (1995), s. 87.

⁷⁹⁸ Por. J. Szpet, *Dydaktyka katechezy*, Poznań 1999, s. 23-26.

⁷⁹⁹ Por. R. Murawski, *Katecheza chrzcielna w procesie wtajemniczenia chrześcijańskiego czasów apostołskich*, Warszawa 1990, s. 9.

⁸⁰⁰ J. Szpet, jw., s. 33.

⁸⁰¹ Por. tamże, s. 35.

⁸⁰² Por. J. Szpet, *Inicjacyjna funkcja katechezy*, HW 7 (1996), s. 56; J. Szpet, *Dydaktyka...*, 27n; M. Finke, *Pedagogika wiary*, Poznań 1996, s. 11.

⁸⁰³ Por. A. Binz, *Katecheta: misja, zawód czy powołanie?*, w: *W służbie człowiekowi*, red. Z. Marek, Kraków 1991, s. 89-101.

nie odczuwa potrzeby kontaktu z Bogiem poprzez modlitwę, życie sakramentalne oraz udział w życiu liturgicznym Kościoła. Prezentowane podręczniki stanowią zatem nieodzowną pomoc w edukacji religijnej młodego pokolenia, kształtując autentyczne postawy chrześcijanina. Problem edukacji religijnej współczesnej młodzieży to nie tylko dyskusje nad podstawami teoretycznymi i modelami wychowania, ale to bardzo wiele zagadnień praktycznej pedagogii religii. Jest ona oparta na zasadach zawartych w tradycji wychowawczej Kościoła i odpowiada na ciągle nowe potrzeby. Jan Paweł II w adhortacji *Ecclesia in Europa* napisał, że katecheza „stanowi, bez cienia wątpliwości, istotne, podstawowe narzędzie formowania chrześcijan do dojrzałej wiary”⁸⁰⁴. Świadomi tak wielkiej odpowiedzialności katecheci i katechetycy od wielu już lat poszukują sposobu, aby coraz skuteczniej docierać z orędziem chrześcijańskim do nowych pokoleń polskiej młodzieży. Niewątpliwie punktem wyjścia tych poszukiwań musi stać się wnikliwa analiza aktualnej sytuacji, w jakiej znajduje się młode pokolenie Polaków. Niniejsze opracowanie podejmuje taką właśnie próbę analizy współczesnych uwarunkowań, kondycji religijno-moralnej polskiej młodzieży XXI wieku oraz przedstawia próbę syntezy najważniejszych wyzwań stojących przed wszystkimi odpowiedzialnymi za wychowanie religijne młodzieży, między innymi przed szkolną edukacją religijną za pomocą podręczników. Oczywiście jest to jedynie próba zaprezentowania koncepcji edukacji religijnej młodzieży, która staje się na dziś priorytetowym zadaniem.

⁸⁰⁴ Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska „Ecclesia in Europa”*. *Kościół w Europie*, nr 51.

BIBLIOGRAFIA

I Źródła

Dokumenty Kościoła

Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, Watykan 2013.

Franciszek, Encyklika *Laudato si'*, Watykan 2015.

II Synod Plenarny w Polsce (1991-1999), *Szkoła i uniwersytet w życiu Kościoła i narodu*, Poznań 2001.

Il Rinnovamento della catechesi, Roma 1970.

Instrumentum Laboris Synodu Biskupów, Rzym 1977.

Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Catechesi tradendae*, Watykan 1979.

Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*, Watykan 1988.

Jan Paweł II, Encyklika *Dives in misericordia*, Watykan 1980.

Jan Paweł II, Adhortacja Apostolska *Ecclesia in Europa*, Watykan 2003.

Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, Watykan 1979.

Jan Paweł II, List apostolski *Tertio Millennio Adveniente*, Watykan 1994.

Jan Paweł II, *Orędzie na Światowy Dzień Misyjny „Misyjna posługa laikatu”*, Watykan 1987.

Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska *Pastores dabo vobis*, Watykan 1992.

Jan Paweł II, *Szkoła i religia. Przemówienie do kapłanów diecezji rzymskiej*, „L'Osservatore Romano” 4 (1981), s. 14-23.

Katechizm Kościoła Katolickiego, Poznań 1994.

Kodeks Prawa Kanonicznego, Watykan 1983.

Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii*, Kraków 2001.

Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010.

Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Zasady oceniania osiągnięć edukacyjnych z religii rzymskokatolickiej w szkołach*, Warszawa 2008.

Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2002.

Konferencja Episkopatu Polski, *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*, Katowice 1988.

Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2002.

Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2010.

Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Watykan 1997.

Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Ogólna Instrukcja Katechetyczna – Directorium Catechisticum Generale*, Watykan 1971.

Kongregacja ds. Wychowania Katolickiego, *Świecki katolik świadkiem wiary w szkole*, Poznań 1998.

Międzynarodowa Rada do Spraw Katechezy, *Katecheza dorosłych we wspólnocie chrześcijańskiej*, Kraków 2001.

Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*, Poznań 1994.

Paweł VI, Adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandi*, Watykan 1975.

Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002.

Synod Biskupów (1977), *Orędzie do Ludu Bożego. Współczesna katecheza zwłaszcza dzieci i młodzieży*, w: *Katecheza po Soborze Watykańskim II*, red. W. Kubik, t. 2, Warszawa 1985, s. 31-47.

Podręczniki do nauki religii

D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Spotkanie ze Słowem. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum*, Poznań 2014.

D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Spotkanie ze Słowem. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla I klasy gimnazjum*, Poznań 2014.

D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum*, Poznań 2014.

D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Aby nie ustać w drodze. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla II klasy gimnazjum*, Poznań 2014.

D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Życ w miłości Boga. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*, Poznań 2014.

D. Jackowiak, J. Szpet (red.), *Życ w miłości Boga. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla III klasy gimnazjum*, Poznań 2014.

S. Łabendowicz (red.), „*Spotkanie ze Słowem*”. *Podręcznik do religii dla klasy I gimnazjum*, Radom 2012.

- S. Łabendowicz (red.), *„Spotkanie ze Słowem”*. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla klasy I gimnazjum, Radom 2012.
- S. Łabendowicz (red.), *„Aby nie ustać w drodze”*. Podręcznik do religii dla klasy II gimnazjum, Radom 2013.
- S. Łabendowicz (red.), *„Aby nie ustać w drodze”*. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla klasy II gimnazjum, Radom 2013.
- S. Łabendowicz (red.), *„Żyć w miłości Boga”*. Podręcznik do religii dla klasy III gimnazjum, Radom 2014.
- S. Łabendowicz (red.), *„Żyć w miłości Boga”*. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla klasy III gimnazjum, Radom 2014.
- Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia*. Podręcznik do religii dla I klasy gimnazjum, WAM Kraków 2014.
- Z. Marek (red.), *Jezus uczy i zbawia*. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla I klasy gimnazjum, WAM Kraków 2014.
- Z. Marek (red.), *Jezus działa i zbawia*. Podręcznik do religii dla II klasy gimnazjum, WAM Kraków 2014.
- Z. Marek (red.), *Jezus działa i zbawia*. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla II klasy gimnazjum, WAM Kraków 2014.
- Z. Marek (red.), *Jezus prowadzi i zbawia*. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum, WAM Kraków 2014.
- Z. Marek (red.), *Jezus prowadzi i zbawia*. Poradnik metodyczny do nauczania religii dla II I klasy gimnazjum, WAM Kraków 2014.

II Literatura

Literatura przedmiotowa

- Adamczyk D., *Psychopedagogiczne konotacje rozwoju religijności człowieka*, ZFK 51 (2013) nr 3, s. 43-54.
- Adamski W., *Młodzież współczesna*, w: *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Warszawa 1993.
- Aktualny stan prawny dotyczący katechizacji*,
http://www.katecheza.episkopat.pl/prawo/lex_stan.htm#top, z dn. 09.10.2014.
- Alberich E., *Katecheza dzisiaj*. Podręcznik katechetyki fundamentalnej, Warszawa 2003.

- Bagrowicz J., *Edukacja religijna współczesnej młodzieży. Źródła i cele*, Toruń 2000.
- Bagrowicz J., *Katecheza jako wychowanie*, HW 7 (1996), s. 40-49.
- Bagrowicz J., *Kościół w katechezie*, CTh 46 (1976) f. 4, s. 197-206.
- Bagrowicz J., *O teorii i praktyce recenzowania podręczników*, w: *W trosce o dobre podręczniki*, red. Tomasik P., Kraków 2003.
- Bagrowicz J., *Uwarunkowania skuteczności katechezy. Studium pastoralno-katechetyczne w oparciu o dorobek Josepha Colomb*, Włocławek 1993.
- Baniak J. (red.), *Religijna i moralna kondycja młodzieży polskiej – mity i rzeczywistość*, Poznań 2005.
- Baniak J., *Desakralizacja kultu religijnego i świąt religijnych w Polsce. Studium socjologiczne*, Kraków 2009.
- Baniak J., *Jaka jest naprawdę religijność i moralność młodzieży polskiej z początku XXI wieku?*, w: *Religijna i moralna kondycja młodzieży polskiej. Mity i rzeczywistość*, red. J. Baniak, Poznań 2005.
- Baniak J., *Katecheza szkolna w opiniach i ocenach młodzieży i rodziców*, https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/7599/1/15_Jozef_Baniak_Katecheza_szkolna_w_opiniach_i_ocenach_mlodziwy_i_rodzicow_237-259.pdf, z dn. 10.04.2015.
- Baniak J., *Kryzys tożsamości a świadomość moralna młodzieży gimnazjalnej – studium socjologiczne*, w: *Wartości, postawy i więzi moralne w zmieniającym się społeczeństwie*, red. J. Mariański, L. Smyczek, Kraków 2008.
- Barciński Z., *Młodzież trudna na katechezie*, www.katechetyka.kuria.zg.pl/files/Mlodziej-trudna-na-katechezie.doc, z dn. 11.12.2014.
- Bednarczyk R., *Katechetyczny wymiar świadectwa w Kościele*, w: *Katecheza w Kościele i dla Kościoła*, red. R. Czekalski, Płock 2006, s. 149-161.
- Bednarczyk R., *O wychowaniu i katechezie w obecnej szkole*, Kat 50 (2006) nr 12, s. 4-11.
- Bednarczyk R., *Świadectwo w procesie katechizacji i ewangelizacji*, w: *Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Poznań 2007, s. 327-340.
- Bednarczyk R., *Wtajemniczenie jako zadanie szkolnej lekcji religii katolickiej*, „Studia Katechetyczne” 7 (2010), s. 181-191.
- Bednarczyk R., *Wychowanie do świadectwa w Kościele na podstawie wybranych podręczników do klas I szkół ponadgimnazjalnych*, Kat 51 (2007) nr 6, s. 12-19.

- Bednarek J., Andrzejewska A., *Cyberswiat. Możliwości i zagrożenia*, Warszawa 2009.
- Błasik A., *Aksjologiczne aspekty procesu wychowania. Wybrane zagadnienia*, Kraków 2009.
- Boczkowska M., *Wartości osobiste preferowane przez młodzież gimnazjalną a wybrane wskaźniki socjodemograficzne*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” t. XXXV (2016) z. 3, s. 224-225.
- Bołoz W., *Sposoby odnajdywania norm moralnych*, HW 6 (1995) nr 3, s. 87-93.
- Borowik I., *Stosunek młodzieży do Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w perspektywie wywiadów biograficznych*, w: *Religijna i moralna kondycja młodzieży polskiej. Mity i rzeczywistość*, red. J. Baniak, Poznań 2005.
- Borowik I., *Religijność – autoidentyfikacja, przynależność religijna*, w: *Pluralizm religijny i moralny w Polsce. Raport z badań*, red. I. Borowik, T. Doktor, Kraków 2001.
- Bortkiewicz P., *Mentalność sekty a ideologia postmodernistyczna*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2, s. 160-162.
- Braun-Galkowska M., *Środowisko wychowawcze: dom, szkoła, grupa rówieśnicza, parafia*, w: *Katecheza w szkole*, red. J. Krucina, Wrocław 1992, s. 55-64.
- Breś A., *Aksjologiczne kształcenie i wychowanie młodzieży gimnazjalnej w Polsce*, w: *Dylematy współczesnej edukacji*, red. K. Dziurzyński, Józefów 2012, s. 56-65.
- Chałupniak R., Kostorz J. (red.), *Wychowanie religijne u progu trzeciego tysiąclecia chrześcijaństwa*, Opole 2001.
- Charytański J., *Cele katechezy*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 146-167.
- Charytański J., *Elementy treściowe programu katechetycznego dla dzieci i młodzieży szkół podstawowych*, CTh 42 (1972) f. 3, s. 79-85.
- Charytański J., *Synod 1977 a orientacja antropologiczna w katechezie*, CTh 50 (1980) f. 1 s. 63-70.
- Charytański J., *W kręgu zadań i treści katechezy*, Warszawa 1992.
- Charytański J., *Z Dobrą Nowiną w szkole*, Warszawa 1991.
- Chlewiński J., *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*, Poznań 1991.
- Chmielewski A., *Postmodernizm, czyli o sztuce filozoficznej konwersacji*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2, s. 191-197.
- Cichoń W., *Aksjologiczne podstawy teorii wychowania*, Kraków 1980.
- Cichoń W., *Wartości, człowiek, wychowanie*, Kraków 1996.

- Cichoń W., *Wartość – człowiek – wychowanie. Zarys problematyki aksjologiczno-wychowawczej*, Kraków 1996.
- Cogiel M., *Edukacja religijna w procesie wychowania integralnego*, ZFK 34 (2009) nr 2, s. 63-66.
- Czekalski R., *Konieczność współpracy katechetów z rodzicami*, w: *Katecheza wobec wyzwań współczesności*, red. tenże, Płock 2001.
- Czerwiński Z., *Jak prowadzić katechezę dzisiaj?*, „Nostra” 35 (1980) nr 194, s. 63-70.
- Denek K. (red.), *Unowocześnienie procesu kształcenia. Operacjonalizacja celów kształcenia*, Kalisz 1990.
- Denek K., *Aksjologiczne aspekty edukacji szkolnej*, Toruń 2001.
- Denek K., *Cele edukacyjne lekcji we współczesnej szkole*, Poznań 1989.
- Długosz A., *Rola i miejsce Pisma Świętego we współczesnej katechezie*, HW 6 (1995) nr 3, s. 39-45.
- Dobrowolska B., *Podstawowe zagadnienia pedagogiki*, w: *Podstawy psychologii, pedagogiki i socjologii*, red. Z. Putkiewicz, B. Dobrowolska, T. Kukołowicz, Warszawa 1987, s. 267-275.
- Dubis M., *Wartości i style życia młodzieży*, w: *Młodzież w społeczeństwie ryzyka*, red. P. Długosz, M. Niezgoda, S. Solecki, Kraków 2014, s. 35-47.
- Duksa P., *Strategie skuteczności szkolnego nauczania religii w Polsce. Studium pedagogiczno-religijne w wymiarze interdyscyplinarnym*, Olsztyn 2006.
- Dyczewski L., *System wartości w świadomości młodzieży*, w: *Nauki społeczne o młodzieży*, red. T. Ożóg, Lublin 1994.
- Dziekoński S. (red.), *Katecheza ewangelizacyjna w rodzinie, parafii, szkole*, Warszawa 2002.
- Dziekoński S., *Katechizowany – przedmiot czy podmiot wychowania?*, w: *Dzisiejszy katechizowany. Stan aktualny i wyzwania*, red. J. Stala, Kraków 2002, s. 31-39.
- Dziekoński S., *Rozwój wychowawczej myśli Kościoła na przestrzeni ostatnich wieków*, Warszawa 2004.
- Dziekoński S., *Wychowanie jako zadanie szkolnej lekcji religii katolickiej*, „Studia Katechetyczne” 7 (2010), s. 149-165.
- Dziekoński S., *Wychowanie religijne*, w: *Wokół katechezy posoborowej*, red. R. Chałupniak, J. Kochel, J. Kostorz, W. Spyra, Opole 2004, s. 438-439.
- Dziewiecki M., *Kościół i młodzież w ponowoczesności*, ZFK 49 (2013) nr 1, s. 57-64.

- Dziewiecki M., *Kształtowanie postaw: Wolność – Wartość – Seksualność*, „Konferencje dla nauczycieli i wychowawców”, z. 2, Radom 1997.
- Dziewiecki M., *Ponowoczesność – człowiek – wychowanie*,
www.opoka.org.pl/sloownik/ltk/postmodernizm.html
- Dziewiecki M., *Portret współczesnego gimnazjalisty: analiza psychospołeczna i wychowawcza*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/ID/portret_gimn.html, z dn. 17.07.2017.
- Dziewiecki M., *Wychowanie religijne*, ZFK 61 (2016) nr 1, s. 71-74.
- Dziewiecki M., *Wychowanie w dobie ponowoczesności*, Kielce 2002.
- Gajos L., *Kondycja moralno-religijna polskiej młodzieży. Między empirią a teorią socjologiczną. Wkład księdza profesora Janusza Mariańskiego*, w: *Między socjologią i teologią. Pola zainteresowań i badań naukowych Janusza Mariańskiego*, red. J. Baniak, Poznań 2010.
- Gała A., *Trudności wychowawcze w wieku dorastania*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. Murawski R., Warszawa 1989.
- Gałkowski J.W., *Wychowanie a wartości*, w: *Kierunki w pedagogice i systemy wychowania*, „Roczniki Nauk Społecznych” (1996) t. 24, z. 2.
- Gołąbek E., *Przejawy religijności współczesnej młodzieży*, Kat 4 (2005).
- Gołębiewska I., *Cyberprzemoc – zagrożenie dla młodego pokolenia*, „Wychowawca” (2012) nr 7-8, s. 12-15.
- Gubała W., *Wychowanie moralne młodzieży*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989.
- Hanseman G., *Wychowanie religijne*, Warszawa 1988.
- Hejnicka-Bezwińska T., *Orientacje życiowe młodzieży*, Bydgoszcz 1991.
- Hurlock E.B., *Rozwój młodzieży*, Warszawa 1965.
- Instrukcja dotycząca powrotu nauczania religii do szkoły wydana przez Ministra Edukacji Narodowej*, z dnia 3 sierpnia 1990 r.
- Iwaniuk H., *Nauka religii w szkole a katecheza parafialna*, AK 1 (2004).
- Izdebska J., *Dziecko w rodzinie i w środowisku rówieśniczym*, Białystok 2003.
- Izdebska J., *Dziecko w świecie mediów elektronicznych*, Białystok 2007.
- Jaczewski A., Woynarowska B., *Dojrzewanie*, Warszawa 1982.
- Jedliński R., *Świat wartości uczniów kończących szkołę podstawową*, w: *Podmiotowy wymiar szkolnej polonistyki*, red. Z. Uryga, Kraków 1998.
- Jundziłł I., *Aktywizacja dziecka w procesie wychowania*, Warszawa 1966.

- Jundził I, *Dziecko – ofiara przemocy*, Warszawa 1993.
- Kamiński S., *Jak uporządkować rozmaite koncepcje wartości?*, w: *O wartościach w badaniach literackich*, red. S. Sawicki, Lublin 1986.
- Kiciński A., *Wyzwania katechezy młodzieży Nowego Tysiąclecia*, w: *Katecheza dziś*, red. J. Zimny, Sandomierz 2002, s. 27-31.
- Kierei H., *Postmodernizm*, w: *Filozofować dziś*, red. A. Bronk, Lublin 1995, s. 263-273.
- Klich A. E., *Cele aktywnych form katechezy w świetle dokumentów Kościoła*, www.bibliista.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=272&Itemid=647, z dn. 13.04.2015.
- Kobiątka M., *Katechizować, ale jak? – O metodach i pomocach w katechizacji dzieci przedszkolnych*, w: *W poszukiwaniu nowych metod katechetycznych*, red. H. Słowińska, Lublin 2006, s. 272-285.
- Konik R., *Postmodernizm*, www.rubikkon.pl/Numer4/kultura-postmodernizm.htm.
- Korab K., *Ministerstwo Edukacji Narodowej o wychowaniu w szkole*, Warszawa 1999.
- Korgul M., *Dydaktyka dla katechetów*, Legnica 1997.
- Korgul M., *Dydaktyka dla katechetów*, Świdnica 2014.
- Korherr E.J., *Nauczanie religii w szkole służbą człowiekowi*, w: *W służbie człowiekowi*, red. Z. Marek, Kraków 1991, s. 62-67.
- Koska W., *Katechetyka*, Poznań 1987.
- Koska W., *Katechetyka*, Poznań 1993.
- Kostorz J., *Katecheza dzieci w młodszym i średnim wieku szkolnym*, w: *Katechetyka szczegółowa*, red. J. Stala, Tarnów 2003, s. 125-126.
- Krakowiak Cz., *Znaczenie celebracji liturgicznych w katechezie dzieci i młodzieży*, w: *Celebracje w katechezie*, red. S. Kulpaczyński, Kraków 1999, s. 29-54.
- Kraszewski J., *Katechizować, ale jak?*, Płock 1995.
- Krucina J. (red.), *Katecheza w szkole*, Wrocław 1992.
- Kruszewski K. (red.), *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, t. I, Warszawa 1998.
- Kubik W. (red.), *Katecheza po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*, t. 1, Warszawa 1985.
- Kubik W., *Proces dydaktyczny w katechezie*, w: *Katecheza w szkole*, red. M. Majewski, Lublin 1992, s. 67-81.

- Kubik W., *Uwarunkowania zmian organizacji procesu dydaktyczno-katechetycznego*, w: *Pedagogia wiary. Książka dedykowana księdzu profesorowi Zbigniewowi Markowi SJ w 60. rocznicę urodzin i 35. rocznicę kapłaństwa*, red. A. Hajduk, J. Mółka, Kraków 2007, s. 359-367.
- Kubik W., *W poczuciu odpowiedzialności za wychowanie religijne*, HW (1991) z. 6-7, s. 21-25.
- Kubik W., *Zarys dydaktyki katechetycznej*, Kraków 1990.
- Kubik W., *Zasadnicze akcenty dydaktyczne*, w: *Podręcznik metodyczny do Katechizmu Religii Katolickiej*, cz. III, red. J. Charytański, W. Kubik, Warszawa 1980, s. 19-26.
- Kubik W., *Zasadnicze problemy współczesnej dydaktyki w katechezie*, AK 418 (1978) z. 2, s. 230-234.
- Kubik W., *Zasady dydaktyczne w katechezie młodzieży*, w: *Abyśmy podtrzymywali nadzieję. Księga jubileuszowa ku czci ks. prof. R. Murawskiego SDB*, red. P. Tomasik, Warszawa 2005, s. 232-237.
- Kudasiewicz J., *Wymiar biblijny*, w: *Podstawowe wymiary katechezy*, red. M. Majewski, Kraków 1991, s. 7-35.
- Kulpaczyński S. (red.), *Katecheza młodzieży*, Lublin 2003.
- Kulpaczyński S., *Formy aktywizacji katechezy*, RTK 29 (1982) z. 6, s. 69-89.
- Kulpaczyński S., Tatala M., *Modlitwa w dotychczasowych i nowo tworzonych podręcznikach katechetycznych*, Kat 6 (2000).
- Kulpaczyński S., *Wybrane metody i ich możliwości aktywizowania katechezy*, www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAK/9808V_02.html, z dn. 09.04.2015.
- Kulpaczyński S., *Zadania domowe formą aktywizowania katechizowanych*, w: *Aktywizowanie katechizowanych*, red. tenże, Lublin 1997, s. 83-101.
- Kułaczkowski J., *Główne problemy wychowania młodzieży w wieku dojrzewania*, „Studia Diecezji Radomskiej” t. 6, Radom 2004.
- Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Łódź 1981.
- Kupisiewicz Cz., *Dydaktyka ogólna*, Warszawa 2000.
- Kupisiewicz Cz., *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1988.
- Kupisiewicz Cz., *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1996.

- Kurzydło D., *Badania empiryczne w katechetyce na przykładzie zastosowania ankiety audytoryjnej (temat badania: Funkcja wtajemniczenia w katechezie młodzieży wobec problemów rozwojowych i zagrożeń cywilizacyjnych)*, „Studia Katechetyczne” 9 (2013), s. 181-213.
- Kurzydło D., *Jaki model przygotowania młodzieży do sakramentu bierzmowania? Katecheza bierzmowania*, w: *Katecheza ewangelizacyjna. Poszukiwania koncepcji*, red. P. Mąkosa, Lublin 2010, s. 265-296.
- Kurzydło D., *Kerygmaticzny i antropologiczny wymiar katechezy. Próba redefinicji katechezy*, „Studia Katechetyczne” (2012) nr 8, s. 82-100.
- Kurzydło D., *Pedagogika rytuału przejścia. Sprawności moralne a wychowanie nastolatków w kontekście antropologicznym*, w: *Teoretyczny i praktyczny wymiar sprawności moralnych w wychowaniu*, red. I. Jazukiewicz, Szczecin 2015.
- Kurzydło D., *Perspektywy rozwoju katechezy parafialnej*, w: *Katecheza i liturgia w dialogu*, red. J. Siewiora, Tarnów 2011, s. 105-120.
- Kurzydło D., *Rola katechezy młodzieży w przygotowaniu do małżeństwa*, „Studia Katechetyczne” (2015) nr 11, s. 253-262.
- Kurzydło D., *Rytuały przejścia a bierzmowanie. Próba zastosowania psychologii antropologicznej do katechezy młodzieży*, Warszawa 2015.
- Kurzydło D., *Sakrament bierzmowania jako rytuały przejścia*, „Warszawskie Studia Pastoralne” (2014) nr 23, s. 141-160.
- Kurzydło D., *Udział rodziców w procesie wzrostu wiary dzieci*, „Episteme” nr 102 (2010), s. 165-178.
- Kusz E., *Młodzi stróżami poranka? Sylwetka współczesnego młodego człowieka*, w: Komisja Duszpasterstwa Ogólnego Konferencji Episkopatu Polski. *Naśladować Chrystusa. Program duszpasterski na rok 2003/2004*, s. 105-108.
- Kusz G., *Wykorzystanie zasad współczesnej hermeneutyki biblijnej w katechezie*, AK 71 (1979) z. 2-3, s. 292-300.
- Kuźniak I., *Ewaluacja procesu kształcenia. Za i przeciw*, w: *Tendencje w dydaktyce współczesnej*, red. K. Denek, F. Bereźnicki, Toruń 1998.
- Kwieciński Z., *Sytuacja anomii społecznej jako blokada rozwoju młodzieży lub orientacji etycznej*, w: *Ku pedagogice pogranicza*, red. Z. Kwieciński, L. Witkowski, Toruń 1990, s. 54-56.
- Lange G., *Konfesyjna nauka religii w publicznej szkole zsekularyzowanego społeczeństwa*, „Analecta Cracoviensia” 23 (1991).

- Lech K., *Proces nauczania*, Warszawa 1964.
- Lech S., *Wymiar liturgiczny*, w: *Podstawowe wymiary katechezy*, red. M. Majewski, Kraków 1991, s. 63-72.
- Ledzińska M., *Dialog w nauczaniu a perspektywa rozwoju*, w: *Osoba. Edukacja. Dialog*, t. 1, red. M. Ledzińska, G. Rudkowska, L. Wrona, Kraków 2002, s. 82-90.
- Legutko R., *Postmodernizm*, www.tezeusz.pl/cms/tz/index.php?id=327.
- Leksykon pojęć teologicznych i kościelnych*, Kraków 2002,
www.opoka.org.pl/slownik/ltk/postmodernizm.html;
- Lewicka D., *Stosunek katechizowanej młodzieży gimnazjalnej do wartości moralnych. Studium katechetyczno-socjologiczne na przykładzie diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej*, Biblioteka Wydziału Teologicznego UAM w Poznaniu, Poznań 2009 [mps].
- Lewowicki T., *Przemiany oświaty. Szkice o ideach i praktyce edukacyjnej*, Rzeszów 1994.
- Lis R., *Zagadnienia z katechetyki formalnej*, Lublin 1991.
- List Episkopatu Polski przed II Tygodniem Wychowania*, 02.09.2012.
- Łabendowicz S. (opr.), *Aspekty prawne nauczania religii rzymskokatolickiej w polskim systemie oświatowym*, Radom 2001.
- Łabendowicz S., *Chrystocentryzm w katechezie*, ZFK 29 (2008) nr 1, s. 10-16.
- Łabendowicz S., *Edukacja religijna w systemie szkolnym w służbie integralnego wychowania*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 76 (2019) nr 4, s. 79-91.
- Łabendowicz S., *Ewangelizacyjny wymiar katechezy*, ZFK 2 (2001) nr 2, s. 5-16.
- Łabendowicz S., *Integracja oddziaływań dydaktyczno-wychowawczych w katechezie szkolnej*, ZFK 58 (2015) nr 2, s. 97-104.
- Łabendowicz S., *Katecheza – wymiar biblijny, eklezjalny, liturgiczny, egzystencjalny, ekumeniczny*, w: *Leksykon pedagogiki religii*, red. C. Rogowski, Warszawa 2007, s. 264-274.
- Łabendowicz S., *Katecheza jako miejsce aktywizacji uczniów*, w: *Katecheza w służbie wiary*, red. W. Janiga, T. Kocór, Przemyśl 2004, s. 274-279.
- Łabendowicz S., *Katecheza w zreformowanej szkole*, ZFK 40 (2010) nr 4, s. 77-89.
- Łabendowicz S., *Katecheza w zreformowanej szkole*, w: *Katecheza w szkole w perspektywie 20-lecia*, red. tenże, Radom 2010, s. 85-104.
- Łabendowicz S., *Kryteria wyboru metody w katechezie*, ZFK 38 (2010) nr 2, s. 60-65.
- Łabendowicz S., *Nauczanie religii w systemie szkolnym*, ZFK 27 (2007) nr 3, s. 74-76.

- Łabendowicz S., *Nauczanie religii w szkole z perspektywy 25-lecia*, w: *Przyjdź królestwo Twoje*, red. M. Jagodziński, J. Wojtkun, Radom 2016, s. 391-418.
- Łabendowicz S., *Ocenianie katechizowanych na podstawie literatury pedagogiczno-katechetycznej*, ZFK 11 (2003) nr 3, s. 71-86.
- Łabendowicz S., *Permanentna edukacja i formacja katechetów*, w: *Dydaktyka katechezy*, cz. I, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 303-337.
- Łabendowicz S., *Podręcznik do nauki religii*, ZFK 10 (2003) nr 2, s. 92-105.
- Łabendowicz S., *Szkolne rekolekcje wielkopostne dla dzieci i młodzieży*, ZFK 53 (2014) nr 1, s. 79-83.
- Łabendowicz S., *Udoskonalenie katechezy przez stosowanie zasady aktywności*, ZFK 21 (2006) nr 1, s. 79-86.
- Łabendowicz S., *Współpraca katechetów z rodzicami, szkołą i parafią*, ZFK 41 (2011) nr 1 s. 61-70.
- Łabendowicz S., *Zastosowanie zasady trwałości na katechezie*, ZFK 22 (2006) nr 2, s. 77-78.
- Łaciak B., Szczepankowska U., *Analiza podręczników do religii w szkołach gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych oraz treści religijnych w podręcznikach do języka polskiego w gimnazjach*, Instytut Spraw Publicznych 2013.
- Łapińska R., M. Żebrowska, *Wiek dorastania*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, Warszawa 1969.
- Łapińska R., *Psychologia wieku dorastania*, Warszawa 1996.
- Łapińska R., Żebrowska M., *Wiek dorastania*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. Żebrowska M., Warszawa 1976.
- Madej-Babula M., *Edukacja zintegrowana w dialogu z wychowaniem religijnym*, Kraków 2006.
- Majcher E., *Współpraca środowisk katechetycznych w ujęciu katechetki ze szkoły publicznej*, w: *Miejsca katechezy. Rodzina, parafia, szkoła*, red. S. Kulpaczyński, Lublin 2005, s. 176-185.
- Majewski M. (red.), *Katechizacja w szkole*, Lublin 1992.
- Majewski M. (red.), *Podstawowe wymiary katechezy*, Kraków 1991.
- Majewski M., *Antropologiczna koncepcja katechezy*, Kraków 1995.
- Majewski M., *Pedagogiczno-dydaktyczne wartości katechezy integralnej*, Kraków 1995.
- Majewski M., *Propozycja katechezy integralnej*, Łódź 1978.
- Majka J., *Przemiany społeczne a religijność*, AK 74 (1970), s. 62-65.

- Marek Z., *Biblia w katechetycznej posłudze Słowa*, Kraków 1998.
- Marek Z., *Wychowanie religijne i rozwój człowieczeństwa*, w: *W służbie człowiekowi. Studium duszpastersko-katechetyczne*, pr. zb., red. Z. Marek, współpraca B. i P. Adamek, J. Karpiński, J. Ożóg, S. Piotrowski, J. Piskorek, s. 79-87.
- Marek Z., *Zbawcze orędzie w posłudze katechetycznej*, w: *Katecheza Kościoła w świetle Dyrektorium ogólnego o katechizacji*, red. A. Hajduk, Kraków 1999, s. 101-114.
- Mariański J., *Kryzys moralny czy transformacja wartości? Studium socjologiczne*, Lublin 2001.
- Mariański J., *Młodzież między tradycją a ponowoczesnością*, Lublin 1995.
- Mariański J., *Moralność w procesie przemian. Szkice socjologiczne*, Warszawa 1990.
- Mariański J., *Permisywizm i relatywizm moralny młodzieży maturalnej*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia*” 35 (2010) nr 1, s. 97-119.
- Mastalski J., *Zasady edukacyjne w katechezie*, Kraków 2002.
- Materski E., *Katecheza w nowej ewangelizacji*, w: *Jezus Chrystus – Jedyne Zbawiciel Świata, wczoraj dziś i na wieki. Program duszpasterski na rok 1996/97*, Katowice 1996, s. 321-336.
- Materski E., *Odpowiedzialność Kościoła za katechezę*, Radom 1993.
- Materski E., *Z rozważań nad katechezą po synodzie biskupów 1977*, w: *W służbie Ludowi Bożemu*, red. M. Lijewski, Poznań-Warszawa 1983, s. 134-146.
- Mąkosa P., *Katecheza młodzieży gimnazjalnej w Polsce. Stan aktualny i perspektywy rozwoju*, Lublin 2009.
- Mąkosa P., *Natura, treści, cele i zadania edukacji religijnej w gimnazjum*, w: *Wychowanie młodzieży w średnim wieku szkolnym, cz. 2: Wychowanie religijne i katecheza*, red. J. Stala, Tarnów 2007, s. 285-302.
- Mąkosa P., *Wyzwania dla katechezy młodzieży w Polsce w świetle najnowszej literatury katechetycznej*, <http://www.archidiecezjakatowicka.pl/temat/organ-urzdowy-kurii/wiadomosci-archidiecezjalne/1509-wa200702b>, z dn. 10.07.2017.
- Mezglewski A., *Polski model edukacji religijnej w szkołach publicznych. Aspekty prawne*, Lublin 2009.
- Michalski J., *Edukacja i religia jako źródła rozwoju egzystencjalno-kognitywnego. Studium hermeneutyczno-krytyczne*, Toruń 2004.
- Michałowski S., *Pedagogia wartości*, Bielsko-Biała 1993.

- Misiaszek K., *Katecheza w aktualnym stanie rozwoju polskiej katechezy – spojrzenie z innej perspektywy*, w: *Dzisiejszy katecheta. Stan aktualny i wyzwania*, red. J. Stala, Kraków 2002, s. 4-26.
- Misiaszek K., *Koncepcja nauczania religii katolickiej w publicznej szkole włoskiej. Próba oceny*, Warszawa 1999.
- Misiaszek K., *Lekcja religii czy katecheza?*, „Przegląd Powszechny” 9 (2012), s. 29-40.
- Misiaszek K., *Nauczanie religii w szkole*, w: *Leksykon Teologii Pastoralnej*, red. R. Kamiński, W. Przygoda, M. Fijałkowski, Lublin 2006.
- Misiaszek K., *Programy nauczania religii w szkole*,
http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAK/programy_naucz_religii.html
- Misiaszek K., *Wspólnota chrześcijańska (parafia) jako podmiot katechezy*, w: *Katecheza w parafii. Poszukiwanie tożsamości*, red. K. Kantowski, Warszawa 2004, s. 17-27.
- Misiaszek K., *Wychowanie religijne w szkole w świetle założeń programowych polskiej szkoły*, Kat 3 (2006), s. 7-12.
- Mokrzycki B., *Liturgia jako źródło i cel katechezy*, AK 417 (1978) z. 1, s. 97-118.
- Murawski R. (red.), *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, Warszawa 1989.
- Murawski R., *Ewangelizacyjny charakter katechezy*, AK 84 (1992) z. 2, s. 182-191.
- Murawski R., *Katecheza chrzcielna w procesie wtajemniczenia chrześcijańskiego czasów apostoelskich*, Warszawa 1990.
- Murawski R., *O nowy kształt katechezy młodzieży. Katecheza młodzieży według „Dyrektorium ogólnego o katechizacji”*, w: *Rodzina – Szkoła – Kościół. Korelacja i dialog*, red. P. Tomasik, Warszawa 2003, s. 18-25.
- Murawski R., *Problematyka wieku dorastania*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. Murawski R., Warszawa 1989, s. 10-73.
- Murawski R., *Rozwój religijny*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. Murawski R., Warszawa 1989, s. 71-75.
- Muskus D., *Szkoła środowiskiem katechetycznym. Katechetyczne studium interdyscyplinarne*, Kalwaria Zebrzydowska 1999, s. 141-145.
- Niewęglowski J. (red.), *W trosce o młodzież. Edukacja – praca – obywatelstwo*, Warszawa 2004.
- Nowak M., *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin 1999.

Nowakowski P.T., *Przemoc w sieci. Przyczynek do dalszych analiz*, w: *Internet, między edukacją, bezpieczeństwem a zdrowiem*, red. M. Kowalski, Tychy 2008, s. 57-77.

Nycz K., *Katecheta jako świadek religii w szkole*, Kat 3 (1999).

Nycz R., *Postmodernizm*, Kraków 1998.

Obara T., *Metody aktywizacji w szkolnym nauczaniu religii*,
www.profesor.pl/publikacja,9871,Artykuly,Metody-aktywizacji-w-szkolnym-nauczaniu-religii, z dn. 12.04.2015.

Obuchowski K., *Psychologia dążeń ludzkich*, Warszawa 1983.

Offmański A. (red.), *Troska Kościoła o współczesną polską młodzież. Zarys problematyki*, Szczecin 2008.

Offmański A., *Katecheza młodzieżowa na poziomie szkół ponadgimnazjalnych*, w: *Katechetyka szczegółowa*, red. J. Stala, Tarnów 2003.

Offmański A., *Katechizowany podmiotem przemian kulturowych w nauce w szkole*, w: *Dzisiejszy katechizowany. Stan aktualny i wyzwania*, red. J. Stala, Kraków 2002, s. 7-25.

Offmański A., *Pojęcie i natura katechezy*, w: *Katecheza Kościoła w świetle Dyrektorium ogólnego o katechizacji*, red. A. Hajduk, Kraków 1999, s. 79-92.

Offmański A., *W kierunku katechezy ewangelizacyjnej. Polska katecheza młodzieżowa w latach 1945-2000*, Szczecin 2000.

Offmański A., *Wychowanie młodzieży do uczestnictwa w życiu Kościoła*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 192-200.

Olbrycht K., *Dylematy współczesnego wychowania*, „Znak” 43 (1991) nr 9, s. 44-45.

Olbrycht K., *Odpowiedzialność pedagoga*, w: *Edukacja aksjologiczna*, t. 2, red. K. Olbrycht, Katowice 1995.

Olbrycht K., *Wychowanie do wartości – w centrum aksjologicznych dylematów współczesnej edukacji*, „Paedagogia Christiana” 1 (29) (2012), s. 90-104.

Orędzie biskupów polskich z 278. Konferencji Episkopatu Polski z 1995 roku.

Orzechowski J., *Koncepcja podręcznika audiowizualnego*, w: *Z prac nad koncepcją podręcznika dla ucznia powszechnej szkoły średniej*, red. B. Koszewska, Warszawa 1975.

Osewska E., *Formułowanie celów jednostki katechetycznej*,
http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAK/formulowanie_celow.html#, z dn. 11.03.2015.

- Osewska E., *Metody służące poznaniu katechizowanych i ich integracji*, Kat 49 (2004) nr 6, s. 14-27.
- Osewska E., *Pluralizm metod stosowanych w katechezie*, w: *Dydaktyka katechezy*, cz. II, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 158-299.
- Osewska E., *Praca domowa w katechezie*, w: *Dydaktyka w służbie katechezy*, red. S. Dziekoński, Kraków 2002, s. 338-357.
- Osewska E., *Ustalenie i określenie jednostki metodycznej*, Kat 46 (2002) nr 12, s. 58-70.
- Ossowski S., *Dzieła*, t. 3: *Z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 1967.
- Pałka S., *Pedagogika w stanie tworzenia*, Kraków 1999.
- Panuś T., *Czynniki wpływające na efektywną katechizację młodzieży*, w: *Katechizować dzisiaj. Problemy i wyzwania*, red. J. Stala, Kielce 2004.
- Panuś T., *Główne kierunki katechetyczne XX wieku*, Kraków 2001.
- Panuś T., *Postmodernizm, Wokół katechezy posoborowej*, red. R. Chałupniak, J. Kochel, J. Kistorz, W. Spyra, Opole 2004.
- Panuś T., *Zasada wierności Bogu i człowiekowi i jej realizacja w polskiej katechizacji*, Kraków 2001.
- Panuś T., *Zasady dydaktyczne w procesie katechetycznym*, w: *Dydaktyka katechezy*, cz. I, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 141-174.
- Pawęczczyńska A., *Style życia w epoce przemian, determinanty i układy odniesienia*, w: *Styl życia. Koncepcje, propozycje, odniesienia*, red. A. Siciński, Warszawa 1976.
- Pawlik W., *O przemianach religijności młodzieży – próba typologii*, w: *Oblicza religii i religijności*, red. I. Borowik, M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Doktor, Kraków 2008.
- Pawlina K., *Młodzież końca XX wieku*, AK 130 (1998) z. 1, s. 62-67.
- Pielachowski J., *Lekcja „kompetencyjna”*, „Edukacja Medialna” (1998) nr 3, s. 22-26.
- Piwowarski W., *Młodzież a wartości podstawowe*, w: *Religia w dobie przełomu w Polsce*, red. L. Adamczuk, Warszawa 1991.
- Pomianowski R., *Psychologiczne problemy kształtowania się religijności i jej dewiacje*, „Seminare” (1975), t. 1, s. 161-162.
- Pomianowski R., *Psycho-pedagogiczne podstawy interakcji katechetycznej*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 383-396.
- Pomykało W. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa 1993.
- Potocki A., *Katecheza wobec współczesnych wyzwań*, w: *Katecheza dziś*, red. J. Zimny, Sandomierz 2002, s. 44-45.

- Potocki A., *Ośmioklasiści wobec katechezy*, Kat 4-5 (1998), s. 4-21.
- Potocki A., *Sumienie w doświadczeniu moralnym Polaków*, w: *O sumieniu*, red. A. Potocki, J. Śliwa, M. Machinek, W. Giertych, B. Chyrowicz, R. Pilch, Warszawa 2014, s. 5-19.
- Prejzner J., *Wiedza religijna objęta katechezą a umiejętności pokonywania trudności szkolnych u młodzieży niepełnosprawnej ruchowo w wieku dorastania. Studium empiryczno-analityczne*, Praca doktorska napisana na seminarium z teologii pastoralnej pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Waldemara Irka, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, Wrocław 2008, s. 15-16.
- Prężyna W., *Kształtowanie się życia religijnego w świetle psychologii rozwojowej*, „Znak” 23 (210) (1971).
- Przełęwska A., *Współczesna młodzież polska – jaka jest? Próba poszukiwania odpowiedzi*, w: *W trosce o młodzież. Edukacja-praca-obywatelstwo*, red. J. Niewęłowski, Warszawa 2004.
- Przetacznik-Gierowska M., Makiełło-Jarża G., *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Warszawa 1992.
- Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M., *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, Warszawa 1996.
- Przetacznikowa M., *Podstawy rozwoju psychicznego dzieci i młodzieży*, Warszawa 1978.
- Przybyłski B., *Znaki czasu*, AK 74 (1970), s. 135-136.
- Przybyłowski J., *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001.
- Puchalski G., *Perspektywy nowej ewangelizacji w nauczaniu Jana Pawła II*, „Studia Elbląskie” (2001) nr 3, s. 231-243.
- Rejmoniak S., *Liturgia w katechezie*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 308-323.
- Rogowski C., *Edukacja religijna. Założenia – uwarunkowania – perspektywy rozwoju*, Lublin 2002.
- Rogowski C., *Koncepcje katechetyczne po Soborze Watykańskim II*, Lublin 1997.
- Rozkwitalski J., *Elementarne nauczanie religii w Polsce*, „Studia Katechetyczne” (1987) t. 5, s. 327-344.

Rozporządzenie Ministra Edukacji narodowej w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach z dnia 14 kwietnia 1992 r., zmodyfikowane dnia 30 czerwca 1999 r. Dz. U. z 1999 r. nr 67, poz. 753.

Rumiński A., *System wartości rodziców, w: Moralność i etyka w ponowoczesności*, red. Z. Stareło, Warszawa 1996.

Rybicki R., *O katechetycznym kształtowaniu postawy religijnej w aspekcie psychologicznym*, HD (1974) nr 3, s. 192-200.

Rylke H., Klimowicz G., *Szkoła dla ucznia, Jak uczyć życia z ludźmi*, Warszawa 1992.

Rynio A., *Wychowanie człowieka otwartego*, Kielce 2001.

Rząsa E., *Problem metody w katechezie*, Kat 163 (1984) nr 5, s. 213-221.

Sacewicz A., Sprycha K., *Wartości religijne w okresie adolescencji*, ZFK 28 (2007) nr 4, s. 65-72.

Sareło Z., *Postmodernistyczny styl myślenia i życia, w: Postmodernizm. Wyzwanie dla chrześcijaństwa*, red. Z. Sareło, Warszawa 1995, s. 9-27.

Sarzała D.M., *Wychowanie do wartości w dobie pluralizmu*, „Wychowawca” (2000) nr 9, s. 5-9.

Schulz R., *Nauka a wartości wychowawcze*, Wrocław 1974.

Seul S., *Poznanie ucznia a interakcja z nim*, „Nauczyciel i Szkoła” (2004) nr 3-4, s. 253-265.

Siciński A., *Style życia w miastach polskich (u progu kryzysu)*, w: *Styl życia. Koncepcje, propozycje, odniesienia*, red. A. Siciński, Warszawa 1998.

Skłodowski J., *Reguły heurystyczne w nauczaniu problemowym*, „Nowa Szkoła” (1987) nr 10, s. 321-356.

Skoczylas K., *Katecheza wobec wartości upowszechnianych na lekcjach języka polskiego w gimnazjum*, PCh (2003) nr 1, s. 137-158.

Skoczylas K., *Młodzież wobec wartości moralnych*, AK t. 128 (1997) z. 2 (528), s. 200-209.

Skoczylas K., *Wartości młodych katolików regionu konińskiego: studium katechetyczno-pastoralne na przykładzie wybranych szkół ponadgimnazjalnych regionu konińskiego*, Toruń 2011.

Smyczek L., *Praktyki religijne a style wychowania w rodzinie*, w: *Kościół instytucjonalny a rodzina, Problem relacji i więzi wzajemnych*, red. J. Baniak, Poznań 2007, s. 279-294.

- Sołtys D., Śmigiel M., *Doskonalenie, kompetencji nauczycieli w zakresie diagnozy edukacyjnej*, Kraków 1997.
- Sondej M., *Potrzeba katechezy aktywizującej*, AK 84 (1992) z. 2, s. 248-255.
- Sondej M., *Rozwój społeczny młodzieży*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989.
- Sośnicki K., *Ogólne założenia podręczników szkolnych*, Warszawa 1962.
- Splawski A., *Zagadnienia metodyczne w katechezie młodzieżowej*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 374-382.
- Spyra W., *Zasada podmiotowości w tworzeniu religijnej biografii ucznia*, w: *Aktywizacja w katechezie. Szansa i zagrożenia?*, red. R. Chałupniak, J. Kostorz, W. Spyra, Opole 2002, s. 281-285.
- Stala J. (red.), *Katechetyka szczegółowa*, Tarnów 2003.
- Stala J., *Współpraca rodziny, szkoły i parafii w dziele wychowania*, w: *Dydaktyka katechezy*, cz. I, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 339-376.
- Stroba J., *Od nauki religii do katechezy*, Kat 35 (1991) nr 4, s. 201-206.
- Stroba J., *Przepowiadanie i interpretacja*, Poznań 1981.
- Strykowski W., *Audiowizualne materiały dydaktyczne*, Warszawa 1984.
- Studenski M., *Test osiągnięć szkolnych – narzędziem kontroli efektywności dydaktycznej w katechezie*, <https://www.katecheta.pl/Archiwum/2004/Katecheta-3-2004/VERBA-DOCENT/Test-osiagniec-szkolnych-narzedziem-kontroli-efektywnosci-dydaktycznej-w-katechezie>, z dn. 06.02.2017.
- Stypułkowska B., *Specyfika katechezy biblijnej we współczesnej szkole*, „Polonia Sacra” 55 (2002) nr 11, s. 323-339.
- Stypułkowska B., *Wdrażanie uczniów do samokształcenia w ramach szkolnej katechezy biblijnej*, w: *Dydaktyka w służbie katechezy*, red. S. Dziekoński, Kraków 2002, s. 279-316.
- Sulowski J., *Wychowanie do modlitwy w katechezie młodzieżowej*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 139-150.
- Szahaj A., *Co to jest postmodernizm*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2, s. 64-77.
- Szambelan K., Tyszkowa M., *Samoocena uczniów w wieku dorastania i ich pozycja w grupie rówieśniczej*, „Psychologia Wychowawcza” (1974) nr 4.
- Szewczuk R. (red.), *Słownik psychologiczny*, Warszawa 1985.
- Szewczuk W., *Hierarchizacja wartości*, Warszawa 1998.

- Szewczyk E., *Nauczycielskie badania pedagogiczne w szkole*, w: *Katecheta w szkole*, red. M. Śnieżyński, Kraków 1995, s. 34-46.
- Szołtysek A.E., *Filozofia wychowania*, Toruń 1989.
- Szpet J., *Cele i zadania katechezy*, w: *Dydaktyka katechezy*, cz. I, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 35-90.
- Szpet J., *Dydaktyka katechezy*, Poznań 1999.
- Szpet J., *Ewangelizacyjny wymiar szkolnych lekcji religii*, w: *Katecheza ewangelizacyjna w rodzinie, parafii, szkole*, red. S. Dziekoński, Warszawa 2002, s. 185-204.
- Szpet J., *Historia biblijna i typy jej podręczników w katolickim nauczaniu w Wielkim Księstwie Poznańskim w porównaniu z nauczaniem biblijnym w Niemczech*, Poznań 1992, s. 29-44.
- Szpet J., *Inicjacyjna funkcja katechezy*, HW 7 (1996) nr 3, s. 54-59.
- Szpet J., *Interdyscyplinarny charakter dydaktyki katechezy*, w: *Dydaktyka katechezy*, cz. I, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 20-33.
- Szpet J., Jackowiak D., *Lekcje religii szkołą wiary*, Poznań 1996.
- Szpet J., Jackowiak D., *Podstawa programowa i program kształcenia religijnego dzieci i młodzieży*, Poznań 2001.
- Szpet J., *Lekcje religii szkołą wiary*, Poznań 1996.
- Szpet J., *Organizacyjne formy kształcenia religijnego*, w: *Dydaktyka katechezy*, cz. I, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 175-248.
- Szpet J., *Podstawa programowa katechezy*, w: *Przesłanie dokumentów katechetycznych Kościoła w Polsce*, red. S. Dziekoński, Wydawnictwo VERBINUM, Warszawa 2003.
- Szpet J., *Przyszłość lekcji religii w polskiej szkole*, Poznań 2002.
- Szpet J., *Treści i źródła katechezy*, w: *Dydaktyka katechezy*, cz. I, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 129-138.
- Szpet J., *Vademecum katechety*, Poznań 2000.
- Szpet J., *Wymagania programowe. Jak sprawdzać i oceniać w katechezie?*, Płock 1996.
- Szwajcok A., *Aksjologiczne aspekty wychowania*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” (2002, t. 35, z. 2, s. 343-348).
- Szymański M.J., *Młodzież wobec wartości. Próba diagnozy*, Warszawa 1998.
- Szymański M.J., *Wartości nauczycieli i uczniów szkół zawodowych*, w: *Nowe uwarunkowania edukacji szkolnej*, red. S. Kwiatkowski, Warszawa 1998.
- Szymik J., *Teologiczne podstawy rozumienia komunikacji*, „Ethos” (1993) nr 4.

- Śledzianowski J., *Aspiracje życiowe gimnazjalistów*, Kielce 2001.
- Śliwerski B., *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 1998.
- Śnieżyński M., *Dialog edukacyjny*, Kraków 2001.
- Śnieżyński M., *Efektywność kształcenia*, Kraków 1992.
- Śnieżyński M., *Nauczanie aktywizujące*, Kraków 1984.
- Śnieżyński M., *Realizacja zajęć katechezy w podającym toku nauczania (wyniki badań)*, w: *Katecheta w szkole. Poradnik pedagogiczny*, red. M. Śnieżyński, Kraków 1994, s. 189-198.
- Śnieżyński M., *Teoretyczne podstawy kształcenia wielostronnego*, Gorzów Wielkopolski 1990.
- Śnieżyński M., *Uczeń w centrum pracy katechety*, w: *Uczeń w centrum działań edukacyjnych katechety*, red. D. Jackowiak, J. Szpet, Poznań 2000, s. 14-21.
- Śnieżyński M., *Zarys dydaktyki dialogu*, Kraków 1997.
- Śpiewak A., *Wybrane problemy teorii wartości*, w: *Człowiek i świat wartości*, red. J. Lipiec, Kraków 1982.
- Świda-Ziemba H., *Permisywizm moralny a postawy polskiej młodzieży*, w: *Kondycja moralna społeczeństwa polskiego*, red. J. Mariański, Kraków 2002, s. 435-438.
- Świda-Ziemba H., *Wartości egzystencjonalne młodzieży lat dziewięćdziesiątych*, Warszawa 1995.
- Taraszkiewicz M., *Młodzież o swojej przyszłości*, „Psychologia Wychowawcza” (1985) nr 5, s. 521-522.
- Tomasik P. (red.), *W trosce o dobre podręczniki*, Kraków 2003.
- Tomasik P., *Ewangelizacja – katecheza – nauczanie religii w szkole. Wyjaśnienie podstawowych terminów*, w: *Ewangelizować czy katechizować?*, red. S. Dziekoński, Warszawa 2002, s. 46-51.
- Tomasik P., *Korelacja nauczania religii z przedmiotami szkolnymi*, w: *Rodzina – Szkoła – Kościół. Korelacja i dialog*, red. tenże, Warszawa 2003, s. 127-145.
- Tomasik P., *Korelacja religii i historii Kościoła w programach i podręcznikach do historii w gimnazjum*, Kat 44 (2000) nr 7-8, s. 11-17.
- Tomasik P., *Kształtowanie postaw społecznych na lekcjach religii*, Kat 9 (2000), s. 9-18.
- Tomasik P., *Lekcja religii katolickiej: wybór między dwiema skrajnościami*, Kat 43 (1999) nr 7-8, s. 87-94.

- Tomasik P., *Nauka religii wobec reformy*, w: *Katecheza wobec zadań nowej szkoły*, red. D. Jackowiak, J. Szpet, Poznań 1999, s. 15-30.
- Tomasik P., *Nowy program nauczania religii w szkołach ponadgimnazjalnych*, w: *Katecheza wobec wyzwań współczesności*, red. R. Czekalski, Płock 2001, s. 93-106.
- Tomasik P., *Podręcznik w edukacji religijnej młodzieży*, w: *Dydaktyka w służbie katechezy*, red. S. Dziekański, Kraków 2002, s. 248-267.
- Tomasik P., *Programy i podręczniki do nauczania religii obowiązujące w roku szkolnym 2002/2003 (stan na 27 VII 2002)*, *Kat* 46 (2002) nr 9, s. 49-53.
- Tomasik P., *Religia w dialogu z edukacją. Studium na temat korelacji nauczania religii katolickiej w polską edukacją szkolną*, Warszawa 2004.
- Tomasik P., *Szanse i zagrożenia nauki religii w zreformowanej szkole*, *Kat* (2000) nr 1, s. 5-13.
- Tomasik P., *Wyzwania nowej ewangelizacji – reforma systemu oświaty – nowy kształt katechezy*, *ZFK* 45 (2012) nr 1, s. 59-74.
- Topa D., *Strategia problemowa a metody problemowe*, w: *Pedagogika w katechezie*, red. M. Śnieżyński, Kraków 1998, s. 165-186.
- Trębicki J., *Etyka Maxa Schelera. Przyczynek do ogólnej teorii wartości*, Warszawa 1973.
- Trybuła I., *Rozwój psychiczny i społeczny młodzieży gimnazjalnej w okresie adolescencji*, <http://www.profesor.pl/publikacja,26909,Artykuly,8222Rozwoj-psychiczny-i-spoeczny-mlodziezy-gimnazjalnej-w-okresie-adolescencji8221>, z dn. 17.07.2017.
- Walesa Cz., *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych jego okresów życia*, w: *Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Lublin 1982.
- Wardęska Z., *O zadaniach katechizowanych*, *Kat* 2 (1958) nr 3, s. 235-243.
- Wawrzynów K.J., *Biblia w nauczaniu szkolnym*, Lublin 1993.
- Wielgus S., *O odrodzenie wychowania*, „Przegląd Akademicki” KUL nr 2 (52) (1998).
- Wielgus S., *Postmodernizm jako współczesne wyzwanie wobec podstaw kultury euroatlantyckiej i chrześcijaństwa*, w: *Terlio millenio adveniente. U progu trzeciego tysiąclecia*, red. G. Witaszek, RWKUL, Lublin 2000, s. 339-354.
- Wielgus S., *Postmodernizm*, w: *Katecheza wobec wyzwań współczesności*, red. R. Czekalski, Płock 2001, s. 33-48.

- Wielgus S., *Zagrożenia ideowe współczesnej kultury*, „Przegląd Uniwersytecki” KUL, nr 3 (47) 1997, s. 11-24.
- Wierzbicki A., *Postmodernizm czyli kłopoty z moderną*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2, s. 119-123.
- Wilk T., *Edukacja, wartości i style życia reprezentowane przez współczesną młodzież w Polsce w odmiennych regionach gospodarczych*, Kraków 2003.
- Witkowiak A., *Metoda tekstowa w katechezie*, Kat 18 (1974) nr 2, s. 60-63.
- Witkowski L., *Edukacja wobec sporów o (po)nowoczesność*, Warszawa 1998.
- Włosiński M., *Szkolna katecheza w procesie kształcenia i wychowania ucznia w szkole na tle projektu reformy systemu edukacji*, Kat 9 (1998) 27.
- Wojtasik Ł., *Stop cyberprzemocy. Podręcznik dla nauczycieli szkół gimnazjalnych*, Warszawa 2008.
- Wolicki M., *Charakterystyka psychologiczna okresu gimnazjalnego*, w: *Katecheza dziś*, red. ks. J. Zimny, Sandomierz 2002, s. 19-22.
- Wrońska H., *Katecheza podstawowym zadaniem Kościoła*, RTK 37 (1990) z. 6, s. 43-54.
- Wysocka E., *Młodzież a religia. Społeczny wymiar religijności młodzieży*, Katowice 2000.
- Zaręba S.H., *W kierunku jakiej religijności? Studia nad katolicyzmem polskiej młodzieży*, Warszawa 2008.
- Zdybicka Z., *Kulturowe zawirowania wokół człowieka końca XX w.*, „Człowiek w kulturze” nr 4-5 (1995), s. 84-86.
- Zellma A., *Antropologiczny wymiar nauczania religii w ujęciu nowych dokumentów programowych*, „PERSPECTIVA Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, R. X (2011) nr 2 (19), s. 359-376.
- Zellma A., *Ewaluacja edukacyjna jako element kształcenia katechetycznego*, Kat 7 (2001), <https://www.katecheta.pl/Archiwum/2001/Katecheta-7-2001/VERBA-DOCENT/Ewaluacja-edukacyjna-jako-element-ksztalcenia-katechetycznego>, z dn. 20.03.2019.
- Zellma A., *Kształtowanie wrażliwości sumienia katechizowanej młodzieży w kontekście współczesnej aksjologii*, „COLLOQUIA THEOLOGICA OTTONIANA” 2 (2016), s. 201-215.

Zellma A., *Nowa formuła korelacji w edukacji szkolnej i jej realizacja w nauczaniu religii*, Kat 5 (2011); <https://www.katecheta.pl/Archiwum/2011/Katecheta-5-2011/VERBA-DOCENT/Nowa-formula-korelacji-w-edukacji-szkolnej-i-jej-realizacja-w-nauczaniu-religii>, z dn. 26.03.2019.

Zellma A., *Opracowanie i zastosowanie taksonomii celów edukacyjnych w katechezie*, ZFK 10 (2003) nr 2, s. 78-83.

Zellma A., *Planowanie dydaktyczne w szkolnym nauczaniu religii*, w: *Dydaktyka katechezy*, cz. II, red. J. Stala, Tarnów 2004, s. 15-106.

Zellma A., *Pomiar efektywności edukacyjnej w katechezie*, Kat 1 (2002), <https://www.katecheta.pl/Archiwum/2002/Katecheta-1-2002/VERBA-DOCENT/Pomiar-efektywnosci-edukacyjnej-w-katechezie>, z dn. 26.03.2019.

Zellma A., *Wielostronne aktywizowanie młodzieży w szkolnym nauczaniu religii. Studium w świetle Programu nauczania religii katolickiej z 2001 roku*, Olsztyn 2006.

Zellma A., *Zastosowanie współczesnego podręcznika dla ucznia w katechezie dzieci i młodzieży, na wybranych przykładach podręczników do nauki religii*, Kat 47 (2003) nr 1, s. 3-13.

Ziemiński I., *Postmodernizm a dylematy człowieka*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2, s. 141-149.

Ziółkowski D., *Z zagadnień dojrzałości religijnej*, „Znak” 12,210 (1971), s. 1587-1595.

Żytowiecki J., *Elementy formacji religijnej*, w: *Podręcznik. Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży*, red. A. Bączkowski i in., Kraków 1999, s. 80-83.

Literatura pomocnicza

Adamek J., *Podstawy edukacji wczesnoszkolnej*, Kraków 1997.

Anderson R., Dartington A., *Przetrwać dojrzewanie. Zaburzenia okresu dojrzewania z perspektywy klinicznej*, Oficyna Ingenium 2012.

Arends R.I., *Uczymy się nauczać*, Warszawa 1994.

Bagrowicz J., *Nauczanie problemowe*, CTh 43 (1973) f. 1, s. 124-128.

Baran B., *Postmodernizm*, Kraków 1992.

Barciński Z., *Jak zapisywać cele jednostki katechetycznej? Dyskusja*, Kat 46 (2002) nr 11, s. 69-77.

Barciński Z., *Wprowadzenie porządku na katechezie*, Kat 42 (1998) nr 1, s. 27-30.

Bartnik Cz., *Personalizm*, w: *Gdy osobowość horyzontem wychowania*, red. J. Homplewicz, Rzeszów 1997.

- Bednarski F.W., *Postulaty nowoczesnej pedagogiki w świetle zasad św. Tomasza z Akwinu*, w: *Pedagogika katolicka. Zagadnienia wybrane*, red. A. Rynio, Stalowa Wola 1999, s. 91-108.
- Benedykt XVI do Kościoła w Polsce*,
<http://nowezycie.archidiecezja.wroc.pl/numery/012006/02.html>, z dn. 11.03.2015.
- Bereźnicki F., *Dydaktyka kształcenia ogólnego*, Kraków 2004.
- Bissoli C., *Katecheza i Biblia*, ZFK 5 (2002) nr 1, s. 23-34.
- Blachnicki F., *Katechetyka fundamentalna*, Lublin 1970.
- Blachnicki F., *Kerygmaticzna odnowa katechezy*, Warszawa 2005.
- Boeder H., *Wymiar postmodernizmu*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2, s. 101-115.
- Bronk A., *Krajobraz postmodernistyczny*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2, s. 79-99.
- Chałupniak R., Kostorz J., *Wybrane zagadnienia z katechetyki*, Opole 2002.
- Charytański J., *Wychowanie liturgiczne*, Kat 6 (1962) nr 2, s. 65-73.
- Charytański J., *Główne wątki adhortacji apostolskiej*, w: *Katecheza po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*, red. W. Kubik, Warszawa 1985, s. 136-149.
- Charytański J., *Katecheza a doświadczenie religijne*, AK 71 (1978) t. 91.
- Charytański J., *Lekcja religii w Europie*, AK 84 (1992) nr 2, s. 194-207.
- Chrobak S., *Koncepcja wychowania personalistycznego w nauczaniu Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Warszawa 1999.
- Chudy W., *Pedagogia godności. Elementy etyki pedagogicznej*, Lublin 2009.
- Cogiel M., *Opinia na temat oceny z nauczania religii w szkole*, Kat 43 (1999) nr 11, s. 2-4.
- Combs B.L. Mc, Pope J.E., *Uczeń trudny, jak skłonić go do nauki*, Warszawa 1997.
- Czerny J., *Zarys pedagogiki aksjologicznej*, Katowice 1998.
- Denek K., *O nowy kształt edukacji*, Toruń 1998.
- Denek K., *W kręgu edukacji, krajoznawstwa i turystyki w szkole*, Poznań 2000.
- Denke K., *Ocenianie wiedzy uczniów*, „Życie Szkoły” 34 (1979) nr 9, s. 3-9.
- Długosz A., *Jak przygotowywać i oceniać katechezę?*, Częstochowa 1997.
- Długosz A., Stypułkowska B., *Wprowadzenie do dydaktyki biblijnej*, Kraków 2000.
- Duksa P., *Aktywność społeczna Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży*, „Studia Theologica Varsaviensia” 40 (2002) nr 2, s. 105-116.
- Dyczewski L., *Kultura polska w okresie przemian*, Lublin 1993.
- Dz. U. nr 61 z dnia 19 czerwca 2001 r., poz. 625, załącznik 2.

Dziekoński S., *Zadania katechety jako nauczyciela*, w: *Dydaktyka w służbie katechezy*, red. tenże, Kraków 2002, s. 155-156.

Dziewiecki M., *Człowiek w obliczu wolności*, <http://adonai.pl/czytelnia/r8.htm>, z dn. 10.07.2017.

Erikson E.H., *Tożsamość i cykl życia*, tłum. M. Żywicki, Poznań 2004.

Finke M., *Pedagogika wiary*, Poznań 1996.

Fatyga B., *Dzicy z naszej ulicy. Antropologia kultury młodzieżowej*, Warszawa 1999.

Fenik K., *Grooming – uwodzenie dzieci w internecie*, w: *Tabu seksuologii*, red. A. Jodko, Warszawa 2008.

Fisher R., *Uczymy, jak się uczyć*, Warszawa 1999.

Fleming E., *Unowocześnienie systemu dydaktycznego*, Warszawa 1974.

Frycie S., *Założenia programowo-organizacyjne wychowania i kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Dokumenty i materiały*, Warszawa 1984.

Gajda J., *Wartości w życiu człowieka. Prawda, miłość, samotność*, Lublin 1997.

Galloway Ch., *Psychologia uczenia się i nauczania*, t. I, Warszawa 1988.

Godlewski M. (red.), *Pedagogika*, Warszawa 1980.

Grześkowiak J., *Liturgia dziś*, Katowice 1982.

Hofmeier J., *Rozmowy religijne w przedszkolu – tworzenie postaw*, Kat 38 (1994) nr 3, s. 181-184.

<http://iskk.pl/sondazenedzieli/208-badania-edukacji-religijnej.html>, z dn. 10.07.2017.

Hurlock E.B., *Rozwój dziecka*, t. 1-2, Warszawa 1975.

Idem Ł., *Misja szkoły w nauczaniu Jana Pawła II*, „Studia Gdańskie (2008) nr 23, s. 147-161.

II Polski Synod Plenarny, *Teksty robocze*, Poznań-Warszawa 1991.

Ingarden R., *Książeczka o człowieku*, Kraków 1975.

Jaklewicz T., *Skąd sumienie wie, co jest dobre, a co złe*, „Gość Niedzielny” 8 (2007).

Jakóbiak K., *Wychowanie małego dziecka do udziału w liturgii*, w: *Jezus Chrystus z nami. Podręcznik dla katechizacji dzieci najmłodszych*, t. II, red. W. Kubik, Warszawa 1984, s. 80-110.

Jameson F., *Postmodernizm i społeczeństwo konsumpcyjne*, w: *Postmodernizm*, red. R. Nycz, Kraków 1998.

- Jan Paweł II, *W nowe tysiąclecie chcemy wejść drogą miłości. Przemówienie na zakończenie obrad Synodu*, „L'Osservatore Romano” (pol.) 19 (1998), nr 2.
- Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Ojca Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Rzym 1987.
- Janczewski Z., *Katecheza w świadomości młodzieży szkół średnich w rejonie pilskim. Studium socjologiczno-pastoralne*, Poznań 2000.
- Janowski A., *Aspiracje młodzieży szkół średnich*, Warszawa 1977.
- Jedliński R., *Świat szkolnej polonistyki*, w: *Podmiotowy wymiar wartości uczniów kończących szkołę podstawową*, red. Z. Uryga, Kraków 1998.
- Kantowski K., *Nauczanie problemowe metodą aktywizującą?*, w: *Dydaktyka w służbie katechezy*, red. S. Dziekoński, Kraków 2002, s. 321-326.
- Kamiński R., *Duszpasterstwo w społeczeństwie pluralistycznym*, Lublin 1997.
- Komeński J.A., *Wielka dydaktyka*, Wrocław 1956.
- Król J., Pielachowski J., *Nauczyciel i jego warsztat pracy*, Poznań 1997.
- Kubik W., *Katecheza metodą problemową*, w: *Katechizacja różnymi metodami*, red. M. Majewski, Kraków 1994, s. 134-139.
- Kulpaczyński S., *Od oceny katechetów do oceny katechizowanych*, „Roczniki Teologiczne” 45 (1998) z. 6, s. 67-79.
- Lievegaed B.C.J., *Fazy rozwoju dziecka*, tłum. E. Łyczewska, Toruń 1993.
- Lipińska D., *Mierzenie jakości w katechezie*, <https://www.szkolnictwo.pl/index.php?id=PU0739>, z dn. 26.03.2019.
- Lombaerts H., *Komunikacja wiary dzisiaj*, w: *Komunikacja wiary w trzecim tysiącleciu*, red. S. Dziekoński, Olecko 2000.
- Loska T., *Odnowa egzegetyczno-hermeneutyczna katolickiej katechezy biblijnej w Niemczech Zachodnich w latach 1963-1970*, „Studia Katechetyczne” t. III, Warszawa 1984, s. 192-194.
- Łabendowicz S., *Metody biblijne w budowaniu dynamiki wspólnotowej w katechezie*, ZFK 47 (2012) nr 3, s. 99-104.
- Łabendowicz S., *Metody celebracji liturgicznej w katechezie*, ZFK 19 (2005) nr 3, s. 51-53.
- Łabendowicz S., *Metody kontroli i oceny w katechezie*, ZFK 61 (2016) nr 1, s. 81-87.
- Łabendowicz S., *Metody liturgiczne w katechezie*, ZFK 29 (2008) nr 1, s. 57-60.
- Łabendowicz S., *Metody oparte na działaniu*, ZFK 38 (2010) nr 2, s. 69-78.
- Łabendowicz S., *Metody pracy z tekstem biblijnym*, ZFK 35 (2009) nr 3, s. 87-100.

- Łabendowicz S., *Metody pracy z tekstem*, ZFK 38 (2010) nr 2, s. 65-68.
- Łabendowicz S., *Metody służące integracji grupowej*, ZFK 54 (2014) nr 2, s. 75-82.
- Łabendowicz S., *Metody twórczego poszukiwania w katechezie*, ZFK 34 (2009) nr 2, s. 67-81.
- Łabendowicz S., *Metody utrwalania treści w katechezie*, ZFK 57 (2015) nr 1, s. 86-90.
- Łapot J., *Katechetyka*, Kielce 1947.
- Łopatkowa M., *Pedagogika serca*, Warszawa 1992.
- Majewski M., *Spotkania katechezy z teologią*, Kraków 1995.
- Majewski M., *Teologia katechezy*, Lublin 1987.
- Majewski M., *Tożsamość katechezy integralnej*, Kraków 1995.
- Mariański J., *Praktyki religijne w Polsce w procesie przemian: studium socjologiczne*, Sandomierz 2014.
- Mariański J., *Religijność społeczeństwa polskiego w perspektywie europejskiej. Próba syntezy socjologicznej*, Kraków 2004.
- Materski E., „*Redemptor Hominis*” w katechezie, w: *Jan Paweł II naucza*, t. 5, red. Z. Zdybicka, Lublin 1992, s. 143-153.
- Materski E., *Katecheza a inne formy duszpasterstwa młodzieży*, Radom 1988.
- Matuszewicz Cz., *Psychologia wartości*, Warszawa 1975.
- Mądrzycki T., *Osobowość jako system tworzący i realizujący plany*, Gdańsk 1996.
- Milerski B., *Elementy pedagogiki religii*, Warszawa 1998.
- Milerski B., *Pedagogika religii*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2003, s. 261-292.
- Ministerstwo Edukacji Narodowej, *Reforma systemu edukacji. Projekt*, Warszawa 1998.
- Misztal M., *Problematyka wartości w socjologii*, Warszawa 1980.
- Mizińska J., *Ponowoczesność a prawo do metafory w refleksji nad kulturą*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2, s. 184-189.
- Mrazek H., *Strategie – metody – techniki pracy lekcyjnej w kontekście dialogu*, „Nowa Poliszczyna” (2001) nr 3, s. 41-46.
- Muszyński H., *Rozwój moralny*, Warszawa 1983.
- Nadolski B., *Liturgika: t. I. Liturgika fundamentalna*, Poznań 1989.
- Nalaskowski S., *Dydaktyka*, Toruń 1997.
- Namysłowska I., *Psychiatria dzieci i młodzieży (wybrane zagadnienia)*, w: *Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny*, red. A. Bilikiewicz, Warszawa 1997, s. 362-382.

- Narecki Z., *Katecheza dorosłych formą socjalizacji religijnej. Koncepcja ewangelizacji parafialnej*, w: *Kościół w służbie człowiekowi*, red. W. Turek, J. Mariański, Olsztyn 1990.
- Nawroczyński B., *Zasady nauczania*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.
- Niemierko B (red.), *ABC testów osiągnięć szkolnych*, Warszawa 1975.
- Niemierko B., *Między oceną szkolną a dydaktyką. Bliżej dydaktyki*, Warszawa 1997.
- Niemierko B., *Pomiar wyników kształcenia*, Warszawa 1999.
- Niemierko B., *Testy osiągnięć szkolnych: podstawowe pojęcia i techniki obliczeniowe*, Warszawa 1975.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2004.
- Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1992.
- Okoń W., *Trzy obszary działalności*, „Życie Szkoły Wyższej” (1986) nr 1, s. 133-147.
- Okoń W., *U podstaw problemowego uczenia się*, Warszawa 1974.
- Okoń W., *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1998.
- Okoń W., *Wychowanie umysłowe*, w: *Pedagogika*, red. B. Suchodolski, Warszawa 1982, s. 327-350.
- Okoń W., *Zarys dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1970.
- Piskorska G., *Cele operacyjne w nauczaniu-uczeniu się*, ZFK 10 (2003) nr 2, s. 87-91.
- Postmodernizm*, encyklopedia.pwn.pl/0_583_2.html, z dn. 26.03.2019.
- Postmodernizm*, www.wszpwn.com.pl/default.asp?section=KLUB&ID=4709, z dn. 26.03.2019.
- Pólturzycki J., *Dydaktyka dla nauczycieli*, Toruń 1997.
- Robertson J., *Jak zapewnić dyscyplinę, ład i uwagę w klasie*, Warszawa 1998.
- Salij J., *Europa – błogosławieństwo czy przekleństwo świata?*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2, s. 199-201.
- Siek S., *Wybrane metody badania osobowości*, Warszawa 1983.
- Skórny Z., *Psychologia wychowawcza dla nauczycieli*, Warszawa 1992.
- Słotwińska H., *Propozycje katechizowanych dotyczące doskonalenia katechezy*, w: *Aktywizowanie katechizowanych*, red. S. Kulpaczyński, Lublin 1997, s. 235-245.
- Szewczuk W., *Psychologia*, Warszawa 1990.
- Szostek A., *Natura, rozum, wolność*, Rzym 1990.
- Tułowicki D., *Wybrane zjawiska moralności małżeńsko-seksualnej w opiniach osiemnastolatków. Studium socjologiczne*, „Studia Teologiczne: Białystok – Drohiczyn – Łomża” (2010) nr 28.

Turner J.S., Helms D.B., *Rozwój człowieka*, Warszawa 1999.

Twardzicki B., *Katechetyka formalna w służbie wiary*, Przemysł 2001.

Tyszką A., *Uczestnictwo w kulturze. O różnaitości stylów życia*, Warszawa 1974.

Werbiński I., *Obecność Boga w modlitwie*, AK 88 (1996) z. 1, s. 33-40.

Węclawski T., *Postmodernizm i teologia*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2.

Wichura H., *Metody kształcenia początkowego*, w: *Praca nauczyciela i ucznia w klasach I-III*, Warszawa 1990, s. 135-154.

Wielgus S., *Postmodernizm*, w: *Katecheza wobec wyzwań współczesności*, Płock 2001, www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TA/TAK/czekalski-kat-01.html, z dn. 26.03.2019.

Wielka Encyklopedia Powszechna PWN, t. 1, Warszawa 1983.

Więckowski R., *Pedagogika wczesnoszkolna*, Warszawa 1998.

Włodarski Z., Matczak A., *Wprowadzenie do psychologii*, Warszawa 1992.

Wolicki M., *Człowiek przełomu tysiącleci wobec masowej triady neurotycznej*, w: *Człowiek przełomu tysiącleci. Problemy psychologiczne*, red. J. Makselon, B.J. Soński, Kraków 2000, s. 19-21.

Wolicki M., *Konflikty młodzieży z rodzicami w świetle psychologii*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” t. IX-X, Częstochowa 1981/82, s. 321-328.

Wołoszyn T., *Obszary nowej ewangelizacji*, „Bobolanum” 5 (1994).
www.katecheza.episkopat.pl/bpk.htm.

Zaczyński W., *Dydaktyka*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, red. M. Godlewski, S. Krawcewicz, T. Wujek, Warszawa 1974.

Zajęc M., *Ewaluacja w nauczaniu religii*, Lublin 2013.

Zaręba S.H., *W kierunku jakiej religijności? Studia nad katolicyzmem polskiej młodzieży*, Warszawa 2008.

Zmieniające się czasy, czyli postmodernizm i jego wpływ,
www.rubikon.pl/Numer4/kultura-postmodernizm.htm, z dn. 26.03.2019.

Znaczenie wychowawcze grup szkolnych,
<http://www.pedkat.pl/images/czasopisma/pk3/art05.pdf>, z dn. 28.02.2017.

Życiński J., *Apoteoza relatywizmu etycznego w postmodernizmie*, „Ethos” 9 (1996) nr 1-2.